

2022

Олександр АВРАМЕНКО

УКРАЇНСЬКА МОВА

УКРАЇНСЬКА МОВА

Олександр АВРАМЕНКО

Аа Бб Вв Гг Дд Ее Жж Зз Ии Іі Її Йй Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц Шш Щш Ъь Юю Яя

5

Олександр Авраменко

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

КИЇВ
«ГРАМОТА»
2022

УДК
А21

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 08. 02. 2022 № 140)*

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

— спостереження;

— творче завдання;

— ключ-відповідь;

— робота в парах;

— робота в групах;

— словник;

— домашнє завдання.

Авраменко О.

А21 Українська мова : підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти / Олександр Авраменко. — Київ : Грамота, 2022. — 208 с. : іл.

ISBN 978-966-349-917-8

У підручнику подано матеріали для повторення та узагальнення вивченого в початкових класах, а також розділи: «Лексикологія», «Будова слова. Орфографія», «Синтаксис і пунктуація» (за Модельною навчальною програмою «Українська мова. 5–6 класи: для закладів загальної середньої освіти»; *автори* О. В. Заболотний, В. В. Заболотний, В. П. Лавринчук, К. В. Плівачук, Т. Д. Попова).

УДК

ISBN 978-966-349-917-8

© Авраменко О. М., 2022

© Видавництво «Грамота», 2022

Дорогі п'ятикласники й п'ятикласниці!

Цей підручник призначений розвивати у вас навички грамотного письма й говоріння, уміння читати та сприймати інформацію на слух, писати творчі роботи й переказувати тексти українською мовою.

Він складається з параграфів, у яких чітка типова будова:

- 1) вправа для спостереження над мовним матеріалом, який вивчатимете на уроці;
- 2) теоретична частина з правилами, прикладами й поясненнями (правила не завжди треба вчити напам'ять, їх можна переказувати своїми словами);
- 3) усна вправа, яку треба виконати колективно;
- 4) письмова вправа, яку треба виконати індивідуально або колективно;
- 5) завдання в тестовій формі;
- 6) творча вправа (це завдання підвищеної складності);
- 7) рубрика «Культура слова», яка навчає правильно добирати й наголошувати слова;
- 8) вправа для виконання вдома.

Якщо уважно й старанно опрацьовувати запропоновані завдання, то ви підготуєтеся до дорослого життя, зможете успішно спілкуватися в колективі та родині, з друзями. За допомогою слова ви переконуватимете однолітків, ділитиметеся з ними думками й враженнями, даруватимете тепло близьким і рідним.

Порівняйте два речення, сформульовані різними людьми:

1. *Друзі, пропоную випити по чашці чаю, поласувати неймовірно смачними вишневими рогаликами, а потім прогулятися золотим осіннім парком.*

2. *Ну шо, давайте по чаю, по вкусному рогаліку й погуляємо міжду деревами?*

Напевно, усі ви визначили речення із суржиком (мовною «мішанкою»), воно рясніє помилками, бідне на виражальні засоби й надто просте. Без сумніву, саме першого мовця можна назвати справжньою мовною особистістю — з багатим словниковим запасом, умінням висловити думку точно, образно й навіть «смачно».

Вивчення української мови — це цікава мандрівка, у якій будуть труднощі й перемоги, що допоможуть вам стати грамотними громадянами та громадянками нашої Батьківщини.

Успіхів вам!

З повагою — автор

§ 1. ЗНАЧЕННЯ МОВИ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ Й СУСПІЛЬСТВА

1. Прочитайте біблійну історію про Вавилонську вежу та виконайте завдання.

П. Брейгель Старший.
Вавилонська вежа

Після всесвітнього потопу минули сторіччя. Люди знову розселилися по всій землі. І були в них тоді одна мова й однакові слова. Коли це надумали вони створити щось велике. Захотіли побудувати місто, а в ньому — величезну вежу, заввишки аж до неба, щоб увічнити своє ім'я. Тоді Господь зійшов подивитися на місто й вежу, які споруджували люди, і сказав:

— Ось один народ, і в нього одна мова — і ось що люди почали виробляти. Зійдімо ж і змішаймо їхні мови, щоб вони не могли зрозуміти одне одного.

І Господь розпорошив людей звідти по всій землі — отож і будівництво своє вони не змогли продовжити. А місто те назвали Вавилоном.

- А. Через що люди не змогли продовжити будівництво вежі?
Б. Яку роль, на вашу думку, мова відіграє в житті людини й суспільства?

Мова відіграє важливу роль у житті суспільства, адже за її допомогою люди знайомляться, спілкуються, виховують дітей, навчаються, працюють, розважаються та ін. Мова безпосередньо пов'язана з мисленням. Справді, свої думки ми передаємо, використовуючи слова та речення.

Як основний засіб спілкування, мова допомагає людям формувати й висловлювати думки, пізнавати світ та об'єднуватися в родину й суспільство.

Мову в дії називають *мовленням*. Існує чотири *види мовлення* своєї діяльності: *слухання, читання, говоріння й письмо*.

Зауважте!

Для спілкування, окрім мови, люди використовують також жести, міміку й позу. Ці засоби більшою мірою передають емоційний стан мовця, допомагають тонше висловити думку. До *немовних засобів спілкування* також належать звукові та світлові сигнали, символи, дорожні знаки та ін.

Жест — рух тіла, що супроводжує людську мову або замінює її.

Міміка — рухи м'язів обличчя, що виражають внутрішній душевний стан людини.

Поза — положення тіла.

2. Прочитайте текст і виконайте завдання в тестовій формі.

Павло запізнився до школи, через це й виправдовується:

— Даруйте, Ігорю Михайловичу, але мама сьогодні проспала.

- Увідповідніть особу та вид мовленнєвої діяльності.

Особа	Вид мовленнєвої діяльності
1 Павло	А слухання
2 Ігор Михайлович	Б читання
3 автор цього підручника	В говоріння
4 той, хто виконує це завдання	Г письмо

3. Прочитайте притчу та виконайте завдання в тестовій формі.

Якось жабенята організували змагання. Переможець мав видертися на високу вежу. Зібралось багато тварин, які хотіли подивитися турнір і посміятися з учасників та учасниць. І ось конкурс розпочався. Ніхто не вірив, що жабенята зможуть забратися на вершину вежі. Звідусіль лунало:

— Це занадто складно! Їм ніколи не дістатися вершини!

— У них немає шансів! Вежа дуже висока!

Жабенята почали падати. Тільки одне піднімалося дедалі вище. Доклавши неймовірних зусиль, воно дісталося вершини.

У переможця запитали: «Як це тобі вдалося?» Але чемпіон виявився глухим...

Тож ніколи не слухайте людей, які намагаються передати вам свій песимізм і поганий настрій. Вони забирають віру у власні сили. Не забувайте про силу ...! Завжди думайте лише про хороше.

1. Однакове значення мають усі слова, ОКРІМ

А змагання

В конкурс

Б турнір

Г чемпіон

2. Курсивом у тексті виділено

А думку жабеняти-переможця

Б висновок-повчання оповідача

В роздуми переможених жабенят

Г слова глядачів жаб'ячого турніру

3. На місці крапок в останньому абзаці має бути слово

А песимізму

В м'язів

Б повчань

Г слова

Песимізм — безнадія, зневіра.

Притча — оповідання з повчальним змістом.

4. Прочитайте приказки та прислів'я. Виконайте завдання.

Від слова до діла далека дорога.

Слова ласкаві, та думки лукаві.

Ласкаве слово веселить цілий день.

Слово не стріла, а глибоко ранить.

А. Яку приказку можна використати у висновку до притчі про жабенят (вправа 3)?

Б. Поясніть зміст кожного народного вислову одним реченням.

5. Як ви розумієте вислів «Мова — одяг думок»? Висловіть свої міркування кількома реченнями, проілюструвавши їх прикладом із власного життя.

Культура слова

Матеріал рубрики «Культура слова» можна опрацьовувати як на уроці, так і вдома (на розсуд учителя/учительки).

1. З'ясуйте лексичне значення слів.

Слова *башта* й *вежа* хоч і синоніми, проте вони мають відмінності.

Ба́шта — військова споруда, частина фортеці; верхня обертова частина корпусу танка або броньованого автомобіля.

Ве́жа — вузька висока технічна конструкція: *телевізійна вежа*.

2. Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Ве́жа, зава́ддя, прика́зкі.

Згадайте та запишіть етикетні формули — слова, які висловлюють під час привітання або прощання, коли люди дякують чи просять пробачення.

§ 2. УКРАЇНСЬКА МОВА — ДЕРЖАВНА МОВА УКРАЇНИ

1. Прочитавши діалог між покупцем і продавчиною, виконайте завдання.
- Алло! Добрий день!
 - Здравствуйте.
 - Чи є зараз у продажу книжка Всеволода Нестайка «В Країні Сонячних Зайчиків»?
 - Да.
 - Скільки вона коштує?
 - Сьмьдесят шість гривен.
- A.** Якою мовою, на вашу думку, має відповідати продавчиня?
- B.** Продавчиня порушила: а) етичну норму; б) закон; в) етичну норму й закон?

Конституція України

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання й захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»

Стаття 6. Кожен громадянин України зобов'язаний володіти державною мовою.

Стаття 12. Робочою мовою діяльності органів державної влади є державна мова.

Стаття 21. Мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова.

Стаття 23. Мовою поширення та демонстрування фільмів в Україні є державна мова.

Стаття 24. Телерадіоорганізації здійснюють мовлення державною мовою.

Стаття 30. Мовою обслуговування споживачів в Україні є державна мова.

2. Прочитайте тексти й визначте, про порушення яких статей Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» в них ідеться.

I. В ефірі українських каналів були помічені серіали недержавною мовою. Це викликало обурення в деяких громадян, адже, за офіційними повідомленнями влади, після 16 липня 2021 року всі серіали та фільми повинні мати українське озвучення або дубляж (*Радіо «Свобода»*).

II. У Кривому Розі звільнили співробітницю «Укрпошти», яка відмовлялася на вимогу клієнта перейти на державну мову. На кадрах видно, що працівниця поштового відділення сиділа на робочому місці без маски. Крім того, вона забороняла йому знімати інцидент на камеру та виганяла з приміщення «Укрпошти» (*«Фокус»*).

Дубляж — заміна текстової частини звукового фільму перекладом на іншу мову.

Інцидент — неприємний випадок; непорозуміння.

3. Уявіть, що ви працюєте на радіо. Вам треба озвучити поданий текст. Потренуйтеся виразно його читати та візьміть участь у конкурсі на найкращого диктора / найкращу дикторку.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Перші українські слова записано 448 року нашої ери. Тоді візантійський історик Пріск Панікійський перебував на території сучасної України й записав слова *мед* і *страва*.

Найбільше синонімів має слово *бити*. «Короткий словник синонімів української мови» подає їх 45.

У нашій мові є дзеркальні слова та фрази (їх можна читати зліва направо й навпаки), наприклад: *Я несу гусеня; ротатор*.

Найуживанішою в українській абетці є літера «п», саме з неї починається найбільше слів у мові. Найменш уживана — «ф», її використовують переважно в запозичених словах.

Найбільше перекладів серед українських творів має «Заповіт» Т. Шевченка: його перекладено 147 мовами народів світу.

4. Прочитайте уривок із вірша та виконайте завдання в тестовій формі.

МОВА

Як парость в..*ноградної* лози,
Пл..*кайте* мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Ч..*стіша* від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим ж..*ттям*.

М. Рильський

1. Слово *пильно* (рядок 2) можна замінити на синонім

А брудно	В уважно
Б швидко	Г сміливо

2. У тексті (рядок 3) *бур'ян* — це

- А** зарості, що заважають рослині розвиватися
Б трав'яниста рослина на необроблюваних землях
В труднощі, що трапляються на життєвому шляху
Г суржикові слова, граматичні й інші мовні помилки

3. Літеру **е** пропущено в слові

А в..ноградної	В ч..стіша
Б пл..кайте	Г ж..ттям

5. Сформулюйте та напишіть кілька порад щодо дотримання мовного закону у сфері обслуговування, використавши ключові слова.

Ключові слова: толерантно, етичні норми, етикетні формули, з повагою, дотримуватися законів.

Толерантно — ставитися терпимо до чийхось думок, поглядів чи вчинків.

Культура слова

- Не вживайте слово *вірний* зі значенням *правильний*. Відповідь учня на уроці не вірна, а *правильна*. *Вірний* — той, хто не зраджує; відданий. Отже, вірний батьківщині, вірний своїй коханій.

Прочитайте вислови про мову та виконайте завдання.

1. Рідна мова не **полова**: її за вітром не розвієш.. (*Нар. тв.*). 2. **Бринит..** с..піває наша мова, чарує, тішит.. і п'янит.. (*Олександр Олесь*). 3. Ос..ві-та — це вид **гігієни**. Пис..мо з помилками — то як невимиті руки чи нечи-щені зуби (*В. Стус*). 4. Дивуєш..ся дорогоціннос..ті мови нашої: у ній що не звук, то подарунок, усе крупно, зернисто, як самі **перли** (*М. Гоголь*).

- А.** Перепишіть речення, уставивши на місці крапок, де потрібно, м'який знак.
- Б.** Випишіть виділені слова та розкрийте їхнє лексичне значення (за потреби скористайтесь тлумачним словником) (*за зразком*).

Зразок. **Пёрла** — перламутрові зерна кулястої або неправильної форми, що утворюються в черепашках деяких морських і прісноводних молюсків; використовують як коштовну прикрасу.

§ 3. ВИДИ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1. Прочитайте текст і виконайте завдання в тестовій формі.

Олег написав повідомлення подрузі. Коли Інна почула звук сповіщення, спеціально дібраний для свого приятеля, то зраділа й одразу сказала сестрі, що нарешті прийшла довгождана звістка. Сестра пораділа за Інну.

У цьому епізоді є всі види мовленнєвої діяльності, ОКРІМ

А письма

Б читання

В говоріння

Г аудіювання

Мовлення — спілкування між людьми за допомогою мови.

У спілкуванні використовують різні мовні засоби: звуки, інтонацію, слова, речення, текст та ін.

Види мовленнєвої діяльності

аудіювання	говоріння	письмо	читання
------------	-----------	--------	---------

Спілкування буває *усним* (говоріння, слухання) і *письмовим* (письмо, читання).

Спілкування може бути *монологічним* і *діалогічним*.

Різновиди спілкування

монолог	діалог
висловлювання однієї особи	розмова двох осіб

Висловлювання учасників або учасниць діалогу називають *репліками*.

Спілкування відбувається з певною метою. *Метою спілкування* є те, що вам потрібно з'ясувати, повідомити, до чого треба спонукати когось та ін.

Адресат/адресатка — той/та, до кого звертаються під час спілкування.

2. Прочитайте оповідання та виконайте завдання в тестовій формі.

ЗАКОХАНІ

Я сиділа за столом перед вікном і писала. Букви були вкрай неслухняними й танцювали в різні боки. Мене весь час щось відволікало. То машина проїде та голосно засигналить, то собаки загавкають з якогось переляку... Я поглянула у вікно — на поручні нашого балкона сіло двоє голубів. Чомусь я відразу зрозуміла, що вони пара. Дівчинка трохи менша, світло-сі-

ренька із золотавим блискучим відливом на шиї. Хлопчик був більшим, темного забарвлення, але зі світлими крилами.

Можете не вірити, але голубки́ про щось розмовляли. Це було настільки добре видно, що мені здавалося, що я от-от почну розуміти їхню мову. Він щось воркує — вона уважно слухає, схиливши голову. Вислухає — відповідає, і тепер уже його черга дослухатися до слів красуні. Поговоривши, голубки́ торкнулися дзьобиками.

— Не може бути! Вони цілуються! — прошепотіла я, боячись сполохати закоханих.

Обережно злізла зі стільця, побігла до мами в кімнату:

— Мамо, мамо! У нас на балконі закохані цілуються!

— Що?

Мама колихала молодшого брата, але від моїх слів підвелася й мерщій побігла в мою кімнату. Уже за мить ми разом стояли біля вікна.

На жаль, балкон був порожнім. Від пари закоханих не залишилося і пір'їнки. Напевно, вони вирішили, що й так забагато мені розповіли. Однак тепер я точно знаю: птахи вміють розповідати справжні історії! Треба лише навчитися їх слухати... (За Л. Щегловою).

1. У тексті є всі види мовленнєвої діяльності, ОКРІМ

А письма

Б читання

В говоріння

Г аудіювання

2. Правильним є твердження

А в оповіданні використано дві репліки

Б адресатами в розмові дівчинки є голуби

В усе оповідання написано у формі монологу

Г у тексті наявний фрагмент усного мовлення

3. В останньому реченні йдеться про

А письмо

В говоріння

Б читання

Г аудіювання

До речі...

Є слова, що здатні давати зелене світло в різних життєвих ситуаціях. Їх називають етикетними формулами: *Будь ласка! Перепрошую! Радий тебе бачити! Вибачте! Будьте здорові! Доброго ранку! Добрий день! Добрий вечір! Добраніч!* та ін. Не забувайте: спілкування буде приємним, якщо співрозмовники/співрозмовниці доброзичливі, увічливі, привітні, уважні, стримані й тактовні.

Тактовний — той, що володіє почуттям міри й такту.

Такт — культурна поведінка, уважне ставлення до когось.

Спілкування між людьми відбувається за певних умов — це так звана **ситуація спілкування**. З огляду на це вам треба враховувати:

- за яких обставин — *офіційних* чи *неофіційних* — відбуватиметься розмова;
- з ким будете спілкуватися (*адресат/адресатка* вашого мовлення);
- навіщо вам ця розмова (*мета спілкування*);
- про що будете говорити (*тема й головна думка*).

Поміркуйте!

За яких обставин (офіційних чи неофіційних) може відбуватися спілкування в поданих ситуаціях?

- ◆ Супермаркет; ◆ день народження брата; ◆ пікнік зі своєю родиною;
- ◆ спортзал; ◆ кінотеатр.

3. Складіть усний діалог за однією із ситуацій спілкування (*не менше п'яти реплік від кожного/кожної учасника/учасниці діалогу*).

- Вам дали завдання вирвати бур'ян на шкільній клумбі й полити квіти. Ваші однокласник чи однокласниця хочуть перекласти на вас усю роботу. Переконайте його / її взяти участь в облагородженні шкільної клумби.
- Вам треба домовитися про розподіл ролей в інсценізації казки про Колобка для вихованців/вихованок дитсадка. Виберіть, хто з учнів/учениць вашого класу та яку роль у ній зіграє. Під час розмови намагайтеся пояснити свій вибір.

Заповніть у зошиті бланк за розіграним у класі діалогом (*вправа 3*).

Діалог

між _____ та _____
(*ім'я та прізвище*) (*ім'я та прізвище*)

1. Мій адресат / моя адресатка: _____ .
2. Мета спілкування: _____ .
3. Ситуація спілкування: _____ .
4. Вид мовленнєвої діяльності: _____ .
5. Форма спілкування (усна чи письмова): _____ .

ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО (повторення)

ВИ ПРИГАДАСТЕ, ЩО ТАКЕ:

- ▶ текст, речення, слово;
- ▶ заголовок тексту;
- ▶ тема тексту;
- ▶ головна думка тексту;
- ▶ мікротекст;
- ▶ абзац;
- ▶ ключові слова;
- ▶ розповідь, опис, роздум.

ВИ ПОТРЕНУЄТЕСЯ:

- ▶ добирати заголовок до тексту;
- ▶ інтонувати різні за метою висловлювання речення;
- ▶ визначати тему й головну думку тексту;
- ▶ складати простий план до тексту;
- ▶ усно переказувати текст, що містить опис предмета.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 4–5. ТЕКСТ. ЗАГОЛОВОК ТЕКСТУ

1. Прочитайте записи в колонках і виконайте завдання.

А, безшумно, в, вона, гризун, густий, давати, зарості, звук, здобич, змога, найтонший, літати, майже, могти, на, подавати, полювати, сипуха, уміння, ховатися, це, чути, що, який.

А полює вона на гризунів, що ховаються в густих заростях. Сипуха може літати майже безшумно. Це вміння дає їй змогу чути найтонші звуки, які подає здобич.

Сипуха може літати майже безшумно. Це вміння дає їй змогу чути найтонші звуки, які подає здобич. А полює вона на гризунів, що ховаються в густих заростях.

А. У якій колонці записано текст?

Б. За якими ознаками ви визначили текст?

Текст — це група речень, об'єднаних за змістом і граматично.

Змістову єдність тексту забезпечує наявність у ньому теми й головної думки.

Тема тексту — те, про що в ньому йдеться (*відомості про сипуху*).

Головна думка тексту — те, чого текст навчає читача/читачку, що автор чи авторка хотів/хотіла ним донести (*чому сипуха безшумно літає, що їй це дає*).

Граматичний зв'язок полягає в розташуванні речень у певній послідовності. Читаючи перше речення другої колонки, ми не розуміємо, хто така *вона*. Отже, це речення треба переставити, як це зроблено в третій колонці.

Зв'язок між реченнями тексту виявляється й у дотриманні граматичних форм окремих слів. Виділене слово *йому* (у другій колонці) треба замінити на займенник жіночого роду *їй*, щоб вийшов зв'язний текст (*сипуха — вона, сипусі — їй*).

Речення в тексті поєднуються інтонаційно.

Заголовок тексту стисло передає його тему або головну думку.

2. Прочитайте речення та виконайте завдання.

У віддаленій перспективі в таких пернатих можуть сформуватися так звані «крила ангела», що стирчать у горизонтальній площині, а не обтічно лежать на тілі. Більшість птахів із цією вадою не вміють літати.

Хліб — шкідлива їжа для диких водоплавних птахів, що не має ніякої поживної цінності, окрім калорій. Постійне підгодовування хлібом змушує їх покладатися на людину як на джерело корму, а не на свій природний раціон. Отже, хлібна дієта — це легкий доступ птахів до нездорового раціону, унаслідок якого вони недоотримують поживні речовини.

Треба пам'ятати: якщо ми перестанемо підгодовувати водоплавних птахів хлібом, вони не зникнуть. Родини й надалі зможуть відвідувати міські водойми, щоб спостерігати за качками й лебедями (*Із часопису*).

- А.** Відновіть текст, переставивши місцями абзаци (*усно*).
- Б.** Визначте тему та головну думку відновленого тексту (*усно*).
- В.** Доберіть і запишіть два заголовки так, щоб перший передавав тему тексту, а другий — його головну думку.

3. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Пернаті, що мають це ім..я, дуже своєрідно добувають їжу. Людина здавна уважно спостерігала за зовнішністю та поведінкою птахів. Саме завдяки цьому за одним птахом закріпилася назва «косар». Така поведінка нагадує рухи косар..я, який водить держакоси з боку в бік, викошуючи духм..яну траву на лузі. Вони збираються на мілководді й ходять там, зануривши дзьоб у воду та рухаючи ним то в один бік, то в інший (*І. Землянських*).

- А.** Відновіть текст, переставивши речення в правильній послідовності.
- Б.** Доберіть заголовок.
- В.** Запишіть відновлений текст із заголовком, уставивши, де потрібно, пропущені букви.

Будова тексту

Зазвичай текст складається з трьох частин:

- *початок* (інформація, про що буде текст);
- *основна частина* (детальне розкриття теми);
- *кінцівка* (підсумок висловленого).

Мікротема

Щоб розкрити головну думку тексту, автор поступово переходить від однієї частини теми до іншої. Частину загальної теми тексту називають *мікротемою*. Кількість мікротем залежить від складності й обсягу тексту. У тексті про водоплавних птахів (*вправа 2*) усього три мікротеми: про шкідливість хліба, яким годують пернатих; про хворобу птахів («крила ангела»); про пораду не годувати їх борошняними виробами.

Абзац

Здебільшого мікротему розкривають кілька речень (іноді — одне), їх об'єднують в *абзац*. Кожний абзац записують із нового рядка.

У кожному абзаці є *ключові слова* — головні слова для розуміння змісту мікротеми. У першій мікротемі тексту про годування птахів (*вправа 2*) ключовими є слова: *хліб, шкідлива їжа, птахи*.

4. Прочитайте легенду та виконайте завдання в тестовій формі.

У селі знайшли лелеку з поламаним крилом, виходили його, а потім випустили.

Якось у людей загорілася хата, а в ній було двоє маленьких хлоп'ят. На цю пору пролітав повз хату врятований лелека. Він кинувся у відчинене вікно та врятував хлопчиків. Птах попик ноги та дзьоб, і вони від того стали кривавими.

Відтоді в лелеки червоні ноги й дзьоб, а крила чорні. Господарі віддячили птахові, прилаштувавши на ясені колесо від воза, щоб він завжди був поруч із ними й виводив малят. З того часу в народі з'явилася повір'я: якщо на хаті лелека збиває гніздо, то в ній буде лад.

Ясен, яшень — дерево родини маслинових із перистим листям і міцною деревиною, з якої виготовляють різні вироби.

О. Безсмертна. Лелеки

1. У цьому тексті мікротем

А одна

В три

Б дві

Г чотири

2. У кінцівці тексту є ключові слова

А поламаним крилом, виходили

Б червоні ноги, крила чорні

В двоє хлоп'ят, врятований лелека

Г відчинене вікно, кривавими

3. Заголовком до тексту може бути слово

А пожежа

В лелека

Б хлоп'ята

Г крила

До речі...

Лелеку в народі називають по-різному: *бусол, бусел, бусько, бузько, бусьок, бузьок, боцун, гайстер, чорногуз*. А як у вашій місцевості називають цього птаха?

Зауважте!

Щоб скласти план тексту, треба визначити в ньому мікротеми та стисло їх сформулювати. Ці стислі формулювання й будуть пунктами простого плану.

5. Складіть і запишіть план тексту про лелеку (вправа 4). Перекажіть легенду за складеним планом (усно).

Культура слова

1. Розрізняйте за значенням слова *дереві́на* та *деревинá*.

Дереві́на — те саме, що дерево, багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону.

Деревинá — тверда тканина між корою та серцевиною, що становить основну масу деревних або кущових рослин.

2. Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
приймати участь
користуватися авторитетом
під час їжі

ПРАВИЛЬНО
брати участь
мати авторитет
під час їди

1. Прочитайте абзаци, позначені фігурами. Виконайте завдання в тестовій формі.

- ◆ Давно це було. Ще тоді, коли земля України не знала біди й злигоднів, коли її співучий народ мирно сіяв хліб і радо зустрічав кожного, хто приходив із добром. Ця родюча земля з луками зеленими, лісами багатими, річками синіми, людьми сильними приваблювала чужинців. Вороги несли із собою горе та сльози, забираючи в полон хлопчиків, щоб виростили вони слухняними рабами.
- Якось до поселення підходили вороги. Матері, щоб не віддавати дітей чужинцям, шукали рятунку в баби Ясновидиці, яка зналася на чарах.
- Принишклі й боязкі хлопчики тулилися до своєї матері Любави, що привела їх до Ясновидиці. Сива бабуня мовила слова заклинання — і діти перетворилися на прекрасні квіти, які огорнули ноги Любави. Вони були чорнобровими й кароокими, як і хлопчики. «Залишайтеся коло матері», — мовила старенька. Не знала Ясновидиця, що це будуть її останні слова. Чужинські мечі порубали всіх.
- ▲ Так і zostались в Україні хата, мати й чорнобровці як одне ціле. Немає України без білої хати й чорнобровців, що милують материнське серце до сивих морозів.

A. Виконайте завдання тестовій формі.

1. Щоб вийшов текст, абзаци треба розмістити в такій послідовності

A ●◆■▲

B ■●▲◆

B ◆●▲■

Г ◆●■▲

2. Мікротему про наміри ворогів позначено

A ■

B ▲

B ●

Г ◆

3. Текстові відповідає заголовок

A Ясновидиця

B хлопчики

B Любава

Г чорнобровці

B. Випишіть із кінцівки легенди іменники й дієслова.

2. Виконайте завдання за текстом легенди з попередньої вправи.

A. Знайдіть і выпишіть ключові слова з кінцівки легенди.

B. Складіть і запишіть простий план тексту.

О. Войтко. Чорнобровців
насіяла мати

§ 6–7. ПОДІЛ ТЕКСТУ НА РЕЧЕННЯ. ІНТОНАЦІЯ РЕЧЕНЬ

1. Прочитайте байку та виконайте завдання.

СОБАКА ЗІ ШМАТКОМ М'ЯСА

Собака зі шматком м'яса в зубах переходив убрід річку побачивши у воді свою тінь, він вирішив, що там — інший пес, у якого ще більший шматок м'яса тому-то він кинув своє м'ясо й метнувся, щоб відібрати поживу та сталося так, що він позбувся свого й іншого не відібрав одне було недосяжне, бо його не існувало, а друге попливло за водою ця байка про зажерливу людину (*Езон*).

А. Поділіть текст на речення, визначивши місця, де має стояти крапка.

Б. За яким принципом ви визначали межі речень?

Текст поділяють на речення, щоб відокремити одну думку від іншої. У кінці речення треба ставити розділовий знак: крапку, три крапки (крапки), знак оклику чи знак питання.

Кра́пку ставлять у кінці розповідного або спонукального речення, якщо воно вимовлене без окличної інтонації.

Три кра́пки (крапки́) позначають перервану або незавершену думку.

Знак пита́ння використовують у питальних реченнях.

Підвищену емоційність передають за допомогою **зна́ку о́клику**.

До речі...

Заголовок — це також речення. Запам'ятайте: після заголовків та на вивісках крапку не ставимо.

2. Прочитайте текст і виконайте завдання.

«Хатіко. Вірний друг» — кінофільм, знятий за правдивою історією, що сталася в Японії сто років тому господар назвав нового чотириноного вихованця Хатіко (японською — Восьмий) підрісши, Хаті став щодня супроводжувати свого господаря, викладача університету Паркера, до вокзалу там він його й зустрічав потім чоловік несподівано помер під час лекції того дня відданий Хатіко не дочекався повернення свого старшого друга незважаючи на це, він протягом дев'яти років щовечора, о 17:00, приходив на вокзал зустрічати хазяїна й чекав його до останнього поїзда, доки не помер від старості родичі Паркера кілька разів намагалися дати прихисток Хаті, проте

собака все одно тікав на те місце, де чекав господаря (О. Науменко).

- А. Поділіть текст на речення, визначивши місця, де пропущено крапку (усно).
- Б. Поділіть текст на абзаци (усно).

3. Прочитайте анекдот і виконайте завдання.

Чоловік продає собаку Покупець запитує:

- Він здоровий
- Здоровий
- Розумний
- Розумний
- Вірний
- Не те слово Я вже вп'яте його продаю

- А. Перепишіть анекдот, розставивши в кінці речень відповідні розділові знаки (крапка, знак питання, знак оклику).
- Б. Чи варто купувати домашнього улюбленця, щоб потім його продати? Висловіть свої міркування кількома реченнями (усно).

Розповідне речення вимовляють рівною інтонацією, наголошуючи найважливіші слова (ключові слова). У кінці речення темп читання уповільнюють, указуючи цим на завершеність думки. Наприклад: *Скульптор Андо виліпив Хатіко в бронзі й перед станцією Сібуя встановив пам'ятник.* У реченні виокремлено ключові слова, останнє з яких читаємо, трохи уповільнюючи темп.

Якщо розповідне речення окличне, то його промовляють більш емоційно (пристрасно, піднесено, урочисто, з притиском у голосі та ін.) і трохи голосніше. Наприклад: *Моя мрія збулася! Батьки подарували мені чихуа-хуа!! Ура!!!* Щоб передати підвищену (порівняно зі звичайною) окличну інтонацію, використовують два й навіть три знаки оклику, як у поданих вище реченнях.

У питальних реченнях інтонаційно треба виокремлювати те слово, яке вказує на предмет, явище, дію, час, місце, якими цікавляться. Наприклад: *Коли ви мені купите мопса? (час). Ти вже вигуляла Сірка? (дія).*

4. Прочитайте про себе початок народної казки та виконайте завдання.

ЯК СОБАКА ЗНАЙШОВ СОБІ ГОСПОДАРЯ

Собаки довго жили так, як і досі ще живуть вовки, аж поки не народився такий собака, якому не сподобалося вільне собаче життя. Набридло йому блукати самому, шукаючи їжу, і повсякчас боятися дужчих від себе.

Довго він думав, як йому змінити своє життя, і надумав стати за наймита до найдужчого звіра. Якимось він іде собі, коли зустрічає свого найближчого родича — великого, дужого та злого вовка.

— Куди йдеш, собако? — питає вовк.

— Та оце шукаю собі господаря. Може, ти наймеш?

Вовк погодився, і собака пішов за ним.

Ішли вони, ішли, аж дивиться собака: підняв вовк носа, понюхав повітря та швиденько звернув зі стежки в кущі, серед яких почав потихеньку пролазити далі.

— Що з тобою, господарю? Чого ти злякався?

— Хіба не бачиш? Он ведмідь стоїть, а він і тебе, і мене з'їсти може!

Побачив собака, що ведмідь дужчий за вовка, та й вирішив іти проситися в найми до ведмедя. Кинув вовка й пішов. Ведмідь охоче прийняв собаку за наймита та й каже:

— Ходімо до череди, візьму я собі корову; обидва добре наїмося!

Як тільки почали вони до череди підходити, аж там страшенний заколот; корови ревуть і тікають хто куди...

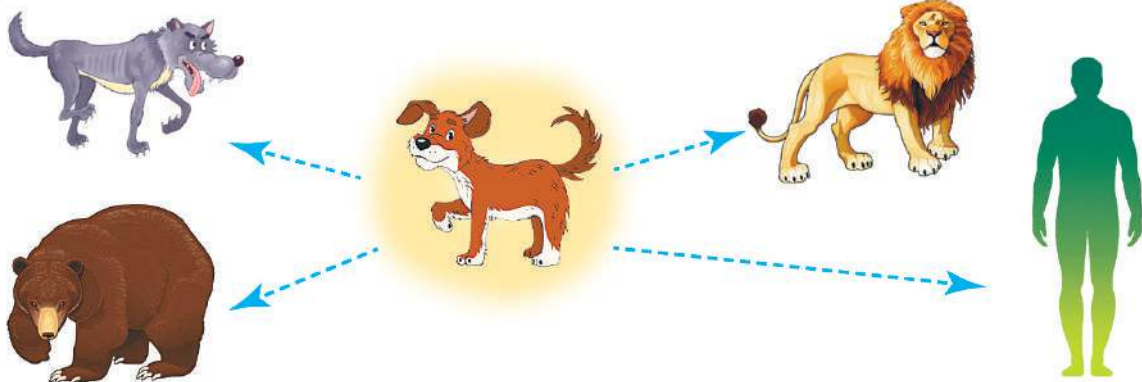
А. Підготуйтеся до виразного читання тексту з відповідним інтонуюванням речень.

- Визначте ключові слова, які треба інтонаційно виокремити;
- подумайте про особливості інтонуювання окличних і питальних речень.

Б. Візьміть участь у конкурсі на виразне читання казки за ролями.

5. Згадайте продовження народної казки «Як собака знайшов собі господаря» або спрогнозуйте, як далі розгортатимуться в ній події. Розкажіть продовження казки, грамотно інтонуючи неокличні, окличні й питальні речення.

Культура слова

1. Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Крапки, пам'ятки, приказки.

2. Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
сто років тому назад
не дивлячись на труднощі
кумедна собака

ПРАВИЛЬНО
сто років тому
незважаючи на (попри) труднощі
кумедний собака

1. Прочитайте легенду та виконайте завдання.

Колись собаки написали листа Папі Римському нести конверт до Рима їм довелося через воду тримати в лапі листа й одночасно пливти не можна, бо він намокне от вони найняли kota, щоб той сидів у собаки на спині й тримав листа kota попередили: якщо він замочить кореспонденцію, то собаки його розірвуть

Мандрівка розпочалася пропливши якусь відстань, пес запитав у kota, чи той не випустив конверт, щоб даремно не везти пасажирів на сушу урешті-решт зауважив: «Якщо будеш мовчати, то вкину тебе у воду» кіт злякався й відповів, що лист є а конверт у той момент упав у воду й намок пес розсердився та кинув kota у воду.

З того часу й пішла ворожнеча між собакою і котом.

- А. Перепишіть текст, відділяючи речення одне від одного крапкою і великою літерою.
- Б. Доберіть і запишіть заголовок.

2. Прочитайте анекдоти та виконайте завдання.

- Як звати вашого kota
- Удень чи о п'ятій ранку

- Мамо, глянь, яке кумедне кошеня Купи мені такого
- А ти будеш за ним доглядати
- А ти мені дорослого купи

- Яка з тварин, на вашу думку, розумніша — кішка чи собака
- Звичайно ж, кішка Скажіть, ви коли-небудь бачили котів, які тягають санки засніженою тундрою

- А. Перепишіть анекдоти й розставте в кінці речень потрібні розділові знаки (крапка, знак питання, знак оклику).
- Б. Потренуйтеся правильно інтонувати речення.

§ 8. ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ОПИСУ ПРЕДМЕТА

1. Прочитайте текст і виконайте завдання в тестовій формі.

Баба Килина пишалася своїм городом, на кожному крилі якого росли кущі барвінку. Здавалося, що він і взимку зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким і лагідним, то барвінок зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивилися на тебе довірливо. Баба гнівалася, коли зривали барвінковий цвіт (*За Є. Гуцалом*).

1. До тексту можна поставити загальне питання

А що відбувається?

Б який?

В чому?

2. У тексті

А розказано про подію

В подано ознаки предмета

Б висловлено роздуми

3. У тексті описано

А бабу Килину

Б барвінок

В очі

Опис — висловлення, у якому описують ознаки предмета. У тексті-описі можуть бути як ознаки всього предмета, так і його частин. До опису можна поставити питання **який? яка? яке? які?**

Зазвичай опис має таку будову:

- **вступ** (інформація про предмет, який будуть описувати);
- **основна частина**: колір, форма, розмір, матеріал предмета, запах та ін.;

- **кінцівка**: враження від предмета, оцінка предмета.

Оцінку предмету дають здебільшого в текстах художнього стилю.

2. Прочитайте текст і виконайте завдання (*усно*).

ЗОЛОТА ПЕКТОРАЛЬ

Золота пектораль затьмарила всі раніше відомі ювелірні прикраси. Її знайшов український археолог і поет Борис Мозолевський. Це сталося на

початку сімдесятих років минулого століття. Яка ж вона, пектораль, що змусила весь світ заговорити про неї?

Місяцеподібна чоловіча нагрудна прикраса складається з трьох ярусів, чітко відділених один від одного товстими витими канатиками.

Головним сюжетом прикраси є центральна сцена верхнього ярусу, де двоє чоловіків, розтягнувши на руках шкуру, готуються до якогось таїнства. З обох боків від центральної сцени, серед корів із телятами, овечок і кобилиць, зображено молодих скіфських слуг. Один із них доїть овечку.

Майстер використав витончений орнамент. Зарості в середній частині пекторалі підкреслено великими квітами, оздобленими блакитною емаллю та скульптурними фігурками птахів.

На нижньому ярусі прикраси показано різні сцени з тваринами. У центрі композиції — три пари істот з орлиними головами й тулубом лева, далі з двох боків — лев і левиця. Художник зобразив і погоню собаки за зайцем, і дві пари степових коників, що символізують давній світ і спокій.

Загалом пекторалі властиві невимущена врівноваженість, художня цілісність і досконалість композиції (За М. Русяєвою).

Пектораль із Товстої Могили.
IV ст. до н. е.

- А. Поділіть текст на три частини: вступ, основну частину, кінцівку.
- Б. Знайдіть у тексті ознаки всього предмета й ознаки його частин.

До речі...

Загадка — прихований опис предмета. Саме за прикметними ознаками — колір, розмір, запах, матеріал — упізнають предмет.

3. Прочитайте загадки та виконайте завдання.

- Сірий, ікластий, хоче вівцю вкрасти.
- Золоте сховалося, а срібне показалося.
- На яке дерево сідає ворона під час дощу?
- У воді купалася, а сухою залилася.
- Лежало, поки лежалося, а як припекло, то й сліду не залилося.

- А. Відгадайте загадки.
- Б. Складіть і запишіть загадки з прихованим описом мобільного телефону, книжки й рукавичок.

Зауважте!

Описи предметів створюють у науковому та художньому стилях. У науковому стилі подають точні відомості про предмет (вага, колір, матеріал,

розмір, форма та ін.), для опису використовують слова в прямому значенні. У художніх описах висловлюють своє ставлення до предмета, дають йому оцінку, для цього вживають слова в переносному значенні (епітети, порівняння та ін.).

- Порівняйте два описи в різних стилях.

Науковий стиль	Художній стиль
Проліски дволисті (<i>Scilla bifolia</i>) — рослина родини холодкових. Стебло безлисте, циліндричне, голе, квітконосне (6–20 см заввишки), з підземною цибулиною. Рослина має два, рідко три прикореневі листки. Квітка правильна, роздільнопелюсткова. Оцвітина проста, віночкоподібна, складається із шести блакитних пелюсток.	Ледве навесні сходить сніг та оголюється земля, піднімають свої голівки до сонця проліски. Це маленькі яскраво-сині або сніжно-білі квіточки, як дзвіночки, нахилені дотолу. Проліски ростуть у лісах, про що дізнаємося з їхньої назви. Вони красиві, яскраві, не бояться холодів. Ці квіти першими сповіщають про прихід весни. Як можна не любити цю красу?!

4. Прочитайте текст і доведіть, що його написано в художньому стилі.

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь подібні до круглих кобз, які земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, пахуче, припорошене живим пилом, проросле пелюстками, світиться й золотіє, щось промовляє своєю широкою, незгасаючою усмішкою (За Є. Гуцалом).

5. Опишіть у науковому стилі один із предметів, що є у вашому класі (дошка, ваза, лампа та ін.) (усно).

Складіть і запишіть рекламний текст-опис одного із запропонованих товарів (три–п'ять речень).

Шоколад «Горіхова насолода», книжка «500 кулінарних шедеврів», мобільний телефон, набір олівців «Веселка», сонцезахисні окуляри.

Зразок. Ти не зможеш пропустити ці кросівки! Вони зухвалі, технологічні, мають сучасний дизайн і чудову амортизацію. Незвичайні лінії та вставки. У цієї пари спортивного взуття текстильний верх, підкладка із синтетичних матеріалів, гумова підошва.

§ 9. СЛОВО ЯК КОМПОНЕНТ РЕЧЕННЯ

1. Прочитайте записи та виконайте завдання.

Сестра, попросити, я,
заварити, зелений, чай,
із, квіти, жасмин.

Сестра попросила мене
заварити зелений чай
із квітами жасмину.

Сестра попросила мене
заварити зелений теле-
фон із квітами жасмину.

- А. У яких колонках записано речення?
Б. Яку помилку допущено в реченні третьої колонки?

Речення складаються зі слів, пов'язаних між собою **за змістом** і **граматично**.

Запис, що в першій колонці, містить слова, між якими немає грама-
тичного зв'язку, тому його не можна вважати реченням. Це набір слів.
Усі слова третьої колонки пов'язані граматично, але не всі вони можуть
поєднуватися за змістом (навіть чи хтось додумається заварювати *те-*
лефон та ще й *із квітами жасмину*). Слова поєднуються **граматично**
за допомогою закінчень або прийменників і закінчень, наприклад: *ці-*
кавий, *книжк*а → *цікав*а *книжк*а, *із цікав*ою *книжк*ою.

2. Прочитайте слова та виконайте завдання.

Жінки, здебільшого, дарувати, троянди, а, чоловіки, гвоздики.

- А. Змініть форми слів так, щоб вийшло речення. Прочитайте його.
Б. У якому реченні допущено змістову помилку?
- Жінки здебільшого дарують троянди, а чоловіки — гвоздики.
 - Жінкам здебільшого дарують троянди, а чоловікам — гвоздики.

3. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Венерина мухоловка — рослина-хижак. Вона ловить комах і павуки.
Для цього в неї є спеціальна пристосування — пасткі, які легко й швидко
закриваються, як тільки комаха до них торкнеться. Мухоловка росте в
болотистих регіонах Сполучених Штатах Америки. Останнім часом її ви-
рощують як кімнатна рослину.

- А. Доберіть до тексту заголовок.

- Б.** Знайдіть місця, у яких порушено граматичний зв'язок між словами. Виправивши помилки, запишіть текст.

4. Прочитайте легенду та виконайте завдання в тестовій формі.

Якось небо дорікнуло хлібним колоскам: мовляв, усе, що є на землі, завдячує йому. Квіти посилають небові аромат, ліси — таємничий шепіт, птахи — спів; тільки колосся не дякує йому, хоча небо напуває його коріння життєдайним дощем.

— Навпаки, ми дуже вдячні тобі, — сказали колоски, — адже прикрашаємо землю морем зелені. Ми по-інакшому не можемо висловити свою прихильність. Допоможи нам — і ми завжди будемо тобі вдячні.

— Гаразд, — відповіло небо. — Якщо ви не можете піднятися до мене, я прийду до вас.

І небо наказало землі виростити серед колосків своїх посланців — сині квітки. Відтоді стебла хлібних злаків від кожного подиху вітру нахиляються до волошок, нашіптуючи їм ніжні слова любові.

Д. Ушакова. Волошки

1. Цьому тексту відповідає назва «Легенда про ...

А дощі» **Б** небо» **В** колоски» **Г** волошки»

2. Ключовими словами тексту є

А колосся, небо, волошки **В** посланці, земля, аромат
Б напуває, висловити, допоможи **Г** таємничий, життєдайний, синій

3. Ніжні слова любові нашіптують

А ліси **Б** птахи **В** колоски **Г** волошки

- 5.** Ще раз прочитайте легенду про волошки й перекажіть її (усно).

До речі...

Волошку також називають *блаватом*. Це слово має два значення: 1) те саме, що волошка; 2) шовкова тканина блакитного кольору.

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Завжди́, пасткі́, шовко́вий.

Змініть форми слів так, щоб вийшли приказки. Запишіть їх.

1. Ложка, море, не, вичерпати. 2. Немає, дим, без, вогонь. 3. Тихий, вода, береги, рвати. 4. Сорока, на, хвіст, принесла. 5. Баба, з, віз, кобила, легше.

§ 10. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

1. Прочитайте діалог між братом і молодшою сестрою та виконайте завдання.

- На вулиці посіріло, зірвався вітер, мабуть, зараз піде дощ!
- Піде?! А хіба дощ може ходити?

- А. Через яке слово сестра не зрозуміла брата?
- Б. Яка причина непорозуміння?

Лексичне значення — це те, що означає слово. Наприклад, лексичне значення слова *дощ* — різновид опадів, що випадають із хмар у вигляді краплин води.

Лексичне значення слів можна з'ясувати за *тлумачним словником*. Слова бувають *однозначні* та *багатозначні*. Наприклад, слово *годинник* однозначне, адже воно означає лише прилад для вимірювання часу протягом доби. А слово *йти* багатозначне, бо має багато значень.

1. Ступаючи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі: *ідуть футболісти*.
2. Брати шлюб: *пішла заміж*.
3. Минати, проходити: *день пройшов*.
4. Падати зверху, литися (про дощ, сніг): *другий день іде сніг* та ін.

2. Прочитайте речення, вибравши з дужок потрібні слова.

1. (Грати, ґрати) пропускали сонячне проміння, що падало на землю тоненькими (смужками, стрічками).
2. Я (люблю, кохаю) ряжанку, а мій кіт — молоко.
3. Ці пігулки треба вживати тричі на день після (їжі, їди).
4. Коли (відчинили, відкрили) двері, кімната стала наповнюватися свіжим повітрям.
5. (Розгорніть, розкрийте) зошит і виконайте письмове завдання (О. Травневий).

Перше значення в тлумачних словниках *пряме*, решта — *переносні*. Ось чому молодша сестра (*вправа 1*) неправильно зрозуміла брата: вона сприйняла слово *піде* в прямому значенні, а брат ужив його в переносному. Переносне значення вторинне, воно виникає на основі прямого.

3. Випишіть словосполучення, у яких прикметник ужито в переносному значенні.

Гострий ніж, гостре слово; тепла зустріч, тепла подушка; черства душа, черствий хліб; гаряча путівка, гаряча каструля; залізні ґрати, залізний характер.

4. Прочитайте текст і виконайте завдання.

СТАРИЙ ПЕС

Був у чоловіка вірний друг — пес. Багато літ сторожував він добро свого господаря.

Минули роки, пес постарів, став погано бачити. І якось одного літнього дня він не впізнав господаря. Коли той повертався з поля, він вибіг зі своєї будки, загавкав, мов на чужого. Господар здивувався:

— То ти вже не впізнаєш мене?

Пес винувато крутив хвостом. Він ткнувся носом у ногу господаря й ніжно заскавчав. Йому хотілося сказати: «Пробач мені. Я сам не знаю, як це сталося, що не впізнав тебе».

Через кілька днів чоловік приніс звідкись мале цуценя й поставив поруч із псовою будкою ще одну, малу.

— Живи тут, — сказав цуцикові. — Щоб тобі одному не було сумно, — і ласкаво поплескав старого пса по спині.

Потім повернувся, тихо зітхнув і пішов. Пес не міг зітхнути, він жалібно заскавчав.

А на траві грався та перекидався малий цуцик (*За В. Сухомлинським*).

А. Визначте в тексті зачин, основну частину й кінцівку.

Б. Випишіть із тексту ключові слова.

Культура слова

- Слова *удача* і *вдача* мають різні лексичні значення. **Вдача** — це характер людини (*людина доброї вдачи*), а **удача** — успіх (*бажаю тобі удачі*).

Перепишіть текст, уставивши на місці пропуску слова з довідки.

Чому виникає позіхання та чим воно ... для організму? Позіхання пов'язане з потребами головного мозку. Для нормальної роботи йому потрібна певна ... кисню. Якщо мозок відчуває його дефіцит, то посиляє ... організму, який реагує на це позіханням. Зазвичай позіхання триває 6 секунд і поліпшує Тому якщо хочеться позіхнути, не треба себе стримувати, але не забувайте, позіхаючи, прикривати ... рукою (*Н. Гавриленко*).

Довідка: сигнал, рот, корисне, кількість, настрої.

§ 11–12. СЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ

1. Прочитайте слова в колонках і виконайте завдання.

синь добро голова	синій добрий головний	синіти добрішати головувати
-------------------------	-----------------------------	-----------------------------------

- А. За яким принципом слова записано в колонках?
- Б. До яких частин мови вони належать? За потреби скористайтесь матеріалом із форзацу.

2. Опрацювавши таблиці «Іменник» і «Прикметник» (див. форзац) і прочитавши текст, виконайте завдання.

Книжка — наш давній друг. Саме завдяки їй людина на певний час забуває про власні проблеми, переймаючись справами літературних персонажів, спілкується з ними. Ясна річ, вона не зможе потримати нас за руку або витерти сльози, коли ми засмучені. Однак є щось таке, що дає змогу нам відчувати зв'язок з іншими людьми під час читання. Кожна людина за своєю прочитане по-різному. Ми у своїй уяві створюємо неповторні образи, аналізуючи попередній життєвий досвід. Адже слово або словосполучення можуть викликати певні асоціації — смаку, кольору тощо. Навіть голос персонажів, читаючи їхню пряму мову, моделюємо кожний по-своєму (За О. Сокур).

- А. Випишіть іменники, при яких немає прикметників, і виділіть у них закінчення (за зразком).

Зразок. Книжк[а], книжц[і], людин[а] ...

- Б. Випишіть у колонку словосполучення іменників із прикметниками. Визначте рід, відмінок, число й запишіть їх (за зразком).

Зразок. Давній друг — ч. р., Н. в., одн.

Походження термінів «прийменник» і «сполучник» «прозоре».

Прийм́енниками називають службові слова, що стоять при іменниках або при займенниках: *у книжці, з книжкою, у ній, з нею* (при іменнику → прийменник).

Сполучники сполучають однорідні члени речення та частини складного речення: *казки й легенди; Приказка навчає мудрості, а загадка розвиває мислення* (сполучає → сполучник).

Решта службових слів — **часткі**. Вони додають словам відтінків (*навіть я встиг, саме він, знав же, майже дочитав*); надають заперечного значення (*не буду, ні з ким, ані в кого*); за допомогою них також утворюють граматичні форми слів (*хай читають, читала б*).

3. Перепишіть приказки та виконайте завдання.

1. Книжка — порадник і друг, частіше бери її до рук. 2. Інший очима по книжці водить, а розум у нього стороною ходить. 3. Книжка корисна, коли її читають. 4. Книжка — маленьке віконце, а через нього весь світ видно. 5. Поганий читач по книзі очима водить, а думка в нього стороною ходить. 6. Хто книжку читає, той і розум має (*Нар. тв.*).

А. Знайдіть займенники й надпишіть їхній відмінок.

Б. Підкресліть службові слова однією рискою.

4. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Під час читання потрібно дотримуватися гігієнічних правил. Не можна читати лежачи, під час споживання їжі, на ходу, у транспорті, у темряві. Найкраще сидіти за столом, а книжку чи планшет тримати в руках або покласти на спеціальну підставку перпендикулярно до очей, на відстані не менше сорока сантиметрів. Світло має бути помірно яскравим і падати на текст із лівого боку. Прийнятний для психіки та зору час читання — не більше двох годин. Кожні двадцять хвилин бажано робити гімнастику для очей та хребта (*З газети «Порадниця»*).

А. Знайдіть числівники й поставте до них питання (*усно*).

Б. Випишіть прислівники.

5. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Якщо ви думаєте, що мініатюрні книжки — сучасний винахід, то дуже помиляєтеся. Вони були ще в середньовіччі. Такі книжечки часто ставали друкарськими й естетичними шедеврами. А найменшу книжку у світі створив український майстер мікромініатюри Микола Сядристий. Це «Кобзар» Тараса Шевченка. У ньому 12 сторінок із віршами, на обкладинці — портрет поета та зображення хати, де він народився. Книжечку зшито павутинкою, обкладинка — з пелюстки безсмертника. Сторінки настільки тонкі, що перегортати їх можна лише кінчиком загостреної волосинки. Неозброєним оком, звісно, цей «Кобзар» не прочитаєш (*За М. Нейметі*).

«Кобзар» М. Сядристого

- А.** Уявіть, що ви працюєте диктором / дикторкою на радіо. Навчіться виразно читати цей текст, дотримуючись відповідної інтонації.
- Б.** Перегляньте документальний фільм «Микола Сядристий — найкращий мініатюрист світу» і перекажіть його (*усно*).

Культура слова

- Розрізняйте слова **книга** і **книжка**. *Книга* велика за розміром: енциклопедія, альбом із репродукціями картин, літопис, Біблія та ін. А *книжками* називають підручники, посібники, художні твори та ін.

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Довжина тіла лисиці звичайної може сягати дев'яноста сантиметрів, а вага — чотирнадцяти кілограмів. 2. Поні — група порід кóней, висота яких у холці не перевищує ста п'ятдесяти сантиметрів. 3. Єноти живуть переважно із жирових резервів, накопичених протягом літа, і можуть втрачати до п'ятдесяти кілограмів ваги. 4. Найчисленнішою в Україні є вівірка карпатська, кількість якої в роки її масового розмноження досягає ста чотирнадцяти особин на одну тисячу гектарів лісових угідь. 5. Дрібні види колібрі роблять крильми до вісімдесяти помахів за секунду.

- А.** Перепишіть речення. Знайдіть числівники й надпишіть над ними питання, на яке вони відповідають. За потреби скористайтесь матеріалом таблиці «Числівник» (*див. форзац*).
- Б.** Знайдіть назви тварин, що не змінюються за відмінками. З'ясуйте рід цих назв за словником і надпишіть їх.

Вівірка — те саме, що білка.

Угіддя — ділянка землі або частина природних багатств, придатних для господарського використання.

Хóлка — підвищення, горбок у місці переходу шиї тварини (коня, вола та ін.) у хребет.

2. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Старий звір ні/коли не/дрімає. 2. За дв..ма зайцями не/ганяйся. 3. Скажен..ий пес навіть хазяїна кусає. 4. В..ликий череді вовк не страшний. 5. Хотів/би рибку з'їсти й у воду не/лізти (*Нар. тв.*).

- А.** Перепишіть речення, знявши ризик у й усталивши, де потрібно, пропущені букви.
- Б.** Над кожним словом надпишіть, якою частиною мови воно є.

§ 13. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПРЕДМЕТА, ЗА КОЛЕКТИВНО СКЛАДЕНИМ ПРОСТИМ ПЛАНОМ

1. Прочитавши тексти, доведіть, що в них є описи предметів.

I. Домбі, щасливий, що нарешті справдилося його палке бажання, побрязкував важкеньким золотим годинниковим ланцюжком, що звисав із під його бездоганного синього фрака з ґудзиками, які фосфорично мерехтіли, відбиваючи полум'я каміну. А син, затиснувши й скрутивши кулачата, зібравши всю свою кволу силу, неначе сердився на життя... (Ч. Дікенс).

II. Не доходячи до Штокала, сідаємо взуватися, щоб селом іти при повній формі. Зав'язуємо шнурки, а самі зоримо спідлоба на абрикоси, їх ще багато, аж гілля гнеться, і вони сяють у низькому довгому сонячному промінні, горять жовтогарячим багаттям і пахнуть. «Дз-з-з» — гудуть оси та бджоли попід тим багаттям.

Ні Штокала, ні баби не видно в садку.

— А що, накрадемо хоч покуштувати! — шепоче Силка. — Тільки не дивіться туди... Підождемо, поки смеркне і... Хоч по жмені (Гр. Тютюнник).

2. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Коли в Романовім садку починає щось дозрівати, тоді ми, ясна річ, відчуваємо спрагу найбільшу, до колодязя навідуємося частіше звичайного, просто якоюсь силою тягне туди нашу ватагу. Відомо ж бо, що заборонений плід найсолодший.

Тайновидець, він одразу ж розгадує наші думки. Підходить до дерева й довго розшукує між гіллям обернену до сонця гілку, кладе руку на неї і так обережно, легесенько струшує. Гупнуло на землю. Перше гупнуло глухо й лежить, і несила очей від нього відвести. Оце ж і є найулюбленіша в наших краях груша-скороспілка! Жовта, мов диня, від удару аж тріснула, соком-медом іскристим так і бризнуло з неї, на те іскріння відразу й бджола де взялася. А тим часом гупнуло ще й ще. Ніхто з нас не сміє підійти та взяти. Лежать груші тут, там, ждуть, а в кожного з нас серце як не вискочить. Господар, нахилившись, сам бере, дає тобі, дає йому, нікого не забуде, не промине.

— Покуштуйте, хлопці, щоб не так надалі кортіло.

Ще вистачає нам витримки по́вагом відійти від колодязя, а потім, не змовляючись, разом пускаємося щодуху, беззвучно сміючись на льоту (Олесь Гончар).

- А. Які предмети описано в уривках? Знайдіть і прочитайте описи предметів.
- Б. Доведіть, що ці тексти написано в художньому стилі.

Повагом — не поспішаючи, не кваплячись; повільно.

- 3. Ознайомтеся з матеріалом про вибірко́вий переказ тексту та складання простого плану.

Вибірко́вий пере́каз передбачає переказування лише частини тексту. Полегшує переказування тексту заздалегідь складений **план**. Кожний пункт плану — це мікротема. Пункти плану (*мікротеми*) можна сформулювати своїми словами або за допомогою цитат (*цитатний план*). Простий план передбачає кілька пунктів, а складний — кілька пунктів із підпунктами. Наведемо приклад простого плану до опису груші (вправа 2).

План

- 1. Гілка з плодами.
- 2. Приємне гупання.
- 3. Жовта соковита груша-скороспілка.

- 4. Виконайте завдання в тестовій формі.

- 1. Опис предмета відповідає на загальне питання

А що? Б коли? В чому? Г який?

- 2. Художньому стилю властиві всі перелічені ознаки, ОКРІМ

А емоційної лексики
 Б художніх засобів (епітети, порівняння)
 В чіткого, точного та нейтрального викладу фактів
 Г висловлення ставлення до зображуваного

- 3. Пункти плану формулюють на основі

А абзаців В загальної теми
 Б мікротем Г головної думки

- 5. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Наступного ранку, коли я вже була готова піти, батько придибав до дверей, тримаючись за стіни. Я обійняла маму й Агнес.

— Неділя настане — не встигнеш й оком змигнути, — сказала мама.

Батько дав мені щось, загорнене в хустину.

— Це тобі на згадку про дім. Про нас.

То була моя улюблена кахля з тих, що він виготовив. Більшість з його робіт удома мали дефекти: відбитий край, кóсий бік або малюнок, розмитий через надто високу температуру в печі. Однак саме цю батько зберіг для нас. Простий малюнок, дві невеличкі сині постаті на білому тлі: хлопчик і старша за нього дівчинка. Вони не бавляться, як часто малюють на кахлях, а просто йдуть собі одне з одним, зовсім як ми з Франсом, коли кудись разом ходили; вочевидь, батько думав про нас, коли зображав цих дітей. Хлопчик трохи попереду, але озирнувся щось сказати. Він скидався на збитошника з розпатланим волоссям. Очіпок дівчинки був зав'язаний, як це подобається мені: його краї звисали так, що збоку лице неможливо було роздивитися.

Вийшовши з дому, я несла свої речі, загорнені у фарту́х. Було ще рано — наші сусіди виливали відра води на сходи та вишкрібали їх дочиста. Тепер це доручення, та й багато інших моїх колишніх обов'язків, буде на Агнесиних плечах. Вона матиме менше часу для ігор на вулиці та поблизу каналів. Її життя теж змінювалося (*За Г. Шевальє*).

- А.** Знайдіть частину тексту, у якій описано предмет. Колективно складіть до неї простий план.
- Б.** Прочитайте текст удруге. За планом перекажіть частину з описом предмета (*усно*).

Збито́шник — бешкетник, пустун; той, хто завдає збитків.

Культура слова

1. Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Кóсий, по́вагом, фарту́х.

2. Запам'ятайте іменники, які можуть бути і чоловічого, і жіночого роду.

Абрикос — абрикоса, жираф — жирафа, зал — зала, ка́хель — ка́хля, манжет — манжета.

Знайдіть у підручнику з української літератури фрагмент, у якому описано предмет. Складіть до нього простий план і навчіться за ним усно переказувати уривок.

ПОДУМАЙТЕ ТА РОЗКАЖІТЬ

- Які знання цього розділу ви зможете використати в реальному житті?
- Де та в яких ситуаціях?
- Яку тему найважче було засвоїти?
- Що було найцікавішим під час вивчення цього розділу?
- Про що з вивченого ви хотіли б дізнатися більше?

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

ВИ ДІЗНАЄТЕСЯ, ЩО ТАКЕ:

- ▶ лексичне значення слова;
- ▶ однозначні й багатозначні слова;
- ▶ пряме та переносне значення слова;
- ▶ синоніми;
- ▶ антоніми;
- ▶ омоніми;
- ▶ пароніми;
- ▶ лексична помилка.

ВИ ПОТРЕНУЄТЕСЯ:

- ▶ використовувати синоніми, антоніми в розмовному й художньому стилях;
- ▶ розрізняти значення омонімів і паронімів;
- ▶ працювати з тлумачним словником;
- ▶ усно переказувати текст з елементами опису тварини;
- ▶ письмово переказувати текст з елементами опису предмета.

§ 14. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

1. Прочитайте телефонну розмову та виконайте завдання.

- Олю. Кур'єр уже чекає тебе біля входу. Це хлопець у синій курточці.
- Тут двоє хлопців у синіх курточках...
- Кур'єр той, що циба́тий.
- Який?!

- А.** Через яке слово не порозумілися співрозмовниці?
- Б.** Що воно означає?

Лéксика — сукупність слів певної мови.

Лексиколóгія — розділ науки про мову, що вивчає наявні в мові слова. Усі слова, крім службових, мають лексичне значення.

Лексі́чне зні́чення слова — зміст слова; те, що воно означає. Треба вміти розрізняти лексичне й граматичне значення слова.

Грама́тичне зні́чення слова вказує на ознаки частини мови, до якої воно належить: рід, число, відмінок, особа та ін. Наприклад:

<i>циба́тий</i>	
лексичне значення	граматичне значення
з довгими тонкими ногами	Н. в., одн., ч. р.
<i>па́нькаюся</i>	
доглядати за ким-небудь, потураючи його примхам, каверзуванням	теп. ч., 1-ша ос., одн.

З'ясувати лексичне значення слова можна за тлумачним словником. У ньому зібрано слова за алфавітом. До кожного з них подано інформацію про граматичне й лексичне значення, наприклад:

маслю́к, -а, *чол.* Їстівний гриб з опуклою жовто-бурою шапкою, покритою липким слизом.

До речі...

Цибатими називають довгоногих птахів (лелеку, журавля, чаплю).

2. Визначте лексичне та граматичне значення слів (за зразком). За потреби скористайтеся тлумачним словником.

Ганок, літепло, чепурна, марудний, пащекуєш, голублю.

Зразок. Рахма́нний — смирний, тихий; спокійної вдачі; Н. в., одн., ч. р.

3. Прочитайте поетичні рядки та виконайте завдання в тестовій формі.

Латаття ніжилось в озерах, хитали ряску карасі.
Черкнула блискавка по зелах, аж полягали вони всі...
Гроза погримувала грізно, були ми з нею тет-а-тет.
Тремтіла річечка рогізна, човни ховала в очерет.

Л. Костенко

1. Лексичного значення НЕ МАЄ слово

А ніжилось **Б** вони **В** ми **Г** в

2. Установіть відповідність.

Слово	Лексичне значення
1 Латаття —	А трав'яниста дрібна плаваюча круглолиста рослина, що покриває води (звичайно стоячі) і є їжею для водоплавних птахів.
2 Ряска —	Б зелень (зелені дерева, кущі, трави).
3 Зела —	В зроблений із рогозу — рослини, листя якої використовують для виготовлення плетених виробів.
4 Тет-а-тет —	Г водяна рослина з великим листям і білими або жовтими квітками.
	Д удвох, віч-на-віч; сам на сам, на самоті.

3. Установіть відповідність.

Слово	Граматичне значення
1 латаття	А -и, ж. р.
2 ряска	Б присл.
3 зела	В -я, с. р.
4 тет-а-тет	Г -ю, ч. р.
	Д -а, с. р.

До лексичних помилок належать такі:

- уживання слів із невласливим для них значенням: *здавати іспит, водяні гірки*;
- використання росіянізмів: *я не поняв, не получається*;
- тавтологія (повторення в одному або в сусідніх реченнях того самого слова чи спільнокореневих слів): *Цей будинок збудували минулого року.*

4. Перепишіть речення, виправивши в них лексичні помилки.

- На протязі учбового року любий учень може відвідувати кружок.
- Мій і мамин день народження співпадають.
- Вибачаюсь, але ви не праві.
- У більшості країн шкільний урок продовжується 45 хвилин.
- Ви виходите на слідуючій зупинці?
- Я рахую, що добре здам іспити.

5. Складіть і запишіть речення з кожним із поданих слів.

Бурштинóвий — прикметник, утворений від іменника *бурштин* — скам'яніла викопна смола хвойних дерев (переважно жовтого кольору різних відтінків), яку використовують для виготовлення прикрас; який має колір бурштину, прозоро-жовтий.

Крицéвий — з криці, сталевий; незламний, стійкий.

Фенóмен — рідкісне, незвичайне, виняткове явище.

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
дані співпадають
учбовий заклад
на протязі року

ПРАВИЛЬНО
дані збігаються
навчальний заклад
протягом (упродовж) року

Визначте лексичне та граматичне значення слів, запишіть їх (за зразком). За потреби скористайтеся тлумачним словником.

Заграва, обрій, брунатний, запопадлива, маніжишся, потураю.

Зразок. *Прáліс* — незайманий, предковичний, густий ліс; Н. в., одн., ч. р.

§ 15. ОДНОЗНАЧНІ ТА БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

1. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Жінка розмовляє з подругою по телефону. У сусідній кімнаті — її донька.

— Галю, дай номер мобільного своєї перукарки. Тільки під рукою не маю ручки. Зачекай секунду. До-о-оню! (*Голосніше, у бік спальні.*) Дай мені свою ручку!

— На! (*Донька простягнула мамі свою руку.*)

— Ха! Мені не твою ручку, а кулькову!

А. Через яке слово не порозумілися мама з донькою?

Б. Які два значення має це слово?

Слова української мови поділяють на *однозначні* та *багатозначні*.

До *однозначних* належать ті, що мають одне лексичне значення, наприклад: *деруни* — оладки з тертої картоплі.

Багатозначні слова мають кілька лексичних значень, наприклад: *ручка* — 1) *зменш.-пестл.*, кожна з двох верхніх кінцівок від плечового суглоба до кінчиків пальців; 2) частина предмета, за яку його держать або беруть рукою; 3) прилад для писання; 4) частина крісла, дивана і т. ін.

2. Запишіть слова у дві колонки: 1) багатозначні; 2) однозначні.

Антилопа, роман, опера, люстра, Ізмаїл, молоти, абрикос, наган, астероїд, ніжка.

З перших букв вписаних слів складіть чоловіче та жіноче ім'я.

3. Виконайте завдання в тестовій формі, установивши відповідність.

Виділене багатозначне слово	Лексичне значення
1 Редактор узяв ручку й став повільно виводити під заголовком дві тоненькі хвилясті лінії.	А шлях, полотно залізниці, трамваю, метро і т. ін.
2 Євпаторійська затока на більшій частині своєї берегової лінії має невисокі береги, облямовані широкими смугами пляжів.	Б смуга, справжня або уявна, яка визначає межу чого-небудь В риска, вузька смужка на якій-небудь поверхні

<p>3 Де перепліт трамвайних <i>ліній</i> й огні зажу- рені такі, на синім тлі сплелися тіні.</p> <p>4 Віталій тут почуває себе, як господар, бо дядько Сухомлин йому далекий родич по батьковій <i>лінії</i>.</p>	<p>Г галузь, ділянка якої-небудь дія- льності тощо</p> <p>Д послідовний ряд осіб, об'єд- наних кровною спорідненістю від предків до нащадків</p>
---	--

Треба розрізняти багатозначні слова й омоніми. Між значеннями ба- гатозначного слова є внутрішній зв'язок: *по́ле* — 1) безліса рівнина (*пшеничне поле*); 2) спеціально обладнаний майданчик для змагань, спортивних ігор (*футбольне поле*). Обидва тлумачення мають спільне значення — «площа», «майданчик».

В омонімів відсутні будь-які значеннєві зв'язки: *ла́ва* — вид меблів (*на лаві підсудних*), *ла́ва* — спосіб шикування людей в одну лінію (*лава солдатів*) і *ла́ва* — розплавлена вулканічна маса (*лава виходить із вершини вулкана*).

У тлумачному словнику омоніми позначають цифрами, що стоять без- посередньо після заголовного слова, наприклад:

ла́ва 1, -и, *жін*. Дошка на стояках, на яку сідають.

ла́ва 2, -и, *жін*. Спосіб шикування, коли люди стоять одне біля одного в лінію.

ла́ва 3, -и, *жін*. Розплавлена силікатна маса, що виливається на земну поверхню під час вибуху вулкана.

У багатозначних словах цифрою позначають кожне значення, напри- клад:

по́ле, -я, *сер*. 1. Безліса рівнина, рівний великий простір. 2. Спеціально обладнаний майданчик для спортивних ігор, змагань, посадки літаків.

4. Прочитайте речення та надпишіть над виділеними словами — багато- значні вони чи омоніми.

1. Буває часом дивне відчуття, що час *іде*, а я собі окремо (*Л. Костен- ко*).
2. *Йде* весна запашна, квітами-перлами закосичена (*П. Тичина*).
3. І в'янеш ти, а дні *летять*, несуть все добре за собою (*Т. Шевченко*).
4. Рипить сніжок, співає полозók, санки *летять* під білії намети ялин ла- патих (*Леся Українка*).
5. Косарі косять, а вітер повіває, шовкóва трава на *коси* полягає (*М. Кропивницький*).
6. Густі золото-жовті *коси* буйними хвилями спадали на її плечі (*І. Франко*).

5. Напишіть вільне есе, використавши слово *вогнище* з кожним із по- даних значень.

Вогнище — 1) купа дров, хмизу, що горить; 2) джерело, місце, звідки що-небудь поширюється; центр, зосередження чого-небудь.

Зауважте!

Вільне есе має невеликий обсяг (*п'ять–десять речень*). Цьому виду творчої роботи властиві такі ознаки:

- вільна форма та стиль викладу;
- довільна будова;
- наявність позиції автора.

На написання есе відводять від 5 до 15 хв.

Зразок. Щодня ідучи до школи, я не помічав старої акації, що притулилася до високого паркану. Але сьогодні сталося диво: це старе покорчене дерево вистрілило білим феєрверком запашних квітів. Тепер я не можу оминати увагою цю представницю місцевої флори. Вона дарує неймовірний медовий аромат, розбурхує мою фантазію прямо перед уроками. Дякую, дорога акаціє, за твою щедрість.

Культура слова

1. Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

До́нька, кулько́вий, шовко́вий.

2. Запам'ятайте правильні етикетні формули.

Доброго ранку! Добрий день! Добрий вечір! Добраніч!

3. Якщо треба попросити вибачення, уникайте форми на **-сь (-ся)**.

*Вибачаюсь! Правильно сказати так: **Перепрошую! Вибачте! Пробачте! Прошу вибачення! Прошу пробачення! Даруйте!***

Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Командир перевів *важкий* погляд на своїх однополчан і почав тихо ро..повідати про бій (*І. Коваль*). 2. *Важкий* пором пропл..ває мимо й наче тане в густих сутінках (*О. Донченко*). 3. Т..слярі, зчищаючи кору, обті..сували сокирами товсту *балку* (*В. Козаченко*). 4. Вийшов Максим в поле геть од шляху, у *балку* спустився (*Т. Шевченко*). 5. Через призму поезії ми можемо зазирнути в минулі століт..я, аби побачити, як тогочасні українці *вірили* в Бога (*І. Огієнко*). 6. Друзі *вірили* мені, адже я завжди був від..вертим і чес..ним (*О. Травневий*).

А. Перепишіть речення, уставивши, де потрібно, пропущені букви.

Б. Надпишіть над виділеними словами — багатозначні вони чи омоніми.

§ 16. ВИКОРИСТАННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ СЛІВ У ПРЯМОМУ Й ПЕРЕНОСНОМУ ЗНАЧЕННЯХ

1. Прочитайте слова та виконайте завдання.

золота каблучка
срібний ланцюжок
залізний молоток

золота осінь
срібний місяць
залізний характер

- А. У якій колонці прикметники вжито з незвичайним для них значенням?
Б. Обґрунтуйте свій вибір.

Багатозначні слова мають пряме значення (воно первинне) і переносні (вони вторинні). **Переносні значення** виникають шляхом перенесення назви з одного предмета на інший через подібність кольору, форми, звуку, смаку, враження та ін., наприклад:

- *золотий годинник* → *золота осінь, золоті руки*;
- *гострий ніж* → *гострі слова, гострий соус*;
- *заснула дитина* → *заснула совість*.

Переносне значення — образне значення, що за змістом пов'язане з прямим. У словнику першим подають тлумачення прямого значення, а потім — переносних.

2. Виберіть із кожної пари словосполучень те, у якому є слово, ужите в переносному значенні.

1. Тупий біль — тупий ніж. 2. Ллється пісня — ллється вода. 3. Глибока яма — глибока думка. 4. На крилах птаха — на крилах любові. 5. Солодка брехня — солодка булочка. 6. Шовкова сукня — шовкова трава. 7. Море радості — Азовське море. 8. Вибух снаряда — вибух ненависті.

3. Об'єднайтеся в пари й складіть із кожним словом по два словосполучення, у яких би подані слова були вжиті в переносному значенні (за зразком).

Холодний, крапля, гіркий, сидати.

Зразок. Чиста душа, чисте сумління.

Слова з переносним значенням широко вживають у літературних творах як художній засіб: *смарагдова діброва* (епітет), *усмішка долі* (ме-

тафора), *танцюють сніжинки* (персоніфікація). Вони додають емоційності (*мереживо гілок*), підкреслюють характеристику людини чи предмета (*вовчий погляд*), оживлюють неживі предмети (*навшпиньки підійшов вечір*) та ін.

4. Прочитайте поетичні рядки та виконайте завдання.

Після дощів смарагова діброва,
на білій ріні річка говірка.
І смужка сонця тонко-пурпурова
Далекий обрій пензликом торка.

Л. Костенко

- А. Перепишіть вірш. Знайдіть і підкресліть слова з переносним значенням.
- Б. З яким із поданих значень ужито слово *рінь* у цьому вірші?

Рінь, -і, жін. 1. Зернистий пісок, гравій, галька і т. ін. 2. Берег або дно річки із зернистого піску, гравію, гальки і т. ін.

Смара́гд, -у, чол. Коштовний прозорий камінь яскраво-зеленого забарвлення.

Смара́гдовий, -а, -е. 1. Із смарагду. 2. Який має колір смарагду; яскраво-зелений.

5. Опишіть пейзаж, який ви побачили у вірші Л. Костенко (вправа 4). Використайте слова з переносним значенням.

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Ві́падок, нена́висть, у́смішка.

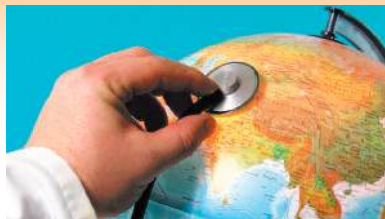

Прочитайте речення та виконайте завдання.

- Затінок, сутінок, день золотий (*Л. Костенко*).
- Іде в..сна, іде в..сна! За нею ллет..ся срібний спів.
- На білу гречку впали роси, в..селі бджоли одгули. Замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли (*М. Рильський*).
- Підіймаєт..ся місяць над містом, заглядає до мене в вікно (*В. Сосюра*).
- Вербки кидали на л..вади широкі тіні (*Г. Тютюнник*).
- Багряне сонце сутін..ю лісною у просвіт хмар показує кіно, ідесь на пні під сивою сосною в..дмеді заб..вають доміно (*Л. Костенко*).

- А. Перепишіть речення, уставивши пропущені букви.
- Б. Підкресліть слова, ужиті в переносному значенні.

§ 17. СИНОНІМИ

1. Прочитайте записи та виконайте завдання.

Науковці зараз почали ... про глобальне потепління.

Ті продавчині люблять ... про шоу «Голос країни».

- А. Заповніть пропуск у кожному реченні одним із цих слів: *балакати, говорити*.
- Б. Обґрунтуйте свій вибір.

Синоніми — це слова, що звучать по-різному, але однакові або близькі за значенням: *горизонт — видноколо, крайнебо, круговид, небозвід, небосхил, обрій*.

Повністю тотожні за значенням слова називають **абсолютними синонімами**: *екземпляр — примірник, тираж — наклад*. Але їх у мові не багато.

Більшість синонімів розрізняють за відтінками значень: *великий, чималий, гігантський, здоровий*.

Синоніми об'єднуються в **синонімічний ряд** навколо **стрижневого слова**. Воно за значенням нейтральне, загальне (у словнику синонімів його подають першим). У наведеному вище синонімічному ряду стрижневим словом є *горизонт*. Воно не має емоційного забарвлення, як решта слів синонімічного ряду: *видноколо, крайнебо* та ін.

2. Знайдіть у кожному синонімічному ряду стрижнєве слово (*усно*).

- Маля, крихітка, дитина, малятко, дитя, дитятко.
- Кебётний, тямущий, здібний, метикуватий, кмітливий.
- Чимчикувати, простувати, дибати, іти, плентатися.
- Стрілою, шпарко, прожогом, хутко, швидко.

3. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Синоніми записано у варіанті

- А удача — вдача
- Б їстівний — смачний

- В холодно — спекотно
- Г мізкувати — розмірковувати

2. Синонімічним є ряд слів

А добрий, чуйний, співчутливий, людяний, чесний

Б говорити, мовити, верзти, балакати, базікати

В багато, чимало, безліч, тьма-тьмуца, темрява

Г віхола, хуртовина, завірюха, метелиця, сніг

3. Установіть відповідність.

Слово	Синонім
1 дорóга	А шлях
2 стосунки	Б сфера
3 галузь	В дружба
4 стимул	Г взаємини
	Д заохочення

Синоніми використовують:

- для пояснення інших слів: **чепурний** — це *охайний, акуратний, той, хто доглядає за собою, дбає про чистоту й гарний зовнішній вигляд*;

- для уникнення небажаного повтору того самого слова або спільно-кореневих слів (тавтологія), наприклад, у тексті поперемінно можна вживати слова *випадок, подія, епізод, пригода, інцидент* та ін.;

- як засіб зв'язку речень у тексті: *Коли мені сумно, я згадую маму. Моя ненька завжди випромінює сонячний настрій*;

- для точнішого вираження думки, наприклад, різні значення можна передати синонімами *постанова, розпорядження, ухвала, рішення, резолюція, вирок*;

- як засіб підсилення у фольклорних творах: *Найстарший брат рече-промовляє...* (Нар. тв.).

Хто вміло вживає синоніми, той майстерно володіє мовою.

4. Прочитайте уривки з текстів і виконайте завдання.

I. **Занедужала** перше **мати**: таки вже старенька була; похиріла неділь зо дві, та й **переставилася**. За ненькою і батько помер із нудьги та жалю за вірним подружжям, що з нею молодий вік ізвікував (*За Марком Вовчком*).

II. **Світлина** — зображення, одержане на світлочутливому матеріалі за допомогою спеціального оптичного апарата; фотографія.

III. Став середульший брат **плакати** й ридати... Бідні невірники **прохали** та благали... Поле килиїмське **хвалить**-вихваляє... То не вовки-сіроманці **квлять** та проквляють (*Нар. тв.*).

- А. Знайдіть синоніми до виділених слів.
- Б. Поясніть, з якою метою їх використано.

До речі...

До синонімічних рядів можуть входити й фразеологізми: **рано** — удосвіта, ранесенько, на світанні, ні світ ні зоря, ще й на зорю не займалося, ще й на світ не благословлялося, ще треті півні не співали.

5. Напишіть вільне есе (п'ять–сім речень) на тему «Як налагодити дружні стосунки». Використайте синоніми *приятельський, приятний, дружній, товариський*.

Культура слова

1. Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Новий, чарівний, черговий.

2. До синонімічного ряду можуть входити й діалектизми — слова, які вживають лише в певній місцевості, наприклад: **лелека** — чорногуз, бусел, бусол, бузько, бусько, бузьок, бусьок, боцюн, гайстер. Діалектизми можна вживати лише в розмовно-побутовому стилі.

З кожного ряду слів і фразеологізмів випишіть лише синоніми й підкресліть стрижневе слово. За потреби скористайтеся словником.

- Шкандибати, чвалати, бігти, іти, крокувати, ледве ноги волочити.
- Реготати, сміятися, хихикати, зубоскалити, сміятися на кутні.
- Базікати, теревенити, верзти, кричати, розмовляти, вести мову.
- Відважний, мужній, хоробрий, і у вогонь і у воду, сміливий, упертий.
- Голубити, пестити, вигойдувати, доглядати, пилінки здувати, жаліти.

§ 18. АНТОНІМИ

1. Прочитайте пари слів і виконайте завдання.

день — ніч	високий — низький	солодкий — кислий
------------	-------------------	-------------------

А. Слова якої пари не можна вважати протилежними за значенням?

Б. Обґрунтуйте свою думку.

Антоніми — це слова з протилежним лексичним значенням: *початок — кінець, гарячий — холодний, заходити — виходити*.

Багатозначні слова вступають в антонімічні відношення окремими своїми значеннями:

- *тихий — гучний* (голос);
- *тиха — вітряна* (погода);
- *тихе — розбурхане* (море);
- *тихе — неспокійне* (життя).

Антоніми є словами тієї самої частини мови. Вони можуть розрізнятися лише префіксом: *надія — безнадія, схід — захід, відкрити — закрити*.

Антоніми використовують у фольклорі та в художній літературі.

За допомогою антонімів увиразнюють, розрізняють поняття; висловлюють протилежні думки.

2. Прочитайте речення. Знайдіть у них антоніми й назвіть їх.

1. Чорними ярами котився білий туман... Угорі — темне, неприємне небо, долі — холодна мокра земля (*М. Коцюбинський*). 2. Ніч коротка — довга розлука, що ж мені суджено — щастя чи мука? (*Леся Українка*). 3. Крізь верби сонечко сіяє і тихо гасне (*Т. Шевченко*). 4. А я стою в білому плащі під чорним деревом (*І. Жиленко*). 5. Ситий голодного не розуміє (*Нар. тв.*). 6. Той мурує, той руйнує, той неситим оком за край неба зазирає (*Т. Шевченко*). 7. Через літа в душі несучи і перемоги, і поразки (*Д. Луценко*).

3. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Антоніми записано у варіанті

- А смачний — гіркий
Б порожній — повний

- В душевний — добрий
Г холодний — крижаний

2. Прочитайте рядки (*цифра в дужках позначає номер рядка*).

(1) *Перун сказав: «Не розіпни...»* —

(2) *І обривається писання.*

(3) *Ревуть Дніпрові береги* —

(4) *Занурення і виринання...*

Антоніми вжито в рядку, позначеному цифрою

А 1

Б 2

В 3

Г 4

3. Лише одну пару антонімів ужито у вислові

А Не бійся розумного ворога, бійся дурного приятеля.

Б Маленька праця краща за велике безділля.

В Порожня бочка гучить, а повна — мовчить.

Г На чорній землі білий хліб родить.

До речі...

В антонімічні відношення можуть вступати також фразеологізми: *далеко — під носом* (близько), *працювати — бити байдики* (ледарювати), *смеркає — на світ благословляється* (світає).

Стійкі сполуки слів не потрібно сприймати буквально. У висловах як *кіт наплакав*, як *собаці п'ята нога* хоч і згадано тварин, але про них не йдеться. Лексичне значення цих сполук *дуже мало і зайвий*. Стійкі сполуки слів називають *фразеологізмами*, вони емоційні, влучні й дотепні.

4. Прочитайте вірш і виконайте завдання.

МИ — АНТОНІМИ

Так тихо. А я прагну галасу!
Повний штиль. А мені би грози!
Все розмірено. А я хочу хаосу!
Монохромно. А мені б кольори!

А мені би вогню повний келих!
А мені би хоч трошки війни!
Але ти мої межі, мій берег...
Як все ж добре, що в мене є ти!

Н. Галябарда

А. Дослідіть вірш за планом.

А. Перун. Штиль на морі

План дослідження

1. Чому вірш має назву «Ми — антоніми»?
2. Ця поезія про дружбу чи кохання?
3. З'ясуйте лексичне значення слів *монохромно*, *хаос* і *штиль* за тлумачним словником.
4. Що має на увазі лірична героїня під словом *війна*?
5. Знайдіть і выпишіть антоніми.
6. Яку роль вони відіграють у вірші?
7. Якому розділовому знакові протиставлено знак оклику в цьому уривку?

Б. Навчіться виразно читати вірш.

5. Попрацюйте в парах. Розіграйте діалог (*усно*), останньою реплікою якого буде приказка «Чужого доброго не гудь, а свого поганого не хвали».

Гудити — виносити осуд, виражати незадоволення; ганити.

Культура слова

1. Слова *хаос* і *хабс* мають різні значення.

Ха́ос — у міфології безмежний світовий простір, безладна суміш усіх стихій.

Хао́с — цілковите безладдя.

- Чому, на вашу думку, у вірші Н. Галябарди (*вправа 4*) наголошування слова *хаос* не відповідає нормі?

2. Прочитайте й запам'ятайте приказки з антонімами.

Праця чоловіка годує, а лінь марнує.

На сміливого собака гавкає, а боязкого рве.

Щастя розум одбирає, а нещастя повертає.

Доберіть і запишіть антоніми до поданих слів.

- Світло — ..., зустріч — ..., війна — ...;
- швидкий — ..., злий — ..., рідкий — ...;
- сміятися — ..., відчиняти — ..., працювати — ...;
- сумно — ..., легко — ..., угорі — ...;
- усі — ..., будь-який —

§ 19. ОМОНІМИ

1. Прочитайте діалог і виконайте завдання.

- Алло! Привіт, Олю! Що робиш?
- Обідаю.
- А що ти їси?
- Лисички.
- А хіба цих тварин їдять?!
- Відколи гриби стали тваринами?
- Нічого не розумію...

А. Через яке слово виникло непорозуміння між подругами?

Б. Які значення має це слово?

Омоніми — це слова, однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням: *кран* — трубка із затвором для виливання рідини і *кран* — механізм для піднімання й переміщення вантажів. Здебільшого омоніми утворюються внаслідок випадкового звукового збігу власне українського й іншомовного слів, наприклад: *лава* — різновид меблів і *лава* (з іт.) — розплавлена вулканічна маса.

2. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. На піщаній косі, що кинджалом врізалася в море, стояв маяк (А. Шиян). 2. Хороша була Катря... Плахта на ній шовкóва, корсет зелений із байки або із сукна (За Марком Вовчком). 3. На заході небо спалахнуло червоним вогнем (М. Кропивницький). 4. Чайка скиглить літаючи, мов за дітьми плаче (Т. Шевченко). 5. Потяг до музики я відчув змалку (З розмови).

А. Знайдіть слова, що мають омоніми.

Б. Складіть із ними по одному реченню, щоб омоніми в них були вжиті з іншим значенням.

3. Розкрийте лексичне значення омонімів (письмово).

I варіант: лящ, літній; **II варіант:** марка, обпилювати.

На відміну від багатозначних слів, лексичні значення омонімів не пов'язані між собою.

У словнику кожний омонім нумерують і тлумачать в окремій словниковій статті, а значення багатозначного слова нумерують усередині словникової статті, наприклад:

БАЛ 1, -у, *чол.* Великий вечір із танцями.

БАЛ 2, -а, *чол.* 1. Одиниця вимірювання сили якого-небудь природного явища (вітру, землетрусу і т. ін.). 2. Виражена цифрою оцінка знань.

Омоніми, на відміну від багатозначних слів, є різними словами.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Омонім має слово

А крило **Б** рукав **В** пара **Г** поле

2. Омоніми записано в рядку

А ручка (прилад для писання) — ручка (верхня кінцівка дитини)

Б бал (одинаця виміру шторму) — бал (шкільна оцінка)

В рись (хижий ссавець) — рись (спосіб пересування)

Г клас (навчальна кімната) — клас (група учнів та учениць)

3. Помилковим є твердження

А у словнику значення багатозначного слова нумерують і тлумачать усередині словникової статті

Б у словнику кожний омонім нумерують і тлумачать в окремій словниковій статті

В омоніми є тим самим словом із різними лексичними значеннями

Г лексичні значення омонімів не пов'язані між собою

5. Придумайте й розкажіть коротке оповідання, між героями та героїнями якого виникло непорозуміння через використання одного з таких омонімів: *лящ*, *полька*, *чайка*.

Культура слова

Треба уважно ставитися до вибору слова. Буває так, що одне слово позначає протилежні поняття, наприклад: *сходити* — підніматися куди-небудь (*сходити на Говерлу*) і спускатися куди-небудь (*сходити з Говерли*); *позичати* — брати в борг і давати в борг та ін.

Визначте пари словосполучень, у яких наявні омоніми. Складіть із ними речення та запишіть їх.

1. Талановитий графік, робочий графік.
2. Глибока балка, залізна балка.
3. Трамвайна лінія, синя лінія.
4. Підживлена земля, рідна земля.
5. Продуктовий склад, наголошений склад.

§ 20. ПАРОНІМИ

1. Прочитайте розмову водія із заправником.

Водій: Мені, будь ласка, повний бак палива.

Заправник: Будь ласка, свіженьке паливо з нашого лісу!

Водій: Це ж дрова!

Заправник: Так, дрова. Ви ж просили паливо — я його й приніс...

А. Через яке слово сталося непорозуміння між водієм і заправником?

Б. Поясніть значення цього слова.

Пароніми — це близькі за звучанням, але різні за лексичним значенням і написанням слова: *пáливо* — горюча речовина: дрова, вугілля, нафта і *пáльне* — перероблене паливо для двигунів: бензин, дизель, газ; *танк* — бойова машина і *танкер* — судно.

Здебільшого пароніми відрізняються лише префіксом (*заїхати* — *від'їхати*), суфіксом (*туристський* — *туристичний*) чи закінченням (*дружний* — *дружній*). Пароніми можуть мати різні корені (*ступінь* — *ступінь*).

Також серед паронімів багато запозичених слів: *дипломат* — *дипломант*, *компанія* — *кампанія*.

2. Прочитайте речення. Знайдіть пароніми й розкрийте їхнє лексичне значення (*усно*).

1. Мати сіяла сон під моїм під вікном, а вродив соняшник. І тепер: хоч буран, хоч бур'ян, хоч туман, а мені сонячно (*Б. Олійник*). 2. У графа профіль, як у грифа, а я бродячий менестрель (*Л. Костенко*). 3. Не знаходжу у футбольних м'ячах нічого ні динамічного, ні демонічного (*Олесь Гончар*). 4. Іди, іди, дощичку, зварю тобі борщичку в зеленому горщичку (*Нар. тв.*).

Менестрель — у середньовічних Франції та Англії мандрівний поет-музикант.

3. Прочитайте текст і виконайте завдання.

ДОРОГА І ЛІС

Дорогою із села ми йдемо в ліс. У лісі пагорбки лисі. Там живе лис. Серед невеличкого лісу немає де сховатися лису. Змушений був лис продира-тися через хмиз і вирити (треба вірити) під гору глибоку нору.

Ось тут дорога лісова. Тут недалечко нора лисова. Ще далі в болоті сховався вовк. Біля його нори бігає маленьке вовча́, носом нишпорить — усе навкруги вивча. Наука в пошані в усіх. Набутий навик воно запам'ятає навік. Серед лісу, серед віття чути хиже вовче виття. Старий вовк свою пісню завів — по-вовчому завив.

Зненацька зліва нависла злива, повіяв буйний вітер. Неначе віник, що раптом виник, дорогу вимів. Загримів грім. Темна завіса над лісом зависла. Небо чорніло, як чорний грім, як чорнило. Так багато, що хоч граблями їх греби (*В. Зуб*).

А. Знайдіть і випишіть пароніми.

Б. Поміркуйте, що сприяє ритмізації тексту.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Пароніми записано у варіанті

А чорний — білий

Б ніжний — тендітний

В розпещений — розбещений

Г клуб (маса диму) — клуб (розважальний заклад)

2. Паронімом до слова *ефектний* є

А яскравий

Б вражаючий

В ефективний

Г елементарний

3. Установіть відповідність.

Пароніми	Значення
1 серцевий	А бідолашний
2 сердечний	Б душевний, щирий
3 сердешний	В основний, важливий
	Г пов'язаний із серцем як органом

5. Складіть і запишіть невеликий текст із такими трьома паронімами: *водний, водяний, водянистий* (або *водявий*).

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Визво́льний, вира́зний, ві́трата.

З'ясу́йте за словником значення паронімів і запишіть їх (за зразком).

Промі́нь — плomíнь, кропі́ткий — клопі́ткий — копі́ткий, емігрант — і́ммігрант, прогрес — регрес.

Зразок. Компа́нія (товариство) — кампа́нія (сукупність заходів).

§ 21. ЛЕКСИЧНА ПОМИЛКА

1. Прочитайте діалог між подругами та виконайте завдання.

Інна: Я не люблю мити посуд.

Зоя: А мені не подобається гладити.

Інна: Кого? Хіба гладити — це хатня робота? Для мене це розвага: гладжу кота — і тепло на душі стає...

А. Через яке слово між подругами сталося непорозуміння?

Б. Яку хатню роботу не любить Зоя?

До **лексичних помилок** належать:

- уживання слова в невласивому для нього значенні: *вірна відповідь (правильна відповідь), корисливе молоко (корісне молоко)*;
- використання суржикових слів (росіянізмів, полонізмів та ін.): *нравиться пісня (подобається пісня), не понимаю тебе (не розумію тебе)*;
- тавтологія (повторення в одному або в сусідніх реченнях того самого чи спільнокореневого слова): *Школярі зібралися на шкільному дворі (Учні зібралися на шкільному дворі)*;
- багатослів'я: *мешканці сільської місцевості (селяни), у більшості випадків (здебільшого), у травні місяці (у травні), підніматися вгору (підніматися)*.

Зауважте!

Чи правильно ви вживаєте слова, можна перевірити за словником. Відомості про лексичне значення слів можна знайти в **тлумачному словнику**:

Рахманний, -а, -е. Смирний, тихий; спокійної вдачі. Сліпому видно, рахманний отрок. Наче і не син Хмеля (*Н. Рибак*). Коню мій, рахманна тварина, з тобою в дитинстві я подружив! (*П. Дорошко*). Образно. Ой ти, земле, люба земле, — всю ж тебе душа приємле [приймає]. Ти рахманна і пухка (*П. Тичина*).

Вибрати влучне чи дотепне слово можуть допомогти словники синонімів, антонімів, омонімів і паронімів.

У **словнику синонімів** слова згруповано в синонімічні ряди, на першому місці подають стрижневе слово, наприклад:

Притягті́ся, розм. — (*прийти насилу*) приволокті́ся, приплесті́ся, причвалі́ти; *фам.* приплéнтатися, притараба́нитися, притарга́нитися.

У словнику антонімів протилежні за значенням слова подано парами, до них додано тлумачення й зразки вживання:

МОВЧАТИ ↔ КРИЧАТИ

Не видавати звуків, не виявляти почуттів, зберігати мовчанку. Видавати голосом сильний, різкий звук, репетувати, галасувати.

Дурне сало: як у піч, то мовчить, а як із печі, то кричить (Нар. тв.).

Подібну будову словникової статті має словник паронімів:

БАГАТИР — БОГАТИР

Багати́р — багата людина, багатий: *сільський багатир*.

Богати́р — оспіваний у фольклорі герой, хоробрий воїн: *богатир Ілля Муромець*; про людину, високу на зріст, міцної статури, сильну: *справжній богатир*.

У словнику омонімів однозвучні слова пронумеровано й кожне з них розтлумачено:

Ла́ва 1 — розплавлена маса, що виливається під час виверження вулкана: *Лава застигла*.

Ла́ва 2 — вид шикування військових під час атаки, у марші: *Лава за лавою йшли в атаку*.

Ла́ва 3 — меблі для сидіння: *Учні розмістилися на лавах*.

2. Колективно відредагуйте та запишіть речення.

1. Ми знаємо друг друга вже сім років. 2. Чай на травах попереджає застуду. 3. Наш клас приймає участь у мовному марафоні. 4. На екскурсії всі захотіли придбати пам'ятні сувеніри. 5. Треба знати всі виключення з правил.

3. Прочитайте та визначте, з якого типу словника взято матеріал (*усно*).

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. НЕМАЄ лексичної помилки в словосполученні

A замовляти товар

B задати питання

B вірне рішення

Г ужити заходів

2. НЕМАЄ лексичної помилки в реченні

A Я рахую, що зраду пробачити не можна.

B Завод зазнав збитків у третьому кварталі.

B Перший іспит ми будемо здавати в 9 класі.

Г Мій тато обожнює спортивні міроприємства.

3. Установіть відповідність.

Тип лексичної помилки	Приклад помилки
1 росіянізм	А Я звертаюся до вас на рахунок відпустки.
2 тавтологія	Б Мама вміє готувати вкусний омлет.
3 багатослів'я	В Будівельники завершили будівництво.
4 уживання слова в невлас- тивому для нього значенні	Г Брат навчається музики вже чотири роки. Д Ольга готувалася до змагань із січня мі- сяця.

5. Прочитайте словникову статтю та виконайте завдання.

СУРЖИК, -у, *чол.*

1. Суміш зерна пшениці й жита, жита і ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші: *Сіяв пшеницю, а зібрав суржик* (К. Гордієнко).

2. *перен., розм.* Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова: *Експедиція зупинилася в хаті вдови Василюки. Господиня говорить тільки українською мовою, її дочка — уже суржилом* (П. Панч).

- А. Доведіть, що слово *суржик* не омонім, а багатозначне слово (*усно*).
- Б. Напишіть допис (для соціальної мережі) з порадами, як боротися із суржилом. Наведіть у ньому приклади заміни суржикових слів на літературні.

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
на рахунок цього
я рахую, що ...
видано за рахунок...

ПРАВИЛЬНО
щодо цього
я вважаю, що ...
видано коштом ...

Відредагуйте та запишіть речення.

1. Я завжди даю вірні відповіді. 2. Чомусь не получається приготувати тонкі млинці. 3. Наші смаки, на жаль, не співпадають. 4. По крайній мірі зараз вивчіть правила, а вправи виконаєте вдома. 5. Приведіть по два-три приклади синонімів.

§ 22. ДОКЛАДНИЙ ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ, ЩО МІСТИТЬ СИНОНІМИ Й АНТОНІМИ (за самостійно складеним простим планом)

1. Прочитайте текст і виконайте завдання.

У трубкозуба витягнута мордочка з рильцем, як у поросяти. Він має довгі вуха, як у віслюка. Є ще довгий хвіст, як у кенгуру, і сильні лапи з пазурами, подібними до копитець. Денні години звір проводить у глибокій норі, а з настанням темряви вирушає на полювання за термітами (*З інтернету*).

- А. До якого типу мовлення (*розповідь, роздум, опис*) належить цей текст?
- Б. Знайдіть і прочитайте слова, що відповідають на питання *який? яка? яке? які?*

В описі тварини повідомляємо ознаки, які бачимо й відчуваємо:

- зріст, розмір;
- масть, забарвлення;
- форма тіла, писку (мордочки), очей, вух, хвоста;
- шерсть, шкіра, луска;
- риси вдачі (*спритна, енергійна, млява, сонна, спокійна* та ін.).

Здебільшого опис буває частиною розповідного тексту.

В описах часто використовують антоніми, щоб протиставити ознаки, підсилити їх завдяки контрасту, а також синоніми, щоб уникнути тавтології (небажаного повтору слів) або детально та всебічно розповісти про предмет.

2. Прочитайте опис тварини та виконайте завдання (*усно*).

Шиншила — пухнастий і симпатичний звірок. На спині в нього хутро блакитно-сіре, а на черевці — жовто-біле. У цієї тваринки трохи витягнута мордочка, великі очі й довгі вуха. Шиншили живуть у горах Південної Америки. Удень вони ховаються в скелястих щілинах і порожнинах під камінням, а вночі гуляють і гризуть свіжу зелень (*З інтернету*).

- А. Знайдіть антоніми й синоніми.
- Б. Яку роль вони відіграють у тексті?

3. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Гніздо було зовсім близько, але до нього можна було дістатися тільки зверху надзвичайно стрімким схилом. Хлопці знову почали шукати більш зручний підхід. Цього разу довелося видиратися на скелю, чіпляючись за кожний виступ руками й ногами.

У гнізді було тільки одне орля, уже велике, з довгою головою шиєю і лисою головою. Пташеня мало непомірно великий гачкуватий дзьоб і такі ж здоровенні пазури на задніх пальцях голінастих ніг. Воно, певно, почуло небезпеку, бо раз у раз то підводилося, то сідало, лопотіло напівголими крилами, сичало й крутило на всі боки головою.

Мисливці знали, що орел-батько не завжди б'ється за своє дитя. Вони боялися більше орлиці-матері, яка могла накинутися на викрадачів своєї дитини, якби повернулася до гнізда й знайшла його порожнім. Тож хлопці поспішили спуститися вниз і від'їхали якомога далі від небезпечного місця (За З. Тулуб).

- А. Які типи мовлення — розповідь, роздум, опис — наявні в тексті? Який із них головний, а який — допоміжний?
- Б. Знайдіть у тексті синоніми й антоніми. Яку роль вони відіграють?
- В. Прочитайте текст удруге. Після цього самостійно складіть за ним простий план і запишіть його.
- Г. Напишіть за планом докладний переказ.

Голіна́стий, -а, -е — з довгими голінками.

Голі́нка, -и, жі́н. — частина ноги від коліна до стопи; гомілка.

Підготуйте усний опис улюбленої тварини (за *світлиною*; *обсяг* — *п'ять-сім речень*).

ПОДУМАЙТЕ ТА РОЗКАЖІТЬ

- Які знання цього розділу ви зможете використати в реальному житті? Де та в яких ситуаціях?
- Які слова вам легше добирати — антоніми чи синоніми?
- Яка тема видалася найважчою?
- Що було найцікавішим під час вивчення цього розділу?
- Про що з вивченого ви хотіли б дізнатися більше?

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

ВИ ДІЗНАСТЕСЯ, ЩО ТАКЕ:

- ▶ змінні й незмінні слова;
- ▶ основа слова, закінчення, корінь, префікс і суфікс;
- ▶ спільнокореневі слова та форми того самого слова.

ВИ ПОТРЕНУЄТЕСЯ:

- ▶ розрізняти спільнокореневі слова та форми того самого слова;
- ▶ використовувати й утворювати нові слова за допомогою префіксів і суфіксів;
- ▶ використовувати префікси й суфікси, що надають словам емоційного забарвлення та виразності;
- ▶ правильно писати значущі частини слова (префікси й суфікси);
- ▶ письмово описувати тварин і предмети.

§ 23. ОСНОВА СЛОВА. ЗАКІНЧЕННЯ. НЕЗМІННІ Й ЗМІННІ СЛОВА

1. Прочитайте записи та виконайте завдання.

Я любити полуниця з вершки.

Я любл^ю полуниц^ю з вершк^{ами}.

А. Який запис є реченням, а який — набором слів?

Б. Що потрібно було змінити в словах, щоб вийшло речення?

Основа слова — це частина слова без закінчення. Вона виражає лексичне значення слова: любл^ю, полуниц^ю, вершк^{ами}.

Закінчення — змінна значуща частина слова, що виражає його граматичне значення — рід, число, відмінок, особу та ін.: любл^ю (1-ша особа, одн.), полуниц^ю (Зн. в., одн.), вершк^{ами} (Ор. в., мн.).

У словах *виноград*, *компот*, *лимон* — нульове закінчення, воно не виражене звуком, як в інших відмінкових формах: *виноград* — *виноград^у*, *компот* — *компот^у*, *лимон* — *лимон^а*. У всіх поданих словах нульове закінчення має таке граматичне значення: називний відмінок, однина.

Незмінні слова **не мають** закінчення: *авокадо*, *шимпанзе*, *споживачи*, *смачно*.

До незмінних слів належать усі прислівники (*тут, по-французьки, учора*) і частина іншомовних слів (*хакі, лото, Руссо*).

2. Знайдіть змінні слова та визначте в них закінчення.

Уранці, джинси, перетирати, мелітопольський, шосе, поле, багато, літо, ноутбук, борщ, обрúч, Черкаси, утричі, запитати, вісь, жалюзі́, дитя, тотожний, три, кожний, Баку, доміно, шасі́, коала, сестрин, Харків.

3. Запишіть слова у дві колонки: 1) з нульовим закінченням; 2) без закінчення.

По-китайськи, сік, очистити, ураган, натюрморт, манго, артистично, ирій, ралі, ампуа, наввипередки, центнер, якість, частенько.

З перших букв виписаних слів складіть назви солодких плодів.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Нульове закінчення має слово

А кіно **Б** лото **В** кредо **Г** молоко

2. НЕМАЄ закінчення в слові

А Франція **В** французький
Б француз **Г** по-французьки

3. Граматичне значення «жіночий рід, родовий відмінок, однина» має закінчення **-и** в слові

А Карпати **Б** будинки **В** кошеняти **Г** Єлизавети

5. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Культура слова

Запам'ятайте, як правильно наголошувати незмінні слова.

Жалюзі́, куліна́рія, обру́ч.

Прочитайте приказки та виконайте завдання.

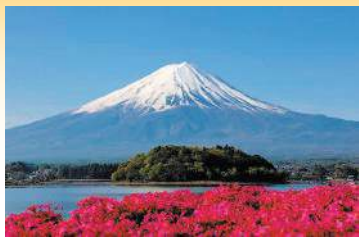
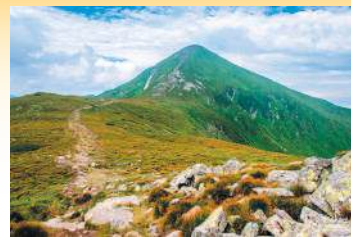
1. Без їжі й віл не потягне. 2. Водю ситий не буд..ш. 3. Яка пш..ниця, така й паляниця. 4. З п..чі с..рого хліба не в..ймають. 5. Смачного потрошку, щоб ж..вотик не болів.

А. Перепишіть приказки, уставивши пропущені літери **е** та **и**.

Б. У змінних словах позначте основу й закінчення.

§ 24. КОРІНЬ СЛОВА. СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА ТА ФОРМИ СЛОВА

1. Прочитайте слова та виконайте завдання.

гора	гора
узгір'я	горі
гірський	горою

А. У якій колонці записано слова з різним лексичним значенням?

Б. Для чого в словах змінюють закінчення?

Корінь — це головна значуща частина слова, що містить у собі спільне лексичне значення споріднених слів: *ліс*, *праліс*, *лісовий*, *лісник*.

Спільнокореневими (спорідненими) називають слова зі спільним коренем, але з різним лексичним значенням. Слова *ліс*, *праліс*, *залісся*, *лісник* хоч і позначають різні поняття, проте мають спільне лексичне значення, що стосується лісу.

Спільнокореневі слова можуть належати як до однієї, так і до різних частин мови: *летіти* (дієсл.), *перелітати* (дієсл.), *політ* (ім.), *перелітний* (прикм.).

Форми слова розрізняють не за лексичним, а за граматичним значенням, що виражається закінченням (*вікно*, *вікна*, *вікну*) або закінченням і прийменником одночасно (*з вікна*, *у вікні*, *між вікнами*). Форми слова позначають відмінок, число, особу та ін.

2. Розподіліть слова кожної групи у дві колонки: 1) форми того самого слова; 2) спільнокореневі слова.

Ходиш, ходжу, хідник, ходимо, похід, ходите, хода, ходять; зелений, зелень, зелено, зеленого, позеленіти, зеленому, зеленим, озеленення, зелених, зеленими; теплота, теплоти, теплотою, тепло, потеплішало, теплоті, тепленько, теплість, утеплювати.

3. Прочитайте слова та виконайте завдання.

Море, місто, новий, скляний, працювати, плавати.

А. Утворіть по три форми слова й доберіть по три спільнокореневі слова (за зразком).

Б. Виділіть закінчення у формах слів і корінь у спільнокореневих словах.

Зразок. Річка — річк*и*, річц*і*, річк*ою*; рік*а*, річк*овий*, річєньк*а*.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Форми того самого слова записано у варіанті

А зелень, зелено, зелений

В мова, мовний, мовити

Б вісім, восьми, вісьмома

Г літо, літній, літечко

2. Спільнокореневими є всі слова, ОКРІМ

А льотчик

Б летіти

В літній

Г літати

3. Спільнокореневими є всі слова, ОКРІМ

А лічити

Б безліч

В перелік

Г лікувати

5. Прочитайте текст і виконайте завдання.

РОБОТА БДЖОЛИ

Весна. За вікном білий садок — бджолиний рай. Рясно обсипані квітами білосніжні та блідо-рожеві крони дерев. І кожна квіточка невимовно гарна. Бджола, підлітаючи до неї, ще в повітрі розпротує темний хоботок. Сівши на квітку, вона відразу ж пробирається до схованого в глибині квіткового віночка солодкого нектару, копошиться серед пиляків, торкається приймочки стовпчика, потім перебігає з одного боку квітки на інший і знову перевіряє хоботком нектарники. На майже голих ніжках уже видно крупинки пилку, який непомітно збирає бджілка на квітці (*За Й. Халіфманом*).

А. Випишіть форми слів *квітка*, *бджола* й спільнокореневі слова.

Б. Який із поданих народних висловів розкриває тему тексту?

• Бджола — з дупла, свиня — із хліва. • Бджола ведмедю медом данину платить. • Бджоли раді цвіту, люди раді меду. • Мала бджілка, а й та працює. • Одна бджола меду не наносить.

В. Створіть кілька речень, розкривши значення одного з висловів, поданих у завданні Б (*усно*).

Культура слова

- Слово *відтак* часто вживають зі значенням «отже», що є порушенням лексичної норми. Відтак — потім, далі; після чого-небудь: *Я спочатку жив у Києві, а **відтак** — у Львові.*

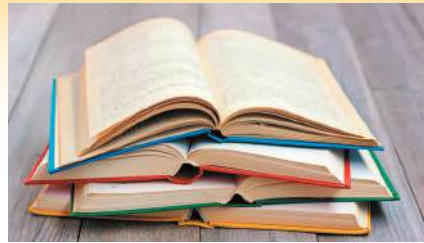
Прочитайте слова та виконайте завдання.

Кава, Франція, милий, синій, жити, плакати.

А. Утворіть по три форми слова й доберіть по три спільнокореневі слова.

Б. Виділіть закінчення у формах слів і корінь у спільнокореневих словах.

§ 25. ПРЕФІКС

1. Прочитайте розмову матері із сином і виконайте завдання.

- Такий низький бал... Чому ти не вивчив матеріал?
- Я вчив...
- Учив і вивчив — різні поняття!

А. Поясніть відмінність між словами *вчив* і **вивчив**.

Б. За допомогою префікса, кореня чи суфікса слово набуло нового відтінку в значенні?

Префікс — це значуща частина слова, що стоїть перед коренем і слугує для творення нових слів або нових відтінків у значенні: *друж* — *передруж*, *друг* — *недруг*, *мудрий* — *премудрий*.

До найуживаніших префіксів належать такі:

- *з-* (*зі-, зо-*), *с-*: *змити*, *зіграти*, *зозла*, *спитати*;
- *пре-, при-, при-*: *премудрий*, *прикрити*, *прізвище*;
- *роз-, без-, через-*: *розповідь*, *бездарність*, *черезплічник*;
- *від- (од-), між-, над-, об-, перед-, під-, понад-, пред-*: *відкрити*, *міжкімнатний*, *надміру*, *обводити*, *передісторія*, *підкладати*, *понаднормово*, *пред'явити*.

У слові може бути кілька префіксів: *ділити* — *поділити* — *розподілити* — *перерозподілити*.

2. Прочитайте речення та знайдіть у них слова з префіксами. Назвіть їх.

1. Під маленькими яличками у смарагдовій траві літо виросло суничками — то по одній, то по дві. 2. Сю ніч зорі чомусь колючі, як налякані їжачки. 3. Задощило. Захлюпало. Серпень випустив серп. 4. Чорногуз поклонився лугам і садам, відлітаючи в Африку, пакував чемодан. 5. Вікно. Туман. І гілка горобіни. Із ночі груш нападало в траву (*Л. Костенко*).

3. Утворіть за допомогою префіксів якнайбільше нових слів (за зразком).

Писати, робити, ділити, мити, брати.

Зразок. Клеїти — заклеїти, відклеїти, переклеїти, наклеїти, розклеїти, обклеїти, підклеїти, склеїти, надклеїти.

Зауважте!

Префікси **воз-, па-, пра-, уз-** можуть надавати словам відтінку урочистості: *А ось він — Київ! **Возсіяв** хрестами. Пригаслий зір красою полонив* (Л. Костенко). *А вранці в садках шуміла діамантова **паморозь*** (М. Хвильовий). Книжного характеру додають словам префікси **анти-, екстра-, псевдо-, ультра-** і под.: *антитіла, контраргументи*. Негативного відтінку може додавати словам суфікс **не-**: *нероба, нездара, нєсмак*.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Слово з префіксом записано у варіанті

А претендувати

В прем'єрний

Б преміювати

Г предобрий

2. Слово з префіксом записано у варіанті

А стабільність

Б стискати

В старіти

Г ступінь

3. Префікс додає відтінку урочистості слову

А повідомити

Б возвістити

В сповістити

Г доповісти

5. Від кожного слова утворіть нове, додавши потрібний префікс. Складіть із кожним утвореним словом речення та запишіть його.

День — *за-, у-, між-, без-, при-*; ліс — *над-, пре-, по-, пра-, від-*; падати — *пре-, о-, з-, над-, понад-*.

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Горобі́на, значу́щий, перéдрук.

Перепишіть текст і виконайте завдання.

На лісовій галявині палає багаття. Навколо нього сидять, стиха розмовляючи, юні туристи. І здається, ніколи не надокучить отак сидіти, удивляючись у мінливі вогняні спалахи. Ось по сосновій гілці побігли червоні свічечки. За кілька хвилин вона вже вся зайнялася. Вогонь злився в один великий жовтогарячий стовп, осяяв обличчя, освітив патлаті сосни та білокорі берізки. Дедалі вище піднімаються язики полум'я. А над ними в зоряне небо злітають золотаві іскринки (*За П. Утевською*).

- А.** Знайдіть слова з префіксами й позначте їх.
- Б.** Знайдіть і підкресліть граматичні основи.

§ 26. НАПИСАННЯ ПРЕФІКСІВ *пре-*, *при-*, *прі-*

1. Прочитайте слова в колонках і виконайте завдання.

пресолодкий
пресмачний
предобрий
пр..ніжний

приготуватися
примиритися
приготувати
пр..хилити

- А.** За яким принципом слова розподілено у дві колонки?
Б. Яку літеру пропущено в останньому слові кожної колонки?

Префікс **пре-** вживаємо:

- на позначення збільшеної ознаки (зазвичай його можна замінити словом *дуже*): *пресолодкий* (= *дуже солодкий*), *престарий* (= *дуже старий*);
- у словах, які треба запам'ятати: *престол*, *презирство*, *презирливий*, *преподобний*, *преосвященний*, *превелебний*.

Префікс **при-** вживаємо:

- на позначення приближення, приєднання або неповноти дії: *приблизити*, *приклеїти*, *прив'язати*, *прибудувати*, *приборкати*; а також у похідних від них словах: *прикраса*, *прикрашений* (*прикрашати*), *прибуття*, *прибулець* (*прибути*);
- у словах, утворених від іменників із прийменником **при**: *приберіжний* (*при б́ерезі*), *Придніпров'я* (*при Дні́прі*), *прикордонний* (*при кордо́ні*).

Префікс **прі-** вживаємо в словах *прі́рва*, *прі́звище*, *прі́звисько*.

2. Уставте пропущені літери **е** та **и** й поясніть їхнє написання (*усно*).

Пр..красний, пр..крашений, пр..крашати, пр..краса; пр..білий, пр..білений, пр..білити; пр..черствіти, пр..черствілий, пр..черствий; Пр..чорномор'я, пр..подобний, пр..блуда, пр..світлий, пр..водити.

3. Перепишіть речення, добираючи з дужок потрібну літеру.

1. Деся вітер грає на віолончелі, морозні пальці пр(е,и)клада до скла (В. Симоненко). 2. Учора мій сусід купив собі коня із табуна, татарського,

пр(е,и)злого (*Є. Гребінка*). 3. Колись тобі пр(е,и)виділась ріка — страшно-го смутку береги молочні (*Г. Крук*). 4. Повітря — мов пр(е,и)в'ялий трунок, це рання осінь шле цілунок (*П. Тичина*). 5. Видать, зозуля нам у лісі накувала святу й пр(е,и)чисту правду (*С. Голованівський*). 6. У славному-пр(е,и)славному місті в Чигирині задзвонили в усі дзвони, з гармати стріляли, пр(е,и)велебную громаду докупи скликали (*Т. Шевченко*).

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Літеру **е** на місці пропуску треба писати в усіх словах варіанта

А пр..мудрий, пр..крашений

В пр..спокійний, пр..битися

Б пр..поганий, пр..зирство

Г пр..нудний, пр..землений

2. Літеру **и** на місці пропуску треба писати в усіх словах варіанта

А пр..морожений, пр..зирливий

В пр..земкуватий, Пр..карпаття

Б пр..в'язати, пр..освящений

Г пр..кордонник, пр..лютий

3. Значення «розміщення біля чогось» має префікс **при-** в обох словах варіанта

А прибережний, приміський

В присадибний, примальований

Б прибудинковий, притиснутий

Г приозерний, прихорошений

5. Прочитайте вислови та виконайте завдання.

1. Після бурі пр(е,и)ходить гарна погода. 2. Добрий, хоч до рани пр(е,и)-кладай. 3. Ніч-мати всіх пр(е,и)гортає, а день розганяє. 4. Біда на пр(е,и)-столі, коли немає нічого в стодолі (*Нар. тв.*).

А. Перепишіть вислови, дібравши з дужок потрібну літеру.

Б. Розкрийте двома-трьома реченнями зміст одного з висловів (*письмово*).

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

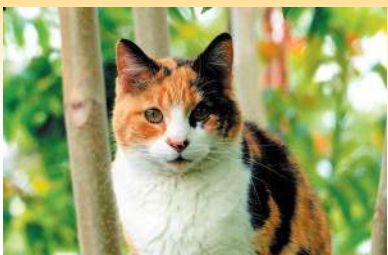
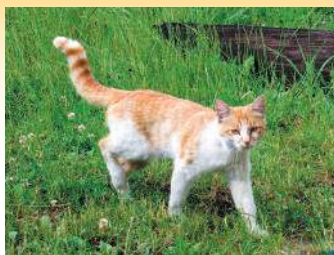
Привес'ті́, принес'ті́, прі́чип.

Перепишіть речення, добираючи з дужок потрібну літеру.

1. Пр(е,и)йшла весна, пр(е,и)лагідна, пр(е,и)мила, нам пр(е,и)несла в долонях срібні роси (*О. Кулик*). 2. Лише з-над хмар часом пр(е,и)лине прощання з літом журавлине (*П. Тичина*). 3. А коси були чорні-пр(е,и)-чорні, а очі мала сині-пр(е,и)сині, а найбільша врода її — добре-пр(е,и)добре серце (*Нар. тв.*). 4. Пр(е,и)мружились гаї, замислились оселі (*П. Тичина*). 5. Якби баран знав, куди вести овець, то з кручі в пр(и,і)рву не стрибав би (*Нар. тв.*).

§ 27. СУФІКС

1. Прочитайте текст і виконайте завдання.

На терасу ресторану поважно зайшов смугастий кіт і зупинив свій погляд на столику, від якого віяло запашною юшкою. У цю мить почулися голоси:

- Що цей котяра тут робить?
- Та який же він котяра? Це котик.

- А.** Хто зі співрозмовників (перший чи другий) любить котів?
- Б.** Аргументуйте свою думку.

Суфікс — це значуща частина слова, що стоїть після кореня й надає словам нового лексичного значення або нового відтінку в значенні: *кіт* — *котик*, *котяра*.

До найуживаніших суфіксів належать такі:

-ар (-яр), -ист, -іст, -тель (для творення іменників): *перука́р*, *тесля́р*, *ілюзіо́ніст*, *учите́ль*;

-ськ-, -н-, -ов-, -ив-, -еньк- (для творення прикметників): *морсь́кий*, *владни́й*, *сатино́вий*, *краси́вий*, *мале́нький*;

-и-, -а-, -ува-, -ти- (для творення дієслів): *носи́ти*, *крича́ти*, *керува́ти*.

2. Перепишіть слова та позначте в них суфікси.

Вихователька, сценарист, спесивий, спесивець, ароматний, мотати, каменяр, ужгородський, синенький, звичайний, банановий, дарувати, коти-ти, програміст, малювати, козацький, секретар, товстенький, батькова, стандартний, біліти.

Спесі́вий — пихатий.

Спесі́вець — чванько.

Зауважте!

За допомогою суфіксів **-к-, -иц(я), -ин(я), -ес(а)** утворюють іменники на означення осіб жіночої статі (так звані **фемінітиви**): *учите́ль* — *учите́ль-ка*, *працівник* — *працівни́ця*, *продавець* — *продавчи́ня*, *пілот* — *пілотеса́*.

3. Скориставшись матеріалом рубрики «Зауважте!», утворіть за допомогою суфіксів назви осіб жіночої статі та запишіть їх.

Перукар — ... ;	очільник — ... ;	барон — ... ;
філолог — ... ;	біолог — ... ;	модник —
актор — ... ;	лікар — ... ;	

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

Зауважте!

Є суфікси, що надають словам емоційного забарвлення та виразності:

- зменшувально-пестливі суфікси **-ок**, **-ець**, **-очок**, **-чик**, **-усь** (ч. р.); **-к(а)**, **-иц(я)**, **-очк(а)**, **-ус(я)** (ж. р.) і **-ц(е)**, **-ен(я)**, **-еньк(о)**, **-ечк(о)** (с. р.) додають словам позитивного забарвлення: *сино́к, хлібе́ць, си-но́чок, пальчи́к, дідусь; ручка́, води́ця, зіро́чка, бабу́ся; сли́вце, руче́ня, серде́нько, серде́чко;*
- суфікси збільшеності й згрубілості **-езн-**, **-ищ(е)**, **-иськ(о)**, **-уг(а)**, **-уган**, **-юк(а)** додають негативного забарвлення: *величезни́й, носіще, хлопчи́сько, хапу́га, дідуга́н, звірю́ка.*

5. Створіть казку за поданим початком, використавши слова із суфіксами на позначення збільшеності та згрубілості.

Ми із сестрою зайшли до старезного, темного лісу

Культура слова

Уникайте суфікса **-к-** в жіночих іменах (*Валька, Людка, Лідка* і под.), оскільки вони додають найменням згрубілості.

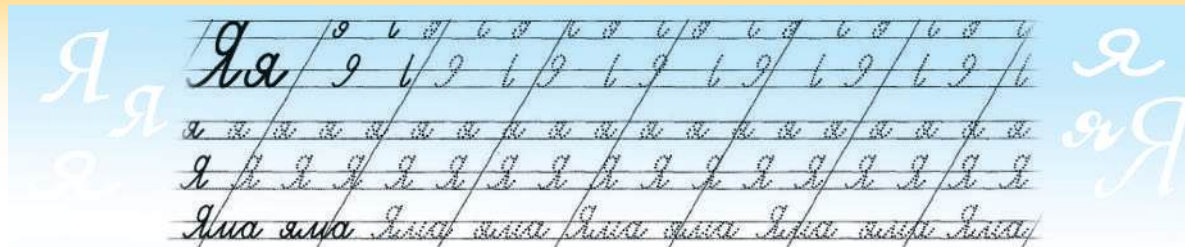
Прочитайте текст і виконайте завдання.

Поблизу нори гралися лисенятка. Їх було четверо. Схожі на випещених, добре доглянутих цуциків, вони й гралися так, як цуцики, тільки їхні рухи здавалися м'якшими й обережнішими. Вони ганялись одне за одним, падали на землю, переверталися на спинки, схоплювалися. Зчіплюючись між собою, лисенятка не виявляли ворожнечі. І коли кусалися, то більше вдавали, що кусаються, а насправді тільки широко розтуляли пащі, показуючи білі зубки. А то сідали на задні лапки, метляли хвостиками й, либонь, усміхалися веселими оченятками й ще не страшними своїми мордочками (*За Є. Гуцалом*).

- Випишіть десять слів із суфіксами, розподіливши їх у дві колонки: 1) із суфіксами, що додають словам емоційності та пестливості; 2) із суфіксами, що мають нейтральне значення.
- Позначте суфікси у виписаних словах.

§ 28. ПРАВОПИС ЗНАЧУЩИХ ЧАСТИН СЛОВА

1. Прочитайте слова з пропущеними буквами **е** та **и** та виконайте завдання.

мал..[́]нький
нож..[́]ще
працівн..[́]к

вúл..[́]чка
пéч..[́]во
дóщ..[́]чка

А. Назвіть пропущену літеру в кожному слові.

Б. У словах якої колонки значно легше визначити пропущену літеру? Чому?

Префікси **від-** (**од-**), **над-**, **перед-**, **під-** завжди пишемо з буквою **д**: **відчинити**, **надписати**, **передплата**, **підтримка**.

Зауважте!

Префікс **од-** (**одчинити**) і прийменник **од** (**од вас**) застаріли, вони мають розмовний характер.

2. Перепишіть слова, добираючи з дужок потрібну літеру.

Пі(д,т)сихати, на(д,т)саджувати, пере(д,т)кризовий, на(д,т)хмарний, ві(д,т)корковувати, пі(д,т)садити, пере(д,т)покій, на(д,т)клеювати, пере(д,т)часно, ві(д,т)читати, пі(д,т)казати, пі(д,т)хвалити, ві(д,т)хилити, на(д,т)черевний, ві(д,т)сипати, пере(д,т)святковий.

Літери е та и в суфіксах	
и	е
-ик, -иц(я), -чик, -ив(о), -ищ(е) гноми ^и к, вули ^и ця, пальчи ^и к, печи ^и во, двори ^и ще	-ечк-, -еньк-, -есеньк- діже ^е чка, тонен ^е ький, малесен ^е ький

Зауважте!

Чому слово **вуличка** пишемо з **и**, а **дощечка** — з **е**? Суфікс **-ичк-** мають лише ті іменники, що утворені від слів на **-иц(я)**: **вуличка** — **вулиця**, **горличка** — **горлиця**.

3. Перепишіть слова, уставляючи пропущені літери **е** та **и**.

Промінч..к, ріднес..нький, пал..во, річ..чка, кон..к, митн..ця, сон..чко, шибен..ця, гарнес..нький, міс..во, горл..чка, мост..к, кач..чка, соратн..ця, нож..к, устр..ця, ліж..чко, дощ..к, спільн..ця, свіжес..нький.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Помилку допущено в слові

А надхнення **Б** відкриття **В** надсилати **Г** відшукати

2. Літеру **и** треба писати на місці крапок у слові

А дон..чка **Б** ліж..чко **В** пал..чка **Г** літ..чко

3. Літеру **е** треба писати на місці крапок у слові

А хлопч..к **Б** мороз..во **В** лож..чка **Г** фант..к

5. Створіть по одній хмарі слів із такими префіксами і/або суфіксами: *від-, перед-, -ик, -чик, -еньк-* (за зразком).

Зразок. Префікс *над-*.

Наддніпрянина **Надриватися** *Надводний* **Надзвуковий**
Надбудова **Надземний** **Надколювати** **Надбивати** **Надбрів'я**
Над'їсти **Надплановий** **НАДВЕЧІР'Я** **Надлом**
Надмірність **Надпилювати** **Надрізувати** **Надкушувати**
Надпліччя *Надходити* **Надсікати**

Культура слова

Радимо не надуживати використанням слова *відкривати*. Запам'ятайте: **очі розплющують і заплющують; книжку розгортають і згортають; двері відчиняють і зачиняють; пляшку відкорковують.**

Перепишіть слова, уставляючи пропущені літери **е** та **и**.

Зуб..к, тіст..чко, власн..ця, біднес..нький, красунч..к, вул..чка, середов..ще, обітн..ця, вікон..чко, камінч..к, гусен..ця, трош..чки, рот..к, промінч..к, станов..ще, руч..нька, художн..ця, печ..во, розумн..ця, горщ..к, водосхов..ще, гор..чко, супутн..ця.

§ 29. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ТВАРИНИ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

1. Виконайте завдання в тестовій формі.

Сферу використання художнього стилю та його мовні особливості подано в рядку

- А** побут, розмовна лексика, вигуки, невимушеність, висока емоційність
- Б** виклад наукового матеріалу, терміни, нейтральна лексика, точність
- В** суспільне життя, емоційно забарвлені слова, оцінний тон мовлення
- Г** літературні твори, художні засоби, емоційна лексика, образність

2. Прочитайте тексти та виконайте завдання.

І. Мурашку завжди відрізниш від інших комах. З першого ж погляду помічаєш у неї голову й овальне черевце, з'єднані грудочкою. Грудки та стельце черевця утворюють талію мурашки. Її образ використано в приказках багатьох народів. У справжньої красуні, мовиться в приказках, талія має бути мурашиною. Мурашині голови загалом схожі, та коли їх розглядати під лупою, вони виявляються круглими, квадратними, пірамідальними, серцеподібними... На голові мурашки добре видно очі й антени. Антени правлять за орган нюху, їх називають також вусиками (*Й. Халіфман*).

ІІ. От і настала осінь. Листя в лісі пожовкло та поріділо. Вітер зривав його, і воно аж танцювало в повітрі. Якось увечері, коли сонце так красиво заходило, з-за кущів з'явилася зграя чудових великих птахів. Каченя ніколи не бачило таких прекрасних створінь. Сніжно-білі, з довгими гнучкими шиями — то були лебеді. Вони дивно закричали, махнули розкішними білими крилами й полетіли у вирій, за безкраї моря. Лебеді піднялися високо-високо, а маленьке гідке каченя охопило дивне хвилювання. Воно не знало, як звуть цих птахів, куди вони полетіли, але так полюбило їх, як нікого ніколи (*За Г. К. Андерсеном*).

ІІІ. Сонячний промінь упав на листя ліщини й, знайшовши поміж нього вільні ходи, залишив золоті зайчики на землі, на траві, на купці торішнього листя. Але це була зовсім не купка листя, а маленьке оленятко, зі шкірою, покритою золотавими плямками, точнісінько такими, як сонячні зайчики. Тому його ніхто не помічав серед справжніх сонячних зайчиків. А мати-олениха здалеку сторожко поглядала на своє маля. Із заростей ку-

щів видно було її напорошені вуха, які прислухалися, чи не чути якогось підозрілого звуку, чи не загрожує хтось її синові (В. Іваненко).

- А.** Які тексти мають ознаки художнього стилю? Доведіть свою думку, використовуючи конкретні приклади.
- Б.** Доведіть, що текст про мурашок є описом, а текст про гидке каченя є розповіддю з елементами опису.
- В.** Знайдіть у текстах слова із суфіксами та префіксами, що надають тексту емоційного забарвлення й виразності.
- З.** Ознайомтеся з ознаками та будовою твору-опису тварини в художньому стилі.

Художньому опису властиві виразність, емоційність, образність, тому в ньому використовують епітети, порівняння, слова з префіксами й суфіксами, що надають тексту емоційного забарвлення та виразності.

Будова твору-опису тварини

1. Вступ (знайомство з твариною: де живе, де ви її зустріли чи побачили тощо).
2. Основна частина (опис тварини):
 - зріст і розмір, масть (забарвлення), шерсть;
 - голова, очі, вуха, лапи, хвіст;
 - поведінка, риси характеру.
3. Кінцівка (ваше ставлення до тварини).
4. Створіть твір-опис улюбленої тварини за самостійно складеним планом (узявши за основу матеріал вправ 3). Опишіть тварину в художньому стилі.
5. Складіть твір-опис кота за картиною В. Микитенка «Кіт відпочиває».

В. Микитенко. Кіт відпочиває

Підготуйте усний опис одного з птахів, що живе у вашій місцевості.

ПОДУМАЙТЕ ТА РОЗКАЖІТЬ

- Яка відмінність між змінними й незмінними словами?
- Чи вмієте ви розрізняти спільнокореневі слова й форми того самого слова?
- Чи складно вам утворювати нові слова за допомогою префіксів і суфіксів?
- Яка тема видалася найважчою?
- Що було найцікавішим під час вивчення цього розділу?
- Про що з вивченого ви хотіли б дізнатися більше?

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

ВИ ДІЗНАЄТЕСЯ, ЩО ТАКЕ:

- ▶ звуки мови та звуки мовлення;
- ▶ фонетична транскрипція;
- ▶ голосні та приголосні звуки;
- ▶ дзвінкі та глухі приголосні;
- ▶ тверді, м'які та пом'якшені приголосні.

ВИ ПОТРЕНУЄТЕСЯ:

- ▶ визначати дзвінкі й глухі приголосні;
- ▶ визначати тверді, м'які та пом'якшені приголосні;
- ▶ ділити слова на склади;
- ▶ переносити слова з рядка в рядок;
- ▶ правильно ставити наголос;
- ▶ писати твір-розповідь на основі власного досвіду в художньому стилі.

§ 30–31. ЗВУКИ МОВИ ТА ЗВУКИ МОВЛЕННЯ. ГОЛОСНІ Й ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Гаслом каші не зіпсуєш.

Маслом чаші не зіпсуєш.

Маслом каші не зіпсуєш.

- А.** Яке із цих речень є приказкою?
- Б.** Через який звук (на письмі — букву) у решті речень не виходить приказка?

Звук — це найменша одиниця мови та мовлення. Звуки утворюються внаслідок коливання повітря. Люди й тварини сприймають їх на слух. Бувають звуки природи (шум дерева, гроза, дзюрчання води) і звуки, що створює людина (кашляння, свист, дихання).

Треба розрізняти звуки мови та звуки мовлення.

За допомогою **звуків мови** розпізнають слова та їхні форми: *мир* [мир] — *сир* [сир] — *тир* [тир]; *сир* [сир] — *сиру* [сіру] — *сиром* [сіром] — *у сирі*

[сі́р'і]. А завдяки звукам мовлення відбувається усне спілкування між людьми.

Звуки мови вивчає **фонéтика**, а звуки мовлення — **орфоéнія**. Для передавання звуків на письмі використовують фонетичну транскрипцію: кожний звук або все слово беруть у квадратні дужки: [у], [т], [йа́ма]. Звуки не бувають великими або малими, тому в транскрипції для їх позначення використовують лише малу літеру: *Одеса* [одéса], *Іван* [іва́н]. Звуки ми чуємо й вимовляємо (голосні, приголосні; дзвінки, глухі та ін.), а букви бачимо та пишемо (чорні, білі; великі, малі; скляні, дерев'яні та ін.).

Голосні звуки (їх 6) утворюють за допомогою голосу: [а], [о], [у], [е], [и], [і].

Приголосні звуки (їх 32) утворюють за допомогою голосу та шуму або тільки шуму: [д], [т], [з], [с], [к] та ін.

Отже, в українській мові 38 звуків.

2. Утворіть якомога більше нових слів, змінюючи лише один звук (за зразком) (усно).

Сад, рис, каса, мити.

Зразок. Мак — гак, так, сак, бак, лак; мав (від *мати*), маг, мас (від *маса*).

3. Запишіть звуки у дві колонки й чітко вимовте їх: 1) голосні звуки; 2) приголосні звуки.

[з], [й], [і], [к], [а], [у], [т], [н], [о], [и], [ш], [ф], [е]

До речі...

Буква **ґ** позначає проривний («вибуховий») звук [ґ]: *ґава* [ґа́ва], *аґрус* [а́ґрус]. Слів із цим звуком в українській мові небагато. Буква **г** передає на письмі більш протяжний звук [г]: *ґаля* [га́л'а], *курґан* [кургáн]. Розрізняйте ці звуки й літери: *ґрати* (брати участь у ґрі) і *ґрати* (переплетення металевих прутів).

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Звуки бувають

- А** білими і чорними
- Б** пластиковими та скляними
- В** голосними та приголосними
- Г** холодними і теплими

2. Букви бувають

- А** наголошеними та ненаголошеними
- Б** дзвінками й глухими
- В** твердими та м'якими
- Г** великими й малими

3. Три голосні звуки має слово

- А** помітити
- Б** чесність
- В** огірок
- Г** осінь

5. Виконайте творчі завдання.

- А.** Уявіть собі, що ви зустріли невідомих вам досі тварин. Це *харарáпа* й *зілю́ля*. Опишіть їх (зовнішній вигляд, вдачу, поведінку), потім прочитайте свої описи вголос і виявіть спільне в них.
- Б.** Порівняйте результати дослідження, проведеного вченими-мовознавцями. Коли науковці провели такий експеримент, то виявили, що певні звукові комплекси породжують у багатьох людей подібні уявлення. *Харарáпу* більшість пов'язувала із чимось великим, старим, злим, а *зілю́лю* — з маленьким, молодим, приємним, добрим. Напишіть про харарапу й зілюлю казку, у якій добро перемагає зло.

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
притримуватися правил
привести приклад
покращувати рівень знань

ПРАВИЛЬНО
дотримуватися правил
навести приклад
підвищувати рівень знань

1. У поданих словах замініть по одному звуку (на письмі — по одній букві), щоб вийшли нові слова. Запишіть їх парами (за зразком).

Чайка, справа, річ, рис, компанія; шити, знати, потерти, п'ю, печу; михіть, тут, там; сто, сорок, сім; вона, мій, чий.

Зразок. Сода — мода.

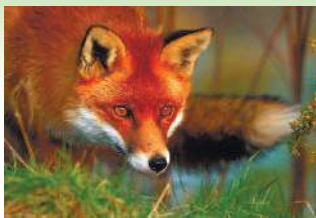
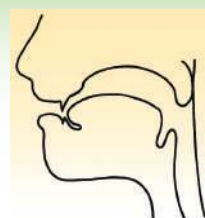
2. Із звуків-кубиків утворіть якнайбільше слів і запишіть їх. Літери, що позначають голосні звуки, підкресліть (за зразком).

[о] [п] [л] [а] [н] [т] [е] [с] [к]

Зразок. Талон, пес, лан.

§ 32. ПРИГОЛОСНІ ТВЕРДІ, М'ЯКІ Й ПОМ'ЯКШЕНІ

1. Вимовте пару слів *лис* — *ліс* і зробіть висновки на основі спостереження.

- А. Коли вимовляєте перший звук у цих словах, кінчик вашого язика торкається то до верхніх зубів, то до піднебіння. Переконайтеся в цьому, вимовивши цю пару слів кілька разів.
- Б. Зробіть висновок, як утворюється м'який приголосний, а як — твердий, заповнивши пропуски потрібними словами.

Висновок. Коли кінчик язика торкається до зубів (вони тверді на дотик), то утворюється ... звук, а коли до піднебіння (воно має м'яку поверхню), то ... звук.

Приголосні звуки бувають **тверді** й **м'які**. У звуковому записі (у транскрипції) м'які приголосні позначають рисою ['].

Тверді приголосні (їх 22)	М'які приголосні (їх 10)
[д], [дз], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [р]	[д'], [дз'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [р'] та [й]
а також: а) губні: [б], [п], [в], [м], [ф]; б) шиплячі: [ж], [ч], [ш], [дж]; в) [г], [к], [х], [г].	—

Губні, шиплячі, а також [г], [к], [х], [г] м'якими не бувають, вони можуть бути лише частково м'якими, їх називають **пом'якшеними** (або **напівпом'якшеними**). Для позначення пом'якшення в транскрипції використовують апостроф [']. Пом'якшеними вони стають перед:

- [і]: *білка* [б'ілка], *очі* [óч'і];
- [а], [у], [е], що на письмі позначені буквами *я*, *ю*, *є*: *бюро* [б'юро́], *кювет* [к'увéт].

Зауважте!

Тверді та м'які приголосні утворюють співвідносні пари: [д] — [д'], [т] — [т'], [з] — [з'] та ін. Щоб розрізнити їх, у звуковому записі використовують риску для позначення м'якого приголосного.

Оскільки звук [й] завжди м'який (він твердим не буває), то й не має потреби в транскрипції використовувати риску для позначення м'якості.

2. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Лань вискочила на широкий лан. 2. Стань, випрямся, глибоко дихай, аби твій фізичний стан був спокійним. 3. Син біля нічного моря спрямував свій погляд у далеку синь. 4. Хіба рись їсть рис? 5. Увесь берег покриває галька, а галка своїм забарвленням зливається із цими дрібними камінчиками (З інтернету).

А. Знайдіть і прочитайте слова, що розрізняються лише твердістю/м'якістю одного з приголосних.

Б. Розкрийте лексичне значення цих слів.

М'який знак у транскрипції не вживають, оскільки він не позначає звука, а вказує на м'якість попереднього приголосного: *ось* [ос'], *мальок* [мал'ок].

3. Зробіть звуковий запис слів *лялька, вільха, повісь, заходь, пірнала, сіль, фіалка, чіткий, кішка, натяк, сюжет, тюлька*. Визначте в них кількість букв і звуків (за зразком).

Зразок. Кінь [к'ін'] — 4 б., 3 зв.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. НЕМАЄ м'якого приголосного звука в слові

А тітка

Б сітка

В мітка

Г дірка

2. НЕМАЄ пом'якшеного приголосного звука в слові

А мюзикл

Б педикюр

В обличчю

Г люстерко

3. М'який звук позначають усі підкреслені літери рядка

А честь, порося, лютий, покірний

В зірочка, нюанс, падьто, майка

Б річковий, Мальта, місто, натяк

Г полюс, щіточка, зінаїда, кольє

5. Складіть із кожною парою слів по одному реченню, як у вправі 2, і запишіть їх. Зробіть фонетичну транскрипцію цих слів.

Зліз — злізь; лин — линь, лук — люк.

Культура слова

- Запам'ятайте колоритні українські слова.

забаганка	примхливе бажання, каприз
витівка	вчинок, що виходить за межі звичайних норм
халепа	прикрість, біда, неприємність

Зробіть звуковий запис слів *пюре, дядько, посій, сядь, гіркий, Луцьк, вісь*. Визначте в них кількість букв і звуків.

§ 33. ПРИГОЛОСНІ ДЗВІНКІ ТА ГЛУХІ

1. Прочитайте діалог і виконайте завдання.

— У тебе гри[п]?

— Ні, я здоровий! Щойно з лісу повернувся. Зібрав багато лисичок, маслюків і підберезників.

- А. Через яке слово виникло непорозуміння? Прокоментуйте мовну ситуацію.
- Б. Як треба було вимовити це слово? У ньому останній звук має бути глухий чи дзвінкий?

Приголосні звуки бувають дзвінкі та глухі.

Звуки	дзвінкі	глухі
Творення	голос + шум	шум
Приклади	[ж], [д], [г] та ін.	[ш], [т], [к] та ін.

Коли вимовляємо дзвінкі приголосні, голосові зв'язки вібрують, а коли глухі — то вони непорушні.

Більшість приголосних утворюють пари за дзвінкістю/глухістю:

Дзвінкі	[д]	[д']	[з]	[з']	[ж]	[г]	[г']	[дз]	[дз']	[дж]	[б]
Глухі	[т]	[т']	[с]	[с']	[ш]	[х]	[к]	[ц]	[ц']	[ч]	[п]

Глухий звук [ф] не має пари за дзвінкістю / глухістю.

Звуки [в], [м], [н], [н'], [л], [л'] [р], [р'], [й] (опорна фраза «Ми **в**инили **р**ій») не дзвінкі й не глухі, тому пар за дзвінкістю / глухістю не утворюють.

Зауважте!

Дзвінкі приголосні звуки [дж], [дз], [дз'] позначають двома буквами й дужкою над ними: *джміль* [джм'іл'], *дзига* [дзі́га], *гедзь* [гедз'].

2. Прочитайте пари слів, чітко їх артикулюючи. З'ясуйте, яким приголосним вони відрізняються. Визначте, який цей звук — дзвінкий чи глухий.

Гуля — куля, плоди — плоти, дужка — душка, дам — там.

Зауважте!

Буква **щ** позначає два звуки [ш] і [ч]: *щітка* [шч'ітка], *плащ* [плашч].

3. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Дзвінки приголосні позначають усі підкреслені літери у вислові

А Як у лютому гукнеться, так восени відгукнеться.

Б Лютий ведмедю й барлозі бік пригріває.

В Прийшов грудень — приніс студень.

Г Рихтуйтися, люди, бо йде грудень.

2. Глухі приголосні позначають усі підкреслені літери рядка

А Грудень око снігом радує, а вухо морозом рве.

Б Зимове сонце, як мачуха: світить, та не гріє.

В Хоч мороз і припікає, зате комарів немає.

Г Сніг, а не лід заячий лишає слід.

3. НЕМАЄ дзвінких приголосних у назві твору

А «Цар Плаксій та Лоскотон»

Б «Мавка Вербинка»

В «Фарбований Лис»

Г «Мудра дівчина»

4. Прочитайте словникові статті та виконайте завдання.

ЦИТЬ, вигук, розм. Уживають як спонукання до тиші, мовчання.

— *Що він таке співав?* — *спитала Катря, ужахнувшись того співу.*

— *Послухаймо, — кажу, — то й почуємо... Ходімо ближче.*

— *Цить!.. — шепоче мені (Марко Вовчок).*

ГАЙДА, вигук, розм. Уживають як заклик, спонукання іти куди-небудь.

— Ну, пересиділи?

— Гайда! Пора, товариство, в дорогу! (Павло Тичина).

А. У якому з вигуків глухі приголосні, а в якому — дзвінки? Чи пов'язана характеристика за дзвінкістю / глухістю з лексичним значенням цих слів?

Б. Складіть діалог про ситуацію на перерві, використавши вигуки *цить* і *гайда* (не менше шести реплік).

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
у грудні місяці
пам'ятний сувенір
кілька років тому назад

ПРАВИЛЬНО
у грудні
сувенір
кілька років тому

Прочитайте текст і виконайте завдання.

Хтось л..генько торкнув Сашка Цигана за лікоть. Сашко об..рнувся. Ззаду стояв Бровко. Стояв і довірливо д..вився такими розумними, такими щирими, такими відданими очима. Звичайно, собакам не можна до людських столів. Але ж то був не **собака**, то ж був Бровко...

Циган нищечком поцупив із тарілки добрячий шмат ковбаси й простягнув Бровкові. Бровко вдячно, самими губами взяв ковбасу, проковтнув, **потім** підвів голову та лизнув Сашка Цигана біля вуха, — наче **щось** ш..пнув (*Вс. Нестайко*).

- А.** Перепишіть текст, уставивши пропущені літери **е** та **и** й дібравши до нього заголовок.
- Б.** Зробіть звуковий запис виділених слів. Підкресліть у них глухі приголосні (за зразком).

Зразок. Хтось [хтос'] — 5 б., 4 зв.

§ 34–35. ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУКІВ МОВЛЕННЯ НА ПИСЬМІ. АЛФАВІТ

1. Прочитайте діалог і виконайте завдання.

Голос із колонки: «Увага! Шановні учасники конкурсу “Голос країни”! Комісія буде запрошувати вас на прослуховування в алфавітному порядку».

Одна з учасниць радісно кинула подрузі:

— О! Інночко, я іду після тебе! Твоє прізвище — Коваленко, а моє далі в алфавіті — Коваль.

До дівчат звернувся Микита й запитав:

— А я перед вами чи після? Моє прізвище — Ковтун.

— А ти що, алфавіту не знаєш?

Хлопець зашарівся...

А. Чому хлопець зашарівся?

Б. Микита піде на прослуховування перед дівчатами чи після них?

Зашарітися — почервоніти, укритися рум'янцем.

Алфавіт (азбука, абетка) — це розташовані в певному порядку букви. **Буквою** називають знак, який передає звуки мовлення на письмі. Усього в українській абетці 33 букви (або літери).

Аа	Бб	Вв	Гг	Ґґ	Дд	Ее	Єє	Жж	Зз	Ии	Іі	Її
(а)	(бе)	(ве)	(ге)	(ґе)	(де)	(е)	(є)	(же)	(зе)	(и)	(і)	(ї)
Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Фф	
(йот)	(ка)	(ел)	(ем)	(ен)	(о)	(пе)	(ер)	(ес)	(те)	(у)	(еф)	
Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ		Ьь		Юю	Яя			
(ха)	(це)	(че)	(ша)	(ща)		(м'який знак)		(ю)	(я)			

Знаки письма вивчає розділ науки про мову, що має назву **графіка**.

За алфавітом розташовано слова в словниках, довідниках, списках та ін. Знання алфавіту спрощує пошук потрібного слова чи прізвища.

2. Розташуйте слова за алфавітом.

Ганок, гасити, ґатунок, гасіння, доміно, думка, ялівець, базилік, основа, базар, чистий, базікати, чекання, база, анекдот, антена, сіль, лісовий, солити, сипати, родина.

3. Розташуйте й запишіть назви обласних центрів України за алфавітом. У дужках додайте інформацію про напрямок руху до кожного міста, якщо виїжджати з вашого населеного пункту (за зразком).

Напрямки руху:

- західний;
- східний;
- південний;
- північний;
- південно-західний;
- південно-східний;
- північно-західний,
- північно-східний.

Зразок. Мій населений пункт — м. Київ.

Вінниця (південно-західний);

Дніпро (південно-східний)

Більшість букв українського алфавіту позначають один звук: а [а], к [к], н [н].

Зверніть увагу на особливі випадки співвідношення звуків і букв.

Букви	Звукове значення
щ	[шч]: <i>щастя</i> [шчáст'а], <i>дощ</i> [дошч]
ї	[йі]: <i>їжа</i> [йі́жа], <i>пір'їнка</i> [п'і́рйі́нка]
дж	[дж]: <i>джміль</i> [джм'і́л'], <i>раджу</i> [ра́джу]
дз	[дз]: <i>дзига</i> [дзі́га], <i>дзвонять</i> [дзвóн'ат'] [д] і [ж], [д] і [з], коли [д] належить до префікса, а [ж] чи [з] — до кореня: <i>підживлюю</i> [п'іджі́вл'уйу], <i>відзвуча-ла</i> [в'ідзвучáла]

я, ю, є	[йа], [йу], [йе] — два звуки: <ul style="list-style-type: none"> • на початку слова: <i>Ялта</i> [йа́лта], <i>юшка</i> [йу́шка]; • після літери, що позначає голосний: <i>маяк</i> [ма́йа́к], <i>твое</i> [тво́йе́]; • після апострофа чи м'якого знака: <i>б'ю</i> [бйу], <i>кольє</i> [ко́л'йе́]
	[а], [у], [е] — один звук і м'якість (напівм'якість) попереднього приголосного: <i>маля́тко</i> [ма́л'а́тко], <i>полю́с</i> [по́л'у́с], <i>лєш</i> [л':еш]
ь	м'якість попереднього приголосного: <i>зя́ть</i> [з'а́т'], <i>па́льці</i> [па́л'ці]

Подвоєні літери передають на письмі один подовжений звук (подовження позначають двокрапкою): *зна́ння* [зна́н':а́], *ви́ддаю* [в'і́д:а́йу́].

4. Знайдіть по одній помилці в кожному звуковому записі й прокоментуйте їх (усно).

Рояль [ро́ял'], узлі́сся [узл'і́с'ся́а], дзеркало [дзе́ркало], пла́щі [плашч'і́], надза́вдання [надза́вда́н':а́], тю́лька [т'йу́л'ка], ві́дзвук [в'і́дзвук], ро́дзинка [ро́дзі́нка], На́дія [на́ді́а], ба́р'єр [ба́р'є́р], па́м'ять [па́мйа́ть], ма́ззю [ма́з':йу́].

5. Зробіть звуковий запис слів і вкажіть кількість букв і звуків (за зразком).

Джунглі, юшка, мюслі, гадюка, ванна, Марія, щабель, гілляччя, відзавтра, піддашшя, бджола, піджарка, ксьондз, країна.

Зразок. Тюль [т'ул'] — 4 б., 3 зв.

Мію́слі, -ів, *мн.* Вівсяні пластівці з додаванням горіхів, насіння, сушених ягід, фруктів тощо.

6. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. За алфавітом записано всі слова рядка

А автомобіль, агрус, аграрний, адреса
Б варан, вікно, виснаження, високо
В дамба, диктувати, дику́н, дитя́тко
Г зірка, зіставляти, зламати, злаки

2. Буква **я** позначає два звуки в кожному слові рядка

А історія, ялівець, львів'янин, доля
Б зв'язок, позаяк, Марія, ялтинський
В трав'яний, заячий, пояснити, натяк
Г пред'явити, пояс, Галя, ескадрилья

3. Звук [й] є в кожному слові варіанта

- А** зав'язати, Йосип, модельєр, плюс
Б роз'юшений, мій, кар'єр, порядок

- В** їжак, сайт, двоюрідний, молодята
Г в'юнитися, Юлія, гайка, поєднати

7. Прочитайте текст.

Славетний німецький композитор Моцарт почав грати на фортепіано зовсім малим. Про його великий хист дійшла чутка аж до **короля**. Йому розповіли, що малий Моцарт може заграти чималу річ (сонату) навіть тоді, **як** накрити клавіші **хусткою**. Король забажав почути Моцарта.

— Приведіть мені, — каже, — того хлопця, коли він такий митець! Хочу його послухати.

Узяв батько свого сина-музика й повів до короля. Посадили Моцарта за фортепіано, накрили клавіші хусткою і сказали грати. Моцарт **грає**, усі дивуються та **хвалять** (*За Оленою Пчілкою*).

- А.** Зробіть звуковий запис виділених слів.
Б. Що ви знаєте про Олену Пчілку та її доньку?
В. Напишіть есе на тему «Талановитими стають чи народжуються?», використавши приклад із тексту про Моцарта та факт із біографії доньки Олени Пчілки (*п'ять–сім речень*).

Г. Лоссов. Юний Моцарт грає на фортепіано в церкві у Відні

Культура слова

- Запам'ятайте колоритні українські слова.

подéйкувати	передавати чутки, погослови і т. ін.
нішпорити	шукати, заглядаючи скрізь, оглядаючи все
захарáщувати	кладучи або ставлячи що-небудь у великій кількості, заповнювати весь простір

1. Складіть список письменників і письменниць, твори яких вивчають на уроках української літератури в 5 класі. Розташуйте їх за алфавітом (орієнтуйтеся не на імена, а на прізвища та псевдоніми митців і мисткинь). Скористайтеся підручником української літератури.

2. Зробіть звуковий запис слів. Укажіть кількість букв і звуків (*за зразком*).

Джем, люттю, тюльпан, бджілка, літнє, м'ята, підземний, Готьє, обличчя, кукурудза, віджала, джміль.

Зразок. Джем [джем] — 4 б., 3 зв.

§ 36–37. СКЛАД. ОСНОВНІ ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Дитинство, отрочтво, **ю-ність**, зрілість і старість — вікові періоди людського життя.

Дитинство, отрочтво, **юні-сть**, зрілість і старість — вікові періоди людського життя.

Дитинство, отрочтво, **юніс-ть**, зрілість і старість — вікові періоди людського життя.

А. У якій колонці правильно зроблено перенос виділеного слова?

Б. За яким принципом переносять слова з рядка в рядок?

Склад — це частина слова, яку вимовляють одним поштовхом видихуваного повітря.

Склад утворює голосний звук. Скільки в слові голосних, стільки й складів: *кіль-кість* (два голосні звуки — два склади), *скотч* (один голосний звук — один склад). Якщо в складі може бути лише один голосний звук, то приголосних може бути один, кілька, а може й узагалі не бути: *а-ві-а-тор*, *у-стри-ця*.

Відкритий склад закінчується на голосний звук, а **закритий** — на приголосний. У слові *ра-дість* два склади, перший — відкритий, а другий — закритий.

2. Поділіть слова на склади та визначте, які з них відкриті, а які — закриті (усно).

Отримати, ясність, вечерея, радість, український, лампа, непередбачуваність, аудіофайл, смаколик, чарівний, твоя, десять, зненацька.

3. Запишіть слова в три колонки: 1) з двома складами; 2) з трьома складами; 3) із чотирма складами.

Милість, піалá, араб, осінній, Мелітополь, різдвяний, Америка, третій, компанія, оаза, іронія, жаб'ячий, теорія, ирій, реакція, незмінність, утертися, ювелір.

З перших букв виписаних слів складіть стійку сполуку слів (фразеологізм).

Слова переносять із рядка в рядок за складами: *за-порізький, запо-різький, запорі-зький, запорізь-кий*.

Не можна:

- залишати одну літеру в рядку або переносити в наступний: *ожи-на* (не *о-жина*), *Ма-рія* (не *Марі-я*);
- розривати літери *дж* та *дз*, якщо вони позначають один злитий звук: *ра-джу* (не *рад-жу*), *пере-дзвін* (не *перед-звін*);
- розривати буквосполучки *йо* та *ьо*: *ра-йон* (не *рай-он*), *ма-льок* (не *маль-ок*);
- відривати скорочення від слів, яких вони стосуються: 7 м, 150 га, Т. Г. Шевченко, п. Гнатюк, проф. Олійник;
- відривати апостроф, м'який знак та *й* від попередньої букви: *бур'-ян* (не *бур'-ян*), *кіль-це* (не *кіл'-це*), *бай-ка* (не *ба-йка*).

Якщо буквосполучки *дж* та *дз* позначають два звуки, то їх можна розривати: *під-живити, над-звуковий*.

Коли корінь починається на голосний, то переносимо довільно: *ро-зорати, роз-орати і розо-рати; бе-зупинно, без-упинно та безу-пинно*; а коли на приголосний, то від кореня його не відриваємо: *до-зрівати* (не *доз-рівати*), *ви-правдання* (не *вип-равдання*).

Зауважте!

При збігу однакових приголосних на межі значущих частин слова одну букву залишаємо, а другу переносимо в наступний рядок: *без-зубий* (не *беззубий*), *закон-ний* (не *законний*). В інших випадках можливий подвійний перенос: *зна-ння і знан-ня, жи-ття і жит-тя, ва-нна і ван-на*.

4. Запишіть слова, позначивши ризикою всі можливі місця переносу з рядка в рядок (за зразком).

Армія, надзвуковий, задзеркалля, міський, годинник, бульйон, І. Я. Франко, сльоза, курйоз, накладати, розойкатися, піднісся, вагонний, передзвін.

Зразок. Убо-зтво, убоз-тво, убозт-во.

5. Поділіть слова на склади, а потім — на частини для переносу, де це можливо (за зразком).

Ягода, Дніпро, чеський, оминати, какао, закрию, оаза, чесність, буття, уявлення.

Зразок. А/зі/я — Азія, ю/на/ки — юна-ки.

О́аза — родюче місце в пустелі з буйною рослинністю та прісною водою.

6. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Три склади мають обидва слова рядка
 - А** надія, мальва
 - Б** тарілка, іриска
 - В** посібник, чашка
 - Г** параграф, скульптор
2. НЕПРАВИЛЬНО позначено місце переносу в слові
 - А** на-дуживати
 - Б** на-йменший
 - В** пі-добідати
 - Г** ві-дусюди
3. ПРАВИЛЬНО позначено місце переносу в слові
 - А** май-оріти
 - Б** народ-жую
 - В** дит-'ясла
 - Г** розріс-ся

7. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Акваріум — чарівний куточок **живої** природи, у якому можна побачити багато не/звичайного. У **прозорій**, як **гірське повітря**, воді серед рослин плавно **пропливають** **улюбленці** акваріумістів — скалярії. Біля них, немов метелики, **пурхає** табунець не/спокійних гупі — чорно/синіх, яскраво/червоних, атласно/зелених. У кутку застигла **зграйка** неонових рибок, що світяться, як люмінесцентні лампи. А зовсім поруч, у заростях водяного моху, видно не/рухомих скляних **окунців**. Їхнє тіло немовби вишліфоване з кришталю й **окантоване** золотом (*Г. Романишин*).

- А.** Перепишіть текст, знявши ризик.
- Б.** Поділіть на склади виділені слова (*за зразком*).

Зразок. А-ква-рі-ум, ку-то-чок.

- В.** **Дискусія в класі.** Висловіть свої міркування щодо життя тварин у неволі. Чи варто заради краси й розваги обмежувати простір рибкам, поміщаючи їх до акваріуму (*усно*)?

Культура слова

1. Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Піа́ла, украї́нський, чарі́вний.

2. Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
сміятися над кимось	сміятися з когось
знущатися над кимось	знущатися з когось
властивий для птахів	властивий птахам

1. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Під час виготовлення пташиних будиночків треба **додержуватися** правил і розмірів. **Іноді** буває, що будиночки, на виготовлення яких затратили багато праці, птахи не/заселяють через те, що вони були **зроблені** не/правильно. Дошки для них стругають **рубанком** тільки з одного боку; усередині їх не/шліфують, щоб птахи могли чіплятися за них кігтками. Дахи краще робити не/горизонтальними, а під кутом, щоб із них стікала дощова вода. Дуже важливо **правильно розмістити** й вирізати вхідний отвір — льоток. Птахи не/оселяться в будиночку, якщо льоток у ньому буде вузький або, навпаки, надто широкий (*В. Куличенко*).

А. Перепишіть текст, знявши ризик.

Б. Поділіть на склади виділені слова й підкресліть у них закриті склади (за зразком).

Зразок. Пта-ши-них.

В. Напишіть, якого правила не дотримано в будиночку для птахів, що на фото.

2. Запишіть слова, позначивши ризиком всі можливі місця переносу з рядка в рядок.

Гудзик, кукурудза, пір'я, Юлія, задзвеніти, гайок, близький, бездоріжжя, серйозний, заправляти, відокремлювати, електронний, відзвук, земля, суспільство.

§ 38–39. НАГОЛОС. ОРФОЕПІЧНА ПОМИЛКА

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

— Скільки коштує відремонтувати за́мок?
— Три з половиною мільйони гривень.

— Скільки коштує відремонтувати замо́к?
— Триста п'ятдесят гривень.

А. Чому вартість ремонту так суттєво відрізняється?

Б. Чому важливо правильно наголошувати слова?

На́голос — це посилена вимова одного зі складів: *ві́падок, котри́й, чергові́й*.

Отже, склад може бути **наголошеним** і **ненаголошеним**. У слові *пі́сня* перший склад наголошений, а другий ненаголошений.

Оскільки склад утворюють голосні звуки, вони так само бувають наголошеними й ненаголошеними: у слові [п'і́с'н'а] звук [і́] наголошений, а звук [а] ненаголошений.

В українській мові наголос **рухо́мий**: *пі́сня — піснí, хóдиш — хóджу́*.

На який склад падає наголос, можна з'ясувати за орфоепічним словником або за словником наголосів.

Бувають слова з **подвійним наголосом** (таких слів небагато): *алфа́віт і алфа́віт, весня́ний і весня́ний, за́вжди і завжди́, ма́буть і мабу́ть, та́кож і тако́ж* та ін.

Значення окремих слів залежить від наголосу: *за́мок* (будівля) і *замо́к* (пристрій для замикання чогось); *ні́коли* (немає часу для чого-небудь) і *ніко́ли* (ні в який час, ні за яких обставин).

2. Поділіть клас на три групи (за рядами) і позмагайтеся: команда-переможець має набрати найбільше балів. Прочитайте слова, правильно їх наголошуючи¹.

І. Бешкет, бородавка, боязнь, вантажівка, видання, вимога, виразний, віднести, вірші, добуток, довідник, донька, дочка, дрова, завдання, залишити, каталог.

¹ Правильність наголошування можна перевірити за словником, що на с. 195.

II. Квартал, кілометр, корисний, курятина, листопад, навчання, начинка, ненависть, новий, обіцянка, одинадцять, ознака, олень, підлітковий, пізнання, подруга, поняття.

III. Посередині, проміжок, псевдонім, разом, сантиметр, середина, слина, стрибати, текстовий, течія, тулуб, фартух, фаховий, фольга, чорнозем, чорнослив, шовковий.

A. Запишіть неправильно наголошені слова й позначте в них наголос.

Б. Вивчіть ці слова.

3. Випишіть слова, що мають наголос на першому складі.

Слина, граблі, випадок, добуток, течія, олень, заробіток, бешкет, вітчим, оцет, котрий, дрова, аркушик, русло.

З перших букв виписаних слів складіть синонім до слова *воля*.

4. Випишіть слова, значення яких залежить від наголосу. Розкрийте лексичне значення виписаних слів (*за зразком*).

Орган, весняний, виходити, мабуть, батьків, завжди, захват, лупа, алфавіт, пора, також, сума.

Зразок. *А́тлас* (альбом із картами) — атла́с (тканина).

Логічним наголосом виділяють найважливіше слово в реченні, щоб привернути до нього особливу увагу. Прочитайте речення, щоразу виділяючи інтонаційно виділене слово:

1. Завтра пої́демо до Одеси. 2. Завтра пої́демо до Одеси. 3. Завтра пої́демо до Одеси.

Перше речення є відповіддю на запитання «*Коли пої́демо до Одеси?*», друге — «*У який спосі́б завтра дістанемо́ся до Одеси (пої́демо, полетимо чи попливе́мо)?*», третє — «*Куди пої́демо завтра?*».

У великих за обсягом реченнях може бути кілька слів, на які падає логічний наголос.

5. Прочитайте діалог і визначте в кожній репліці слово, на яке падає логічний наголос (*усно*).

- Невже ти без батьків їздив до міста?
- Ні, я там був зі старшою сестрою.
- А коли ти плануєш до Канева?
- Напевно, поїду в серпні.
- А чому саме в серпні?
- Батьки кажуть, що до Тараса Шевченка треба їхати на День Незалежності.
- У цьому є логіка.

6. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Наголос на перший склад падає в слові

- А близький
- Б добуток
- В донька
- Г дочка

2. Наголос на другий склад падає в слові

- А слина
- Б новий
- В дрова
- Г спина

3. Прочитайте речення (цифра позначає наступне слово).

Ми (1)принесли вудочки, що лежали у (2)вантажівці, а потім (3)разом із сестрою пішли до (4)чарівної річки.

НЕПРАВИЛЬНО підкреслено букву на позначення наголошеного голосного в слові, позначеному цифрою

- А 1
- Б 2
- В 3
- Г 4

7. Прочитайте вірш і виконайте завдання.

Ще назва є, а річки вже немає.
Усохли верби, віжовкли рові,
і дика качка **тоскно** обминає
рудиментарні залишки **багві**.

Куди ти ділась, річенько? Воскресни!
У берегів потріскались вуста.
Барвистих лук не знають твої весни,
і світить спека ребрами моста.

І тільки степ, і тільки спека, спека,
і **озерявин** поблиски скупі.
І той у небі зморений лелека,
і те гніздо лелече на стовпі.

Стоять мости над мертвими річками.
Лелека зробить декілька кругів.
Очерети із чорними свічками
ідуть уздовж колишніх берегів.

Л. Костенко

Тоскно — з тугою, сумно.

Рудимент — залишок, пережиток того, що зникло.

Рудиментарний — тут: який зникає, залишковий.

Багва — болотисте місце.

Озерявина — висохле озеро; місце, де було озеро.

- А.** З'ясуйте лексичне значення виділених слів.
- Б.** Визначте в кожному рядку слово, на яке падає логічний наголос. Виразно прочитайте вірш повторно, посилюючи голос на виділених словах.
- В.** Опишіть своїми словами, як Л. Костенко в поезії зображає природу (її стан, атмосферу), який настрій викликав вірш у вас, яку проблему в ньому порушено (*письмово; п'ять–сім речень*).

Культура слова

- Розрізняйте за значенням слова *лікарський*, *лікарський* і *лікарняний*.

Лікарський — який стосується лікаря та його діяльності: *лікарський халат, кабінет, рецепт; лікарська діяльність, порада, таємниця*.

Лікарський — який стосується ліків: *лікарська рослина, лікарський препарат*.

Лікарняний — який стосується лікарні: *лікарняне ліжко, лікарняна палата*.

- 1.** Запишіть усі слова вправи 2 в три колонки: 1) з наголосом на першому складі; 2) з наголосом на другому складі; 3) з наголосом на третьому складі¹. Вивчіть їх.

- 2.** Прочитайте вірш і виконайте завдання.

Десь на гор..зонті хмара-хустка
Манить в даль, мов дівч..на у сад,
І в..сни такі пахучі згустки
Розпл..скалися об голубий фасад.

Дні стоять погожі і пр..вітні —
Розтопилося б і серце кам'яне;
Всі на вул..цях — немов знайомі, рідні,
Лиш чомусь не впізнають мене...

В. Симоненко

- А.** Перепишіть вірш, уставивши пропущені літери **е** та **и**.
- Б.** Підкресливши слова, на які падає логічний наголос, навчіться виразно читати вірш.

¹ Правильність наголошування можна перевірити за словником, що на с. 195.

§ 40. ТВІР-РОЗПОВІДЬ НА ОСНОВІ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ (за планом)

1. Виконайте тестове завдання.

Ознаки художнього стилю має речення

- А** Місяць потроху вплив, увесь червоний, вогняний.
- Б** Колюнчику, коли ти збираєшся йти на тренування?
- В** Прошу надати мені матеріальну допомогу для оздоровлення.
- Г** Дієприкметник поєднує в собі ознаки дієслова й прикметника.

Твір-розповідь — це повідомлення про події, що сталися в житті людини чи тварини. Вони розгортаються в певній послідовності, яку передають прислівники та дієслова: *жив собі, якимсь уранці, потім, минули роки* та ін.

Текст твору-розповіді складається з трьох частин: зачин, розгортання події та її завершення.

2. Прочитайте текст і виконайте завдання.

ЯК ЗДИВУВАВСЯ МУРКО

В однієї бабусі був старий-престарий кіт Мурко. Лежить, на сонечку вигрівається. Заплющив очі, спить, поклавши голову на лапки.

На подвір'ї ходило курча. Воно відбилося від квочки й жалібно пищало. Побачивши кота, курча замовкло. Підійшло тихенько до кота, притулилося до нього й очі заплющило. Тепло йому біля кота. Кіт Мурко почув, що хтось до нього притулився. Розплющив очі — і побачив курча. Дивиться кіт Мурко на курча з подивом і не знає, що йому робити. Чи злякати курча, щоб воно втекло, чи нехай собі гріється?

Минуло кілька хвилин... Посеред подвір'я сплять два пухнасті клубочки: рудий і жовтенький (За В. Сухомлинським).

- А.** Поділіть текст на три частини: зачин, розгортання події та її завершення.
- Б.** Знайдіть слова, що передають послідовність дій.

В. Доведіть, що цей текст є розповіддю в художньому стилі.

3. Напишіть твір-розповідь у художньому стилі про пригоду у вашому дворі. Попередньо складіть план твору та доберіть заголовок.

До речі...

Слів із буквою **ґ** в українській мові не так і багато. Їх треба запам'ятати. Ось найуживаніші з них.

аґрус
ґава
ґазда
ґандж
ґанок
ґатунок
ґвалт
ґедзь
ґелґотіти
ґигнути
ґлей
ґніт (у лампі)
ґогель-могель
ґрати (іменник)
ґречний
ґринджоли
ґрунт
ґудзик
ґуля
джиґун
дзиґа
ремиґати

ПОДУМАЙТЕ ТА РОЗКАЖІТЬ

- Яка відмінність між голосними й приголосними звуками?
- Як утворюються дзвінки й глухі, тверді та м'які приголосні?
- У яких життєвих ситуаціях може знадобитися знання абетки?
- За якими словниками можна перевірити наголос і вимову звуків у словах?
- Яка тема видалася найважчою?
- Про що з вивченого ви хотіли б дізнатися більше?

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

ВИМОВА ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ.

ЧЕРГУВАННЯ ЗВУКІВ.

ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ *з-* (*зі-*, *с-*), *роз-* (*розі-*), *без-*

ПРИГАДАЙТЕ, ЩО ТАКЕ:

- ▶ уподібнення приголосних звуків;
- ▶ спрощення приголосних звуків;
- ▶ чергування голосних і приголосних звуків.

ВИ ПОТРЕНУЄТЕСЯ:

- ▶ вимовляти голосні та приголосні звуки;
- ▶ правильно писати групи приголосних, у яких відбувається спрощення;
- ▶ правильно писати літери, що позначають звуки, які чергуються;
- ▶ правильно чергувати *у-в* та *і-й*;
- ▶ писати есе.

§ 41. ВИМОВА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Збирай гр..би!

Сильніше гр..би!

Юрчику, гр..би!

А. Уставте пропущені літери **е** та **и**.

Б. У якому реченні неможливо точно визначити, яку літеру пропущено — **е** чи **и**? Із чим це пов'язано?

Вимова голосних [а], [у], [і]

Голосні [а], [у] та [і] завжди вимовляють чітко: *рама* [ра́ма], *пустун* [пусту́н], *ніжність* [н'і́жн'іс'т'].

Вимова голосного [о]

Голосний [о] вимовляють чітко як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції: *молоко* [молоко́], *голубці* [голубці́]. Звук [о] наближається

у вимові до [у] лише перед складом із наголошеним [ý] або [í]: *зозуля* [зо^узу́л'а], *голубка* [го^улу́бка], *Поліна* [по^ул'і́на], *коліно* [ко^ул'і́но].

Вимова голосних [е] та [и]

Звуки [е] та [и] у наголошеній позиції завжди вимовляють чітко: *спека* [спéка], *Маргарита* [марга́ріта].

У ненаголошеній позиції [е] наближається до [и], а [и] наближається до [е]: *весна* [ве^исна́], *сестра* [се^истра́], *зима* [зи^ема́], *Мирон* [ми^еро́н].

2. Прочитайте слова, чітко їх артикуючи.

Оде́са, ко́тик, Ўжгоро́д, соба́чення, мі́сто, шко́ла, ле́бідь, ле́бе́дя, чере́шня, хви́ля, хвилюва́ти, го́луб, голу́бка, ребро́, ре́бра, пи́ляю, пи́лка, пото́ки, пото́к.

3. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Незчулася, як **минула** в..сна, не вгляділа, як одцвівся і садок, і ч..**решні**, і виш..ньки, і б..**зок** (*Л. Глібов*). 2. Деся пісня вирвалася в п..**літ** про чаєчку, оту, що в'ється над оз..**ром** (*І. Гончаренко*). 3. Якщо подивитись у в..**чірні** години на Київ із в..соти пташиного польоту, то перед очима постане казкова панорама (*З газети*).

А. Перепишіть речення, уставивши пропущені літери **е, и** або **о, у**.

Б. Зробіть звуковий запис виділених слів.

В. Підкресліть головні члени першого речення.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Усі голосні треба вимовляти чітко в обох словах рядка

- А** калина, лиман
- Б** Харків, осінній
- В** тонування, ура
- Г** випадок, перо

2. Той самий звук позначають усі підкреслені літери рядка

- А** кожух, подія, собі
- Б** лити, миска, пиріг
- В** черга, семеро, Олег
- Г** менше, Олена, вести

3. Той самий звук позначають усі підкреслені літери рядка

- А** Сонечко дарує тепло не тільки ввечері.
- Б** Тривожна новина миттю розлетілася.

В Політ голубки під звуки сопілки.

Г Читаю книжки про тварин.

5. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Катання на ковзанах цілком можна назвати однією з улюблених зимових розваг молоді. Але це не тільки розвага, адже фізичні навантаження дають **велику** користь організму людини: **поліпшують** діяльність **легень** і серця, посилюють **обмін** речовин, зміцнюють м'язи.

У ковзанів довга історія. Про існування ковзанів у **давнину** свідчать археологічні розкопки. Перші ковзани в Русі-Україні робили з кістки й дерева. Каталися на них за допомогою палиць із гострими кам'яними наконечниками (*З дитячої енциклопедії*).

А. Зробіть звуковий запис виділених слів.

Б. Складіть і запишіть правила безпечного пересування слизькою поверхнею (якщо надворі ожеледиця). Порівняйте складені правила.

Культура слова

Розрізняйте слова *о́желедь* і *оже́диця*.

О́желедь — кристали льоду або снігу, якими обростають стовбури й гілки дерев, дроти.

Оже́диця — тонкий шар льоду на поверхні землі.

Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Раннього травневого ранку всміхається будякова квіточка першому **пр..мінню** ясного сонця, що пестить її свіжу рожеву **г..лівоньку** (*Панас Мирний*). 2. Сім'я в..черя коло хати, **в..чірня** зіронька встає (*Т. Шевченко*). 3. З..ма — **найт..хіша** пора, **найт..хіша**, **пр..рода** в **гл..бокому** сні (*Л. Глібов*).

А. Перепишіть речення, уставивши пропущені літери **е, и** або **о, у**.

Б. Підкресліть головні члени в першому й другому реченнях.

В. Зробіть звуковий запис виділених слів.

§ 42–43. ОРФОГРАМА. ОРФОГРАФІЧНА ПОМИЛКА

1. Прочитайте слова та виконайте завдання.

ап..льсі́н — апельсі́новий
л..мо́н — лимо́нний
м..на́ти — ми́ну́ле
п..ча́ль — печа́лі

в..мива́ти — поми́ти
ч..та́ти — чи́танка
п..ро́ — пе́ра
с..ло́ — се́ла

А. Уставте пропущені букви **е** та **и**.

Б. У якій колонці написання **е** та **и** перевіряємо за допомогою наголосу?

Орфогра́ма — це правильне написання за відповідним правилом або за традицією. Наприклад, у слові *реп'ях* три орфограми:

- 1) написання слова з малої літери як загальної назви;
- 2) ненаголошений голосний **е** в корені слова;
- 3) апостроф.

Як правильно писати слово, можна з'ясувати за **орфографічним словником**. У ньому слова розташовано за алфавітом, над кожним словом, що має два або більше складів, позначено наголос та ін.

Орфографі́чна по́милка — це порушення правописної норми.

2. Прочитайте слова та знайдіть у них орфограми. Прокоментуйте їх.

Солом'яний, завдання, козацький, пресмачний, розчистити, віддати, Полтава, казка «Мудра дівчина», пишеш, темно-зелений.

3. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Художник-аніمالіст зображує звірів. Щоб намалювати тварину в русі, треба (з,с)робити багато начерків, довго й уважно вивчати натуру, бо форми тварин і птахів дуже складні та різноманітні. Анімалісту треба вміти швидко малювати, мати добру зорову пам'ять. Він вивчає звірів і птахів у зоопарках і бе(з,с)посередньо серед природи, а коли це свійські тварини, то в природних умовах, де вони п(е,и)р(е,и)бувають найчастіше в русі (*В. Єлін*).

- А.** Виберіть у дужках потрібну літеру. Прокоментуйте свій вибір.
Б. Визначте орфограми у виділеному слові та зробіть його звуковий запис.

Ненаголошені голосні в коренях слів	
<i>е</i>	<i>и</i>
якщо в наголошеній позиції — <i>е</i> : <i>сестра́</i> — <i>се́стри</i> , <i>весна́</i> — <i>ве́сни</i>	якщо в наголошеній позиції — <i>и</i> : <i>зі́ма</i> — <i>зі́ми</i> , <i>вичища́ти</i> — <i>чи́ще-ний</i>
у сполуках <i>-еле-</i> , <i>-ере-</i> : <i>пелена</i> , <i>берег</i>	у сполуках <i>-ри-</i> , <i>-ли-</i> : <i>тривога</i> , <i>гли-тати</i>
у дієслівних коренях <i>-бер-</i> , <i>-дер-</i> , <i>-тер-</i> , <i>-мер-</i> , <i>-пер-</i> , якщо далі немає наголошеного суфікса <i>-а</i> : <i>вибереш</i> , <i>видеруть</i> , <i>витерти</i>	у дієслівних коренях <i>-бир-</i> , <i>-дир-</i> , <i>-тир-</i> , <i>-мир-</i> , <i>-пир-</i> , якщо далі є наголошений суфікс <i>-а́</i> : <i>вибира́ти</i> , <i>видира́ють</i> , <i>вити́рати</i>
якщо при зміні слова сумнівний [е] випадає: <i>ві́тер</i> — <i>ві́тру</i> , <i>уче́нь</i> — <i>учня́</i>	—
якщо при зміні слова сумнівний [е] чергується з [і]: <i>осе́ні</i> — <i>осі́нь</i> , <i>лебе́дя</i> — <i>лебідь</i>	

Зауважте!

Якщо написання ненаголошених голосних [е] та [и] в коренях не можна перевірити за правилом, то потрібно звернутися до словника: *деталь*, *пенал*, *пшениця*, *кишеня*, *лимон*, *цибуля* та ін. Написання таких слів треба запам'ятовувати.

ОРФОГРАМА
букви <i>е</i> та <i>и</i> на позначення ненаголошених голосних у коренях слів

- 4.** Прочитайте слова. Знайдіть у коренях ненаголошені голосні *е* та *и*. Прокоментуйте написання.

Дзвеніти, півень, мести, очерет, вечірній, стебло, зелений, блищати, теплиця, дерево, високий, лисиця, запинити, випирати, дев'ятка, кривавий.

- 5.** Перепишіть речення, уставивши пропущені букви *е* та *и*.

1. Я люблю в..селий ранок холоднющої з..ми (*Я. Щоголів*). 2. Дзв..нять у відрах кр..жані кружальця. 3. С..ло в снігах, і стежка ані руш (*Л. Костенко*). 4. Як цяцька, красувався на ц..гляному підмурку будинок, оточений

навкруги д..р..в'яною різьбою (*М. Стельмах*). 5. Прозорого ч..рвневого ранку чудовий вітрильний чов..н прийшов у порт Слобідки (*О. Донченко*).

6. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Орфографічну помилку допущено в рядку

- А** прекрасний, прикрашати
- Б** розписати, безкоштовно
- В** широчезний, типлиця
- Г** зернинка, веслувати

2. Букву **е** треба писати на місці пропуску в обох словах рядка

- А** ч..решня, кр..кливий
- Б** м..дівник, гл..тати
- В** оз..ро, ш..лестіти
- Г** л..лека, зд..рати

3. Букву **и** треба писати на місці пропуску в обох словах рядка

- А** кр..ло, ш..потіти
- Б** вит..рати, с..реда
- В** тр..вога, кр..жаний
- Г** кр..ниця, м..реживо

7. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Учені дов(е,и)ли, що найбільш балакучі у світі — це діти від п'яти до д(е,и)сяти років. За день вони вимовляють у с(е,и)редньому чот(е,и)рнадцять тисяч слів. Але Люська Зарічняк вимовляє не чот(е,и)рнадцять, а всі п'ятд(е,и)сят тисяч слів. Якщо не більше.

— Ой, ви знаєте... ви знаєте... — вигукує вона із самого ранку, тільки переступивши поріг класу. — Уявляєте... уявляєте... Жах!

І поч(е,и)нає, як із кул(е,и)мета, видавати інформацію. Про те, що в якоїсь дівчинки в тролейбусі розв'язався шнурок, що вчора в магазин «Куліна́рія» на Хр(е,и)щатику зал(е,и)тів горобець і не міг вил(е,и)тіти, що в якоїсь тьоті Мусі з п'ятнадцятої квартири збігло молоко, що... Перелічити всього просто неможливо. І все це в Люськи було однаковим «жахом» (*Вс. Нестайко*).

А. Випишіть слова, вибравши з дужок потрібну букву.

Б. Що ви знаєте про слова-паразити? Яке слово-паразит любить уживати Люська Зарічняк?

В. Складіть і запишіть поради (для таких учнів і учениць, як Люська Зарічняк) щодо вдосконалення мовлення (*не менше п'яти пунктів*).

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
не дивлячись на труднощі
у випадку потреби
як би там не було

ПРАВИЛЬНО
незважаючи на (попри) труднощі
у разі потреби, за потреби
хай там як

- Перепишіть речення, уставивши пропущені букви **е** та **и**.

1. Зимонько-снігурочко, наша білогрудочко, не в..рти хвостом, а тру-
си т..хесенько, рівненько, гладесенько срібненьким сніжком (*Л. Глібов*).
2. Заспівали, задзв..ніли, мов заграли кобзарі... 3. Де взялась в..села згряя,
жарогрудні снігурі (*Олександр Олесь*). 4. Попросила сніговичка: «Пода-
руй ще й ч..р..вички із бурульок кр..жаних, буду ковзати по них» (*М. По-
номаренко*). 5. Те дж..р..ло називається кр..ницею, що в посуху воду дає
(*Нар. тв.*).

- Прочитайте текст і виконайте завдання.

Тиша. Сплять оч..р..ті, сплять надб..режні
трави, сплять і ситі квіти, напоєні ароматним
н..ктаром. Не гудуть над ними бджоли, не гой-
дає їх теплий віт..р, не голубить ласкаве сонце.
Як укуталось воно звечора в багрянну хмару, та й
лягло на спочинок за дальніми горами, за дріму-
чими лісами в с..зуватій млі. Згас день. Настала
ніч, засвітивши в небі ясні зорі — ближні й дальні.
З холодної в..сочини вд..вляються вони в замріяне
оз..ро, уд..вляються, мов у дзеркало, м..луючись
своєю красою, і м..р..хтять, м..р..хтять... Зда-
ється, що в тому оз..рі лягло ще одне таке ж без-
донне, усіяне зорями небо — і тільки ступнеш із
бер..га, як одразу ж потрапиш у його неосяжну
гл..бочінь (*А. Шиян*).

- Доберіть до тексту заголовок і запишіть його.
- Випишіть слова, уставивши букви **е** або **и**.
- З-поміж виписаних слів підкресліть те, у якому написання вставленої літери треба перевіряти за словником.

§ 44–45. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. НАПИСАННЯ СУМНІВНИХ ПРИГОЛОСНИХ. УПОДІБНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Прораб до будівельника:

- У тебе є ка(с, з)ка?
- Так.
- Одягни її, бо цього вимагають правила безпеки на будівельних об'єктах.

Мама до дитини:

- Ка(с,з)ка?
- Аякже!
- Чи, може, тобі сьогодні колискову проспівати?

- А.** Виберіть із дужок пропущену літеру.
- Б.** Чому важливо чітко вимовляти звуки в словах?

Дзвінки приголосні

Дзвінки приголосні звуки в кінці складу не можна оглушувати, їх вимовляють чітко: *мороз* [морóз] (не [морóс]); *морж* [морж] (не [морш]); *казка* [ка́зка] (не [ка́ска]); *дужка* [ду́жка] (не [ду́шка]).

Лише дзвінкий приголосний [г] оглушується перед глухими приголосними звуками: *кігті* [к'іхт'і], *нігті* [н'іхт'і], *легко* [лехко], *вогко* [во́хко].

Приголосний [в]

Приголосний звук [в] не можна оглушувати: *мовчу* [моўчу́] (не [мофчу́]), *був* [буў] (не [буф]).

Звук [в] треба вимовляти ніби короткий голосний [ў] (зближуючи верхню й нижню губу) у таких позиціях:

- на початку слова перед приголосним: *вчора* [ўчо́ра], *врізала* [ўр'і́зала];
- у кінці слова: *лев* [леў], *любов* [л'убо́ў];
- між голосним і приголосним: *завтра* [заўтра], *навчання* [наўча́н':а].

Звук [ў] хоч і близький до голосного [у], проте він не утворює складу, тому його називають **у нескладовий**.

Глухі приголосні

Глухі приголосні звуки перед дзвінкими уподібнюються до парних їм дзвінких: *боротьба* [бород'ба́] ([т'] — [д']), *вокзал* [вогза́л] ([к] — [г]). Приголосні звуки уподібнюються лише у вимові.

Написання слів із сумнівними приголосними

Щоб перевірити, яку букву писати, треба сумнівний приголосний поставити перед голосним: *просьба* — *просити*, *кізті* — *кізоть*, *дужка* — *дужечка*, *мимохіть* — *мимо хотіння*, *мимохідь* — *мимо ходити*.

ОРФОГРАМА

буква, що позначає сумнівний приголосний

До речі...

У білоруській абетці є літера **ў**. На честь неї в Білорусі навіть спорудили пам'ятний знак.

Пам'ятник літері **ў**

2. Прочитайте слова, чітко їх артикулюючи. Розкажіть, за яким правилом вимови приголосних звуків слова дібрано в кожен колонку.

мавпа
впасти
Миколаїв

гриб
важко
переказ

косьба
якби
футбол

3. Знайдіть слова зі звуком [ў]. Потренуйтеся грамотно їх вимовляти.

Джміль на склянку з джемом сів,
Гедзь до нього підлетів,
І дзвінка пішла розмова.
Першим гедзь промовив слово:
«З'їм його я самотужки!»
Джміль дзижчав, що було сили,
Поки склянку не закрили.

Ю. Турчина

4. Прочитайте слова та виконайте завдання.

Ле(х,г)кий, хлі(п,б)чик, сте(ш,ж)ка, моло(т,д)ьба, ка(с,з)ка, зу(п,б)чик, ні(х,г)ті, ко(с,з)ьба, ми(х,г)тить, кра(п,б), перемо(х,г)ти, ле(х,г)кість, лі(ш,ж)ко, са(т,д).

А. Перепишіть слова, вибираючи з дужок потрібну букву.

Б. Доберіть і запишіть перевірні слова (за зразком).

Зразок. Нігті — ніготь; повсякденний — всякий день.

Уподібнення приголосних звуків

Приголосні можуть уподібнюватися не лише за глухістю-дзвінкістю, а й за іншими ознаками. Запам'ятайте особливості вимови окремих груп приголосних звуків унаслідок уподібнення.

Пишемо	Вимовляємо	Приклад
-ться	[ц':а]	дивлять ^я ся [діў'л'ац':а], сварять ^я ся [сва́р'ац':а]
-шся	[с':а]	треш ^я ся [трéс':а], несеш ^я ся [не ^н сéс':а]
-тч-	[ч:]	Вітчизна [в'іч:ізна], скотч [счоч:]
-жж-	[ж:]	безжально [бе ^н ж:а́л'но], розжуй [ро'ж:у́й]
-чці	[ц':і]	качці [ка́ц':і], лисичці [ли ^е сіц':і]
-тці	[ц':і]	тітці [ті́ц':і], нитці [ні́ц':і]
-сши	[ш':и ^е]	принісши [при ^е н'іш':и ^е], занісши [зан'іш':и ^е]
-жці	[з'ц'і]	стежці [стéз'ц'і], ніжці [ні́з'ц'і]
-шці	[с'ц'і]	кашці [ка́с'ц'і], ромашці [ромáс'ц'і]

5. Зробіть звуковий запис слів і прочитайте їх, чітко артикуючи.

Отже, просьба, Великдень, тітчин, фішці, торгуються, подружці, розжарюю, хвилюєшся, перенісши, фарбуються, нігтьовий, матч, п'ятдесят, миришся, являєшся, пічці, сітці, кішці.

6. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Звук [ў] є в усіх словах рядка

- А** зробив, повидло, Кавказ
- Б** вміння, мавка, прочитав
- В** оновив, вкладати, мова
- Г** нивка, трава, Савченко

2. Той самий звук позначають усі підкреслені букви в рядку

- А** книжці, зажуритися, ніжка
- Б** миється, радість, натякати
- В** анекдот, показати, кислий
- Г** футбол, тбілісі, молодий

3. Той самий звук позначають усі підкреслені букви в рядку

- А** хитрість, нігті, нахилятися
- Б** ллється, посіяти, узлісся
- В** Миколаїв, рюкзак, маки
- Г** ноша, переносишся, шок

7. Прочитайте речення та виконайте завдання в групах.

I група. Коли подивишся уважно, то на **пряжці** помітиш подряпини. Я її **шліфував**, **натирав**, **лакував**, а хура й досі там. Може, спробувати **розжарити** на вогні?

II група. — **Відчувається**, що до уроків ви добре готувалися, але де презентація?

— На **флешці**.

— Вона вже має бути на **дошці**!

III група. У **мисочці** яблука. **Порізавши** їх, викладіть на тісто. У **піщці** хай **випікається** протягом **п'ятдесяти** хвилин.

IV група. **Перенісши** дитину з ванної до спальні в **заквітчаному** рушнику, подбайте, щоб у кімнаті не було **безжального** протягу. Станеш над дітям — і **милуєшся**. Воно безтурботно **грається**.

А. Зробіть звуковий запис виділених слів.

Б. Уявіть, що ви актор/акторка в кіно, вам треба зіграти епізодичну роль. Продемонструйте класові виразне читання своїх слів, дотримуючись орфоепічних норм.

В. Що означає вислів «а хура й досі там»?

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Ко́сий, кропи́ва, куліна́рія.

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Діоген — давньогрецький філософ, що жив у ді(**ш,ж**)ці (*З енциклопедії*). 2. Бездумні роси на траві поблідлій живуть життям ритмічним і ле(**х,г**)ким (*М. Рильський*). 3. Заглядає в ши(**п,б**)ку ка(**с,з**)ка сивими очима, материнська добра ласка в неї за плечима (*В. Симоненко*). 4. Леденіють бушлати й руки в матросів, але вони не припиняють **боро(т,д)ьби** з кригою (*В. Кучер*). 5. Ва(**ш,ж**)ко знання здобувати, але ле(**х,г**)ко носити (*Нар. тв.*).

А. Перепишіть речення, вибираючи потрібну букву з дужок.

Б. Зробіть звуковий запис виділених слів.

В. Підкресліть головні члени другого й четвертого речень.

2. Зробіть звуковий запис слів і навчіться їх грамотно читати.

Чашці, харчується, квочці, розжитися, пташці, щітці, боротьба, караєшся, ложці, безжалісний, смужці, мітці, вогкий, просочується, річці, злишся, легко, завітчаний.

§ 46. ВИМОВА ТА ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ з- (зі-, с-), роз- (розі-), без-

1. Прочитайте слова та виконайте завдання.

писати — **с**писати
казати — **с**казати
тиснути — **с**тиснути

робити — **з**робити
бити — **з**бити
шити — **з**шити

- А. Як називають значущу частину слова, виділену червоним кольором?
Б. Чи завжди перед буквами, що позначають глухі приголосні, потрібно писати префікс **с**-?

Префікс **с**- пишемо перед **к, п, т, ф, х** (кафе «Птах»): *сказати, спитати, стиснути, сформувати, схилити*.

Префікс **з**- пишемо перед рештою букв: *зцідити, зшити, зорати*. Префікси **роз**-, **без**-, **через**- завжди пишемо з буквою **з**: *розчесати, безкоштовно, черезплічник*.

Перед сполученням букв пишемо префікси **зі**-, **розі**-: *зігріти, зіпсувати, зів'яла* ([з'ів'я́ла]); *розіграти, розіслати*.

Перед глухим приголосним префікси **роз**-, **без**-, **через**- можна вимовляти по-різному: і [розкі́с], і [роскі́с]; і [бе^изпéка], і [бе^испéка].

ОРФОГРАМА

правопис префіксів **з**-, **с**-, **роз**-, **без**-, **через**-

2. Уставте пропущені букви **з** та **с** і прокоментуйте свій вибір (усно).

..палах, ..чіплювач, бе..хатній, ро..цінки, ..прожогу, ..середини, ..чавити, ро..тлумачити, бе..крайй, ..точити, ..чеплення, не..кінченний, ..хрещений, ро..чин, ..формувати, ..шиток, ..кинути, бе..прав'я.

3. Випишіть слова з пропущеною буквою **з**.

..сох, ..цідив, ..шити, не..проста, ..фотографувати, ро..сіл, ..тягнення, бе..чесність, ..цілено, ..провокувати, ..коритися, ..чистив, ..цілити, ..хитрувати, не..численний, ..підлоба.

З останніх букв виписаних слів складіть псевдонім відомого українського письменника.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Префікс **з-** треба писати на місці пропуску в усіх словах рядка

А ..житися, ..чавити, ..твердження

Б ..жувати, ..шерхнути, ..повістити

В ..цідити, ..літати, ..фокусувати

Г ..сипати, ..цілення, ..чесати

2. Префікс **с-** треба писати на місці пропуску в усіх словах рядка

А ..трус, ..хрещений, ..шивач

Б ..початку, ..казати, ..тиснути

В ..темніти, ..хованка, ..вечора

Г ..хвально, ..хитрити, ..сипати

3. Літеру **с** треба писати на місці пропуску в усіх словах рядка

А ..хибити, не..проста, ..краєчку

Б ..палахнути, ..хиляти, ро..тин

В ..погорда, не..терпно, ..жати

Г ..пекти, ..тяжка, бе..коштовно

5. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Мандрують байки світом, п..р..ходять від народу до народу, і хоча було ..кладено байку дві з половиною тисячі років тому, але вона живе серед нас і сьогодні. Невмирущими виявилися майже всі Езопові байки. Вони п..р..ходять від покоління до покоління, звучать різними мовами, але ..бе-рігають свою викривальну й повчальну силу. Ми й досі не знаємо, чи й справді Езоп був автором усіх тих байок, які йому пр..писують. Але він перший байкар, ім'я якого нам відоме. Напевно, байки ..творювали й до цього, ..творював їх народ, який був першим байкарем, ще давнішим за Езопа (*А. Білецький*).

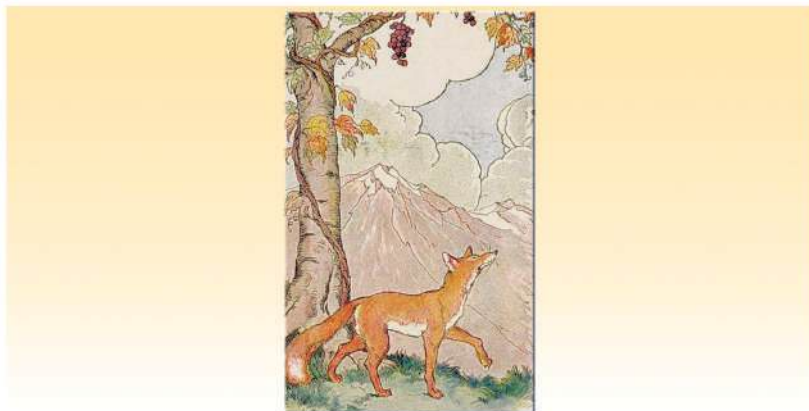
А. Уставте пропущені букви **з, с** та **е, и** (*усно*).

Б. Прочитайте двічі подану байку, потім згорніть підручник і перекажіть її близько до тексту (*письмово*).

ЛИСИЦЯ Й ВИНОГРАД

Молода лисиця побачила, що з виноградної лози (з,с)висають грона. Вона захотіла дістати їх, але не (з,с)могла. Лисиця відійшла й (з,с)казала сама до себе: «Вони кислі!»

Так і в людей буває. Коли хто неспроможний досягти чогось, посилається на обставини (*Езоп*).

М. Вінтер. Лисиця й виноград. Ілюстрація з видання «Езоп для дітей»

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
бувша назва	колишня назва
зробити наступним чином	зробити таким чином
стати в нагоді	стати в пригоді

Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Так ходять скрипалі, не ..колихнувши музику словами. 2. Поезія — це завжди неповторність, якийсь бе..смертний дотик до душі. 3. На цям-ру монастирської кринички ..хилила осінь грона горобини (*Л. Костенко*). 4. Бігла стежка вдалеч і губилась, а мені у бе..турботні дні назавжди, навіки полюбилися ніжні і замріяні пісні (*В. Симоненко*). 5. Скільки сніг не лежатиме, а ро..танути мусить. 6. Що влітку вродиться, то взимку ..годиться (*Нар. тв.*).

- Перепишіть речення, уставляючи пропущені букви **е** та **и**.
- Над кожним словом шостого речення надпишіть, якою частиною мови вони є.

Ця́мра, ця́мрина — верхня частина колодязного зрубу, складена з дерев'яних колод.

§ 47. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

1. Прочитайте слова та виконайте завдання.

уста — усний
чес^ть — чесний
міс^то — міський

контраст — контрастний
баласт — баластний
студент — студентський

- А.** Які слова запозичені, а які — власне українські?
- Б.** Яку закономірність ви помітили в написанні запозичених і власне українських слів?

Бала́ст — додатковий вантаж на судні для надання йому потрібної стійкості при недостатньому корисному вантажі, а також для регулювання висоти польоту повітроплавальних апаратів.

При збігові кількох приголосних незручний для вимови звук (*т, д, к, л, н*) випадає — його не вимовляють і не передають на письмі, спрощуючи в такий спосіб вимову й написання.

ст ^н → сн	радість — радісний, область — обласний
ст ^л → сл	щастя — щасливий, лестити — улесливий
зд ^н → зн	проїзд — проїзний, заїзд — заїзний
жд ^н → жн	тиждень — тижневий
рд ^ц → рц	сердечний — серце
зк ^н → зн	бризки — бризнути, брязкіт — брязнути
ск ^н → сн	блиск — блиснути, тріск — тріснути
сл ^н → сн	мислити — умисний, ремесло — ремісник

Винятки: кістлявий, пестливий, хвастливий, шістнадцять, зап'ястний, хворостняк, а також випускний, вискнути, скніти, скнара, тоскно.

Спрощення приголосних на письмі не позначається:

- 1) в іншомовних словах: *контраст* — *контрастний*, *агент* — *агентство*, *турист* — *туристський*, *баласт* — *баластний*;
- 2) у групі **стч**, що в присвійних прикметниках (*чий?*): *невістка* — *невістчин*, *артистка* — *артистчин*;
- 3) у групі **стц**, що у формах давального відмінка: *невістка* — *невістці*, *артистка* — *артистці*.

Зауважте!

У словах *невістці*, *шістсот* і подібних літеру **т** пишемо, але звук [т] не вимовляємо (тут спрощується лише вимова): *невістці* [не^ив'іс'ц'і], *шістсот* [ш'іс'ót].

ОРФОГРАМА

спрощення в групах приголосних

2. Утворіть словосполучення іменника з прикметником і запишіть їх (за зразком). Прокоментуйте написання прикметників.

Чесць, гра; контраст, душ; кількість, показники; якість, продукти; кістка, риба; уста, мовлення; заздрість, людина; баласт, бак; радість, звістка; тиждень, мандрівка; користь, справа; випуск, вечір; швидкість, трамвай.

Зразок. Область, конкурс — обласний конкурс.

3. Випишіть слова, у яких на місці крапок не треба вписувати букви.

Шіс..надцять, аген..ство, зап'яс..ний, улес..ливий, форпос..ний, жаліс..ливий, гус..нути, особистіс..ний, рідкіс..ний, гіган..ський, облас..ний, доблес..ний.

З перших букв виписаних слів складіть назву українського міста.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Помилку допущено в рядку

- А** гігантський пам'ятник
- Б** проїзний квиток
- В** вартісний твір
- Г** захисне скло

2. Спрощення приголосних позначається на письмі в усіх словах рядка

- А** корис..но, буревіс..ник, невіс..ці
- Б** прихвос..ні, тріс..нути, цінніс..ний
- В** учас..ник, студен..ський, очис..ний
- Г** облес..ливий, шіс..надцять, піз..ній

3. НЕ потрібна жодна буква на місці пропуску в усіх словах рядка

- А** улес..ливий, щотиж..невик, якіс..ний
- Б** хрус..нути, турис..ці, окупан..ський
- В** ненавмис..ний, ус..но, шіс..десять
- Г** капуста..няк, чес..но, волейболіс..ці

Культура слова

1. Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Судно́, пока́зник, показни́кі.

2. Збагатіть свій словник народними висловами.

- *У дружній родині й у холод тéпло.*
- *У своєму домі й стіни допомагають.*
- *Людина без сім'ї, що дерево без плодів.*

5. Напишіть невеликий роздум (*сім-вісім речень*) на тему «Чому для людини важлива сім'я». На підтвердження своїх думок використайте приказки з рубрики «Культура слова».

Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Соломії як артис..ці треба вміти і співати, і танцювати, і декламувати... (*І. Мокренко*). 2. З-за обрію вставало червоне вранішнє сонце й радіс..но вітало молоду зелену землю (*Ю. Збанацький*). 3. Темний шматок мінералу треба віддати в інститут для якіс..ного й кількіс..ного аналізу (*О. Досвітній*). 4. У новонародженого зовсім ще немає зап'яс..них кісток, і вони ледве помітні (*Із журналу*). 5. Коли зображення має в межах від білого до чорного 7–10 тонів, то його сприймають як контраст..не (*З довідника*). 6. Собака скаче й гавкає на індика, а індик дується та пересварюється з напас..ником (*А. Крушельницький*).

А. Перепишіть речення, уставляючи, де потрібно, пропущені букви.

Б. Підкресліть головні та другорядні члени другого речення й над кожним словом надпишіть, якою частиною мови воно є.

§ 48–49. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Кінь міг літати.

Коні можуть летіти.

А. Простежте за голосними в коренях слів.

Б. Чи помітили ви якусь закономірність?

Іноді, коли утворюємо нове слово або його форму, звук може змінюватися на інший: *сіль* — *соляний*, *солі*; *корінь* — *кореня*. Це мовне явище називають **чергуванням звуків**.

Розглянемо найпоширеніші випадки чергування голосних звуків у коренях слів.

Звуки, що чергуються	Особливості чергування	Приклад
[o] — [i]	[o] — у відкритому складі, [i] — у закритому	<i>кінь</i> — <i>коня</i>
[e] — [i]	[e] — у відкритому складі, [i] — у закритому	<i>кореня</i> — <i>корінь</i>
[o] — [a]	[a] у дієсловах перед суфіксом <i>-а-</i>	<i>схопити</i> — <i>хапати</i>
[e] — [i]	[i] у дієсловах перед суфіксом <i>-а-</i>	<i>текти</i> — <i>витікати</i>
[e] — [и]	[и] у дієсловах перед суфіксом <i>-а-</i>	<i>стерти</i> — <i>стирати</i>
Чергування [o], [e] з [i] може відбуватися і в суфіксах: <i>гордість</i> — <i>гордості</i> .		

ОРФОГРАМА

букви **о-і**, **е-і** в коренях і суфіксах слів

ОРФОГРАМА

букви **о-а** в коренях слів

2. Визначте, які звуки чергуються в словах і де відбувається чергування — у коренях чи суфіксах (усно).

Лід — льоду, болото — боліт, вечір — вечора, можу — міг, промінь — променя, школа — шкіл, лебідь — лебедя, піч — печі, радість — радості, Львів — Львова, грім — грому, воля — вільний, сім — семеро, гора — гірський, Миколаїв — Миколаєва, рід — роду.

3. Прочитайте приказки та прислів'я.

1. Підганяй коня вівсом, а не (батіг). 2. Хочеш їсти калачі — не сиди на (піч). 3. Хоч річка і невеличка, а береги (ломити). 4. Треба пуд (сіль) з'їсти, щоб друга пізнати. 5. Язик до (Київ) доведе (Нар. тв.).

- А.** Перепишіть речення, ставлячи слова в дужках у потрібну форму.
Б. Підкресліть літери, що позначають голосні звуки, які чергуються.
В. Випишіть усі слова з буквами **я** та **є** у дві колонки: 1) де ці букви позначають один звук і м'якість попереднього приголосного; 2) де ці букви позначають два звуки.

Треба чітко вимовляти звуки [і] та [и] після шиплячих [ж], [ч], [ш] і [г], [к], [х] у коренях слів.

Букву **і** пишемо, коли вона позначає звук [і], що чергується з [о] та [е]: *шість* — *шести* — *шостий*, *гість* — *гості*.

Букву **и** пишемо, коли вона позначає звук [и], що не чергується: *чита-ти*, *життя*, *хитати*.

Зверніть увагу!

Шиплячі перед **і**, **я**, **ю**, **є** треба вимовляти не м'яко, а пом'якшено (шиплячі приголосні м'якими не бувають). Потренуйтеся вимовляти слова: *шість*, *чітко*, *жінка*, *обличчя*, *очі*, *по узбіччю*, *дріжджі*.

ОРФОГРАМА

букви **и**–**і** після **ж**, **ч**, **ш** та **г**, **к**, **х** у коренях слів

4. Перепишіть слова, уставляючи на місці крапок пропущені літери.

Ч..пляти, розх..таний, міжг..р'я, зах..сний, веч..рній, ключ..к, г..сть, ш..рокий, ч..сленний, легк..сть, щ..чка, ш..стнадцять, х..жак, ч..стити.

5. Доберіть до поданих слів такі форми або утворіть від них спільнокореневі слова так, щоб звук [і] чергувався з [о] або [е].

Щока, шість, очільник, гірський, кіт, розкішний, бджілка, жінка, перешіптування, мимохідь, тхір, кільцевий, лагідний.

6. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Чергування голосних НЕ відбувається в словах варіанта

А біль — б..льовий

В двір — дв..ровий

Б тінь — т..ньовий

Г річ — р..човий

2. Чергування голосних НЕ відбувається в словах рядка

А папір — пап..ровий

В грім — гр..мовиця

Б село — с..льський

Г берег — бер..говий

3. Чергування голосних НЕ відбувається в словах рядка

А ш..сть — ш..сти

В джм..ль — джм..лі

Б в..сім — в..сьми

Г ст..лець — ст..льці

7. Як ви розумієте приказку «Треба пуд солі з'їсти, щоб друга пізнати»?
Дайте відповідь кількома реченнями (*письмово*).

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
дякуючи старанню
нам не повезло
любою ціною

ПРАВИЛЬНО
завдяки старанню
нам не пощастило
за всяку ціну

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Можна все на світі виб..рати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (*В. Симоненко*). 2. Я візьму той рушник, прост..лю, наче долю (*А. Малишко*).

А. Перепишіть речення, уставляючи пропущені букви.

Б. Підкресліть літери, що позначають голосні звуки, які чергуються.

2. Змініть форми поданих слів або утворіть від них нові слова так, щоб відбулося чергування голосних звуків. Підкресліть літери, які позначають звуки, що чергуються (*за зразком*).

Скотити, допомога, кланятися, викоренити, устелити, скачки, восени, звечора, забирати, лід, промінець.

Зразок. Міць — моці, політ — летіти.

§ 50. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

1. Прочитайте уривок із народної пісні та виконайте завдання.

Ой ходю-блудю та й по вулиці,
Як приблудна овечка,
Ой ні до кого та промовити
Вірного словечка.

А. Знайдіть слова, форми яких не відповідають літературній нормі.

Б. Утворіть правильні варіанти цих слів.

Найпоширенішими є такі **чергування приголосних**:

[г] — [з] — [ж]	<i>нога — на нозі — ніжка; друг — друзі — дружити</i>
[к] — [ц] — [ч]	<i>рука — на руці — ручка; артистка — артистці — артистчин</i>
[х] — [с] — [ш]	<i>вухо — на вусі — вушко; порох — у поросі — порошок</i>
[д] — [дж]	<i>ходити — ходжу; народити — народжувати</i>
[зд] — [ждж]	<i>їздити — їжджу</i>

Слова *нога* і *ніжка* спільнокореневі, хоч у їхніх коренях лише один спільний звук. У корені відбулося два чергування: [о] — [і] та [г] — [ж]. Те саме й у коренях слів *бічний* і *боковий*.

2. Змініть форми поданих слів або доберіть до них спільнокореневі так, щоб у них чергувалися приголосні. Запишіть слова групами й підкресліть букви, що позначають звуки, які чергуються (за зразком).

Сніг, щука, юнак, берег, рік, книга, радити, Оленка, допомога, їздити, народити, могли.

Зразок. Молоко — у молоці — молочний.

3. Прочитайте вислови та виконайте завдання.

1. Що на (думка), те й на (язик). 2. Терпи, (козак), ота́маном будеш.
3. Живемо, як горох при (дорога): хто не йде, той скубне. 4. Не шукай гри-
бів у ведмежому (барліг). 5. Коли не знаєш дороги, не (виїхати) із дому
(Нар. тв.).

- А.** Перепишіть речення, ставлячи в потрібну форму слова, що в дужках.
- Б.** Підкресліть букви, що позначають звуки, які чергуються.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Чергування приголосних можливе в обох словах рядка

- А** подруга, миша
- Б** козак, безпека
- В** товариш, маса
- Г** допомога, каса

2. Чергування приголосних можливе в обох словах рядка

- А** свекруха, алича
- Б** Галинка, гараж
- В** Прага, праця
- Г** рух, грядка

3. Чергування приголосних можливе в усіх словах, ОКРІМ

- А** радити
- Б** їздити
- В** читати
- Г** ходити

5. Прочитайте народну пісню та виконайте завдання.

Ой ходю-блудю та й по вулиці,
Як прибудна овечка,
Ой ні до кого та промовити
Вірного словечка.

Туман, туман по долині,
Туман качається,
Чогось мене, молоді,
Мій рід цурається.

Не цурайся, мій родочку,
Не цурайся ти мене,

Перекажи зозулькою
Сивенькою до мене.

Нема дерева ряснішого
Ой та від дубочка,
Нема роду ріднішого
Та від батечка.

Нема цвіту цвітнішого
Ой та від маківки,
Нема роду ріднішого
Та від матінки.

Нема цвіту цвітнішого
Понад полуниці,
Нема роду ріднішого,
Як брати та сестриці.

- А. Випишіть слова, у яких чергуються звуки (як голосні, так і приголосні). Підкресліть букви, що їх позначають.
- Б. Чого навчає ця народна пісня? Складіть невеликий усний роздум на тему «Значення родини для кожної людини». Наведіть у ньому приклад із твору, прочитаного на уроках української або зарубіжної літератури.

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Гетьма́нський, ота́ман, тризу́б.

Перепишіть речення, ставлячи в потрібну форму слова, що в дужках. Підкресліть букви, що позначають звуки, які чергуються.

1. Червона калино, чого в (луг) гнешся? (*І. Франко*). 2. Ой не шуми, (луг), зелений (байрак)! Не плач, не журися, молодий (козак)! 3. На вербі — груші, на (осика) — кислиці (*Нар. тв.*). 4. Скажи отій переїжджій (сваха), щоб вона вгамувалася! (*І. Коваль*). 5. Бути на короткій (нога) — бути з ким-небудь у близьких, дружніх стосунках (*Із словника*).

Байра́к — ліс у яру, у долині або яр, порослий лісом чи чагарником.

Осі́ка — листяне дерево родини вербових; тополя тремтяча.

Переї́джжа сва́ха — той/та, хто не тримається одного місця.

§ 51–52. ОСНОВНІ ВИПАДКИ ЧЕРГУВАННЯ у–в, і–й. УЖИВАННЯ ПРИЙМЕННИКА з

1. Прочитайте речення вголос і виконайте завдання.

Брат **й** син ввечері привітали з свя-
том.

Брат **і** син увечері привітали зі свя-
том.

- А.** Яке речення вимовляти легше й зручніше?
- Б.** Прочитайте виділені букви й порівняйте вимову: **тїс, нвв, зсв** і **тіс, нув, зісв**.

Чергування у–в та і–й забезпечує милозвучність мови. Завдяки йому унікаємо збігу голосних або приголосних звуків, які вимовляти незручно.

Правила чергування **у–в** та **і–й** такі:

у, і	
між приголосними	<i>він у домі, брат умивається; син і мати, дощ іде</i>
у перед в, ф, кв, тв, льв, хв і под. і перед й, я, ю, є, ї	<i>він у вагоні, вона у вагоні, сестра у Львові</i> <i>її і його, Одеса і Ялта, лисиця і їжак</i>
на початку речення пе- ред приголосним	<i>У лісі волого. Іде дощ.</i>
після паузи (після роз- ділового знака) перед приголосним	<i>У полі, у лісі волого: іде дощ.</i>

Як видно з прикладів, правила чергування стосуються не лише прийменників **у–в** і сполучників **і–й**, а й початкових букв: *телефон у кишені, він узяв; брат і сестра, він іде*.

в, й	
між голосними	<i>риба в акваріумі, річки й озера</i>
між голосним і приголосним	<i>тепло в травні, річки й моря</i>

Звук [в] уживаємо також:

- на початку речення перед голосним: *В Одесі холодно. Уранці дощило;*
- після паузи (після розділового знака) перед голосним: *Мабуть, в Одесі холодно.*

Сполучник *і* треба вживати, якщо поняття зіставляють: *Шевченко і сучасність, батьки і діти, добро і зло.*

Зауважте!

Відхилення від правил чергування *у-в* та *і-й* можливі в художніх творах, де вибір залежить від ритмомелодики чи мовних уподобань автора/авторки.

2. Прочитайте речення та виберіть із дужок потрібну літеру. Вибір прокоментуйте (*усно*).

1. Немає нічого страшнішого за необмежену владу (у, в) руках обмеженої людини (*В. Симоненко*). 2. Україна загартована найвищим гартом. (У, В) умовах сучасного світу їй немає ціни (*Л. Костенко*). 3. Добре роби — добре (і, й) буде. 4. (І, Й) за горами люди живуть. 5. (У, В) ліс дрова не возять (*Нар. тв.*).

До речі...

У деяких словах початкові звуки [у] та [в] не чергуються, бо з ними слова мають різні лексичні значення: *уклад* (спосіб життя) — *вклад* (внесок), *уступ* (виїмка) — *вступ* (початкова частина книжки, статті).

3. Запишіть сполуки слів у дві колонки: 1) з *у* та *і*; 2) з *в* та *й*.

Наталко (і, й) Петре; потрапити (у, в) скандал; Андрій (і, й) Петро; обліпиха (і, й) женьшень; прийшов (у, в) садок; поклала (у, в) картуз; (у, в) місто Рівне; проблема міста (і, й) села; зайшла (у, в) вагон; швидко (і, й) ди.

З останніх букв записаних сполук слів складіть назву популярного музичного гурту.

4. Випишіть лише ті пари слів, у яких заміна [у] на [в] спричиняє зміну лексичного значення слова. Розкрийте лексичне значення виписаних паронімів (*усно*).

Вправа — управа, вдома — удома, вдача — удача, вранці — уранці, втомитися — утомитися, вникати — уникати.

Прийменник з і його варіанти із, зі (зо)

з	перед голосним у середині речення	<i>диктант з української мови</i>
	на початку речення як перед голосним, так і перед приголосним	<i>З Ужгорода приїхав дідусь. З лісу потягло прохолодою.</i>
із	між приголосними	<i>біз із бар'єрами</i>
	перед і після з, ц, с та ж, ч, ш	<i>повернувся із села, сукня із жовтої тканини; приніс із озера, товариш із Алушти</i>
зі	перед сполученням з, с, ш із приголосним	<i>зі змісту, зі школи, зі святом, зі стріхи</i>
зо	із числівниками два, три	<i>зо два, зо три</i>

5. Перепишіть слова, вибираючи з дужок потрібний прийменник або префікс.

Довідався (з, зі) словника, проспівала (з, із) радістю, батько (і, із) сином, мати (з, із) донькою, повернувся (з, зі) Львова, узяла (з, із) сумки, воскрес (з, із) попелу, прибіг (зі, із) складу; (з, зі)щулитися, (з, зі)псувати, (з, зі)клеїти, (з, зі)грітися, (з, зі)стрибнути, (з, зі)тліти, (з, зі)в'янути, (з, зі)рвати.

6. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Правило вживання **у–в** порушено у варіанті

- А** Богдан у школі, у теплих рукавицях **В** збиратися у відпустку, у піджаку
Б найкраща в світі, кинути в озеро **Г** я в кінотеатрі, подивився в очі

2. Правило вживання **і–й** порушено у варіанті

- А** війна й мир, ти й не знав **В** Ольга й Назар, що і як робити
Б і настав цей день, хліб і сіль **Г** і сміх і гріх, Світлана і Йосип

3. Прийменник **із** має бути на місці пропуску у варіанті

- А** ми .. України **В** приїхати .. пляжу
Б .. дев'ятого класу **Г** учасниця .. Житомира

7. Прочитайте текст уголос, вибираючи потрібний прийменник або сполучник, і виконайте завдання.

Прикраси (з, із) бісеру відомі (з, із) давніх часів. Техніку їхнього виготовлення передавали (з, із) покоління (у, в) покоління, а разом (з, із) нею — (і, й) візерунки, що мали характерні для того чи іншого району особливості

та були дуже подібні до візерунків вишивок. Найчастіше їхню основу становили геометричні фігури, а (з, із) часом з'явилися рослинні орнаменти, багаті на зображення квітів, ягід і листя. (З, ІЗ) бісеру плетуть (і, й) тчуть сумочки (і, й) гаманці, декоративні наволочки для подушок, серветки, картини. Бісером прикрашають полотняні сорочки (і, й) головні убори, керсети (і, й) кептарі. Його широко використовують для виготовлення таких жіночих прикрас, як комірці, пояси, ґердани, брошки, кулони (Є. Генік).

- А. Прочитайте текст мовчки, згорніть підручник і перекажіть розповідь про бісер (усно).
- Б. Опишіть прикрасу, що на ілюстрації (усно).

Ґердан — діал. шерстяна стьожка або ажурний комірць із бісеру, якими в Галичині, на Буковині та Закарпатті жінки прикрашають шию або голову, а чоловіки — капелюхи.

Кептар — у гуцулів — верхній одяг без рукавів.

Керсёт, корсёт — широкий пружистий пояс, який носять під сукнею для надання стрункості фігури; вузька безрукавка.

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Вишівáнка, ма́буť, Буковíна.

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Мати (у, в)чила любити найдорожче (у, в) світі (М. Мозговий).
2. (І, Ї) на тім рушничкові оживе (у, в)се знайоме до болю... (А. Малишко).
3. Бджола мала, а (і, й) та **працює**. 4. Хто (у, в) роботі, той (у, в) турботі.
5. (І, Ї) сила перед розумом никне (Нар. тв.).

- А. Перепишіть речення, вибираючи з дужок потрібні літери.
- Б. Зробіть звуковий запис виділених слів.

2. Прочитайте вислови та виконайте завдання.

1. Апетит (з, із) їдою прибуває. 2. Ми до них (з, із) серцем, а вони до нас (з, із) перцем. 3. Баба (з, із) воза — кобилі легше. 4. Де слова (з, із) ділом розходяться, там **непорядки** водяться. 5. А вже весна, а вже красна! (З, Зі) стріх вода крапле. 6. **Вискочив**, як Пилип (з, із) конопель (Нар. тв.).

- А. Перепишіть речення, уставивши пропущений прийменник **з** або його варіанти **із, зі**.
- Б. Випишіть виділені слова та розберіть їх за будовою.

§ 53. ЕСЕ

1. Ознайомтеся з відомостями про есе.

Есе — вид творчої роботи, якому властиві такі ознаки:

- невеликий обсяг (від трьох до десяти речень);
- довільна будова;
- наявність авторських вражень і думок;
- емоційність.

Поради для написання есе

1. Оскільки есе має довільну будову, то в ньому необов'язково повинні бути зачин, основна частина й висновок, які є традиційними складниками звичного для вас твору.
2. В есе можуть бути елементи будь-якого типу мовлення: розповіді, опису, роздуму.
3. Пишучи есе, можете лише частково висвітлити якесь питання.
4. У цьому виді творчої роботи важлива саме ваша думка, саме ваші враження та емоції, тож не бійтеся порушувати спірні питання, навіть якщо ваше бачення видасться комусь «неправильним» або «дивним».
5. В есе не бійтеся бути собою.

2. Прочитайте дописи Аліни Акуленко в соцмережі «Фейсбук». Розкажіть, які ознаки есе як жанру творчої роботи вони мають. Яке есе вам більше до вподоби? Чим саме?

I. Про рецепт тепла

Він уже облетів.

Цей мак.

Увечері ще цвів, а зранку межу встелили його пелюстки.

Літо таке ж стрімке, як і маків цвіт.

Ось ще тільки збиралося розцвісти — а вже вітер розносить полем пелюстки.

Тут можна було б написати про минущість людського життя та пустити гірку сльозу.

Але навіщо витрачати літо на думки заради думок і на сльози за маковим цвітом?

Літо краще прожити так, щоб побачити кожний мак, винюхати весь жасмин і матіоли, наїстися в садку під старим абрикосом гарячих вареників із холодною сметаною, роздивитися зірки та зірниці й закарбувати в серці кожну мить.

І тоді в дні сірої негоди серцю завжди буде, із чого зігрітися.

II. Кленовий листочок

«Бігла через місточок, ухопила кленовий листочок», — запевняла вона...

Хто б мені коли сказав, що це може виглядати ось так, я б не повірила. Але речі не завжди такі, якими ми звикли їх уявляти.

3. Напишіть есе на одну з тем: «Транспорт майбутнього... Який він?», «Якою була б природа без води?», «Милозвучність української мови».

До речі...

На яку букву найбільше слів в українській мові? На букву **п**. Їх так багато, що можна складати цілі оповідання, у яких усі слова починаються на цю літеру. Ось одне з них.

Популярному перемишльському поету Павлові Петровичу Подільчаківі прийшло поштою приємне повідомлення: «Приїздіть, Павле Петровичу, — писав поважний правитель Підгорецького повіту Полікарп Пантелеймонович Паскевич, — погостюєте, повеселитесь». Павло Петрович поспішив, прибувши першим поїздом. Підгорецький палац Паскевичів привітно прийняв приїжджого поета. Потім під'їхали поважні персони — приятелі Паскевичів... Посадили Павла Петровича поряд панночки — премилої Поліни Полікарпівни. Поговорили про політику, погоду. Павло Петрович прочитав пречудові поезії. Поліна Полікарпівна пограла прекрасні полонези Понятовського, прелюдії Пуччині. Поспівали пісень, потанцювали падеспан, польку. Прийшла пора — попросили пообідати... Принесли печені поросята, приправлені перцем, півники, пахучі паляниці, печінковий паштет, пухкі пампушки під печеричною підливою, пироги, підсмажені пляцки. Потім подали пресолодкі пряники, персикове повидло, помаранчі, повні порцелянові полумиски полуниць, порічок.

Почувши приємну повноту, Поліна Полікарпівна попросила прогулятися по Підгорецькому парку, помилуватися природою, послухати пташині переспіви. Пропозиція повністю підійшла поету. Походили, погуляли... Порослий папороттю прадавній парк подарував приємну прохолоду. Повітря п'янило принадними пахощами. Побродивши по парку, пара присіла під пророслим плющем платаном.

ПОДУМАЙТЕ ТА РОЗКАЖІТЬ

- Що найскладніше було в темах «Вимова голосних звуків» та «Уподібнення приголосних звуків»?
- У якому словнику можна знайти відомості про вимову слова?
- Над чим вам ще потрібно попрацювати (вимова звуків, наголошування слів, правопис префіксів, чергування звуків)?

ОРФОГРАФІЯ

ВИ ДІЗНАЄТЕСЯ:

- ▶ як позначати м'якість приголосних звуків на письмі;
- ▶ коли треба вживати апостроф;
- ▶ у чому полягає різниця між подвоєними буквами внаслідок збігу й подвоєними буквами, що позначають подовжені приголосні.

ВИ ПОТРЕНУЄТЕСЯ:

- ▶ позначати м'якість приголосних на письмі й уживати апостроф;
- ▶ передавати на письмі подвоєні букви внаслідок збігу й на позначення подовжених приголосних;
- ▶ докладно усно переказувати художній текст розповідного характеру з елементами роздуму;
- ▶ писати твір-роздум на тему, пов'язану із життєвим досвідом.

§ 54–55. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ. УЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

1. Прочитайте слова та виконайте завдання.

стежин..ці
сніжин..ці
ялин..ці

долон..ці
вишен..ці
дон..ці

А. У словах якої колонки пропущено м'який знак?

Б. Як ви визначили, у яких словах потрібно писати м'який знак?

М'якість приголосних на письмі позначаємо одним із поданих трьох способів.

м'який знак — <i>ь</i>	<i>стань</i> [стан'], <i>кольє</i> [кол'йє], <i>честь</i> [чес'т']
буква <i>і</i>	<i>ліс</i> [л'іс], <i>таксі</i> [такс'і], <i>Аліна</i> [ал'іна]
букви <i>я, ю, є</i>	<i>нюанс</i> [н'уа́нс], <i>скриня</i> [скрі́н'а], <i>суттєво</i> [сут':єво]

М'які приголосні можуть передавати м'якість попереднім приголосним. У слові *якість* звук [т'] передає м'якість попередньому звукові [с]: [йак'іс'т']. Те саме в словах *свято* [с'в'áто], *цвях* [ц'в'ах], *кузня* [кúз'н'а] та ін.

Нагадуємо: м'які звуки в транскрипції позначають рисою [с'], а пом'якшені¹ — апострофом [в'].

Зауважте!

Букви **я, ю, є**, що стоять після апострофа, не позначають м'якість попереднього приголосного, адже в цій позиції вони позначають два звуки [йа], [йю], [йє]: *дев'ятка* [де'в'йáтка], *б'ю* [б'йю], *кар'єра* [кар'йєра].

2. Прочитайте слова й знайдіть у них м'які й пом'якшені приголосні. Прокоментуйте спосіб позначення м'якості кожного з них.

Мазь, ніжність, полюс, домашнє, Поліна, пюре, польовий, тітка, кількість, Вінниця.

До речі...

У слові *порядність* є всі три способи позначення м'якості приголосних на письмі. Прокоментуйте їх.

3. Випишіть слова у дві колонки: 1) у яких букви **я, ю, є** не позначають м'якості приголосних на письмі; 2) у яких букви **я, ю, є** позначають м'якість приголосних на письмі.

М'якість, валюта, арф'яр, емаллю, рюмсати, вар'єте, бюро, икання, кеш'ю, наряд, ад'ютант, ключ, Анюта.

Поезія, моряк, алюміній, вечірнє, клятва, алюр.

З перших букв вписаних слів складіть ім'я літературної героїні.

Кеш'ю — вічнозелене тропічне дерево з фруктовими плодами, насінини яких ростуть зовні плода; горіх, який отримують із серцевини насіння такого дерева.

М'який знак може бути як у середині складу (*по-льо-вий, льон, І-го-рьович*), так і в кінці (*мідь, паль-чик, ви-нось-те*).

М'який знак пишемо після букв **д, т, з, с, ц, л, н** та **р**, коли вони передають на письмі м'які приголосні звуки: *дядько, луть, мазь, тасьма, кицька, Польща, пень, чотирьох*. Опорна фраза для запам'ятовування: *де ти з'іси ці лини*.

¹ Матеріал про м'які й пом'якшені приголосні подано в § 32.

М'який знак пишемо:

- у суфіксах **-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-**: *маленький, людоньки, тонюсінький*;
- у суфіксах **-ськ-, -цьк-, -зьк-**: *морський, козацький, запорізький*;
- у дієсловах на **-ть, -ться**: *ходить, дивиться*;
- після м'якого [р'] у середині складу: *трьох, Ігорьович*;
- після м'якого [л'] перед м'якими й шиплячими приголосними: *сіленький, пальчик*.

М'який знак не пишемо перед буквами, що позначають шиплячі або м'які приголосні, порівняйте: *промінь — промінчик* ([ч] — шиплячий), *Оболонь — обolonці* ([ц'] — м'який).

Винятки: *няньчити, бриньчати, женшень, різьбяр, тьмянйй*.

ОРФОГРАМА

м'який знак

4. Перепишіть слова, уставляючи на місці пропуску, де потрібно, м'який знак.

Уман..щина, перукар..ський, тихесен..кий, херсонс..кий, лар..ок, граєт..ся, Хар..ків, промін..ці, піднос..ся, дівчинон..ка, він..чати, козац..кий, гіс..ть, чотир..ох, мен..ше, красун..чик, Пол..ща, нян..чити.

Зауважте!

Як ви вже знаєте, перед буквами, що позначають м'які та шиплячі приголосні, м'який знак не пишемо: *красень*, але *красунчик*; *промінь*, але *промінці*.

Проте є два правила, коли м'який знак усе ж таки пишемо перед згаданими літерами. Уважно прочитайте слова й виявіть закономірність.

ь перед шиплячим [ч]		ь перед м'яким [н']	
чий?	Галька — Гальчин донька — доньчин ненька — неньчин	(на) кому? (на) чому?	вишенька — вишеньці скринька — скриньці ненька — неньці
	Оленка — Оленчин Наталка — Наталчин матінка — матінчин		стежинка — стежинці клітинка — клітинці дитинка — дитинці

Заповніть пропуски у висновку.

1. У присвійному прикметнику перед **ч** пишемо м'який знак, якщо в слові, від якого він утворений,

2. Якщо в називному відмінку є м'який знак, то в давальному й місцевому відмінках

5. Прочитайте слова та виконайте завдання.

I. Перепілка, матусенька, Маринка, русалка, нянька, донька, Лізка, бабусенька.

II. Парасолька, квасолька, тарілка, тваринка, доріженька, порадонька, павутинка.

A. Утворіть від іменників першого рядка присвійні прикметники та запишіть їх (за зразком).

Б. Поставте іменники другого рядка у форму давального відмінка однини й запишіть їх (за зразком).

Зразок. Аська — Асьчин. Скринька — скриньці.

6. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. М'який знак на місці пропуску треба писати в обох словах рядка

A годит..ся, пересуваєш..ся

Б мелітопол..ський, різ..бяр

В найбіл..ше, ненавис..ть

Г київс..кий, красун..чик

2. М'який знак на місці пропуску треба писати в обох словах рядка

A нян..ці, спин..ці

Б тітон..ці, ялин..ці

В скрин..ці, яблун..ці

Г дон..ці, травин..ці

3. М'який знак на місці пропуску треба писати в обох словах рядка

A дон..чин, жін..чин

Б Юл..чин, Галин..чин

В нян..чин, Натал..чин

Г учител..чин, лял..чин

7. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Тут, за хатою, на осонні, росли вишні вздовж дерев'яної огорожі, за ними купчилися кущі малини та смородини. Посеред полуниць підноси-лась у вишину надивовижу статурна груша. А мало не всю с..тіну хати обвивала виноградна лоза, на якій поміж різ..бленого лис..тя прозирало дрібнен..ке цятковиння майбут..ніх грон. За хатою — від нашого села до сусідн..ого — слалося поле ранн..ого літа, поросле конюшиною, буйно по-мережане ромашковим ц..вітом. І над цим полем співали й співали жайво-ронки (*За Є. Гуцалом*).

- А.** Уставте на місці пропуску, де потрібно, м'який знак (*усно*).
- Б.** Напишіть невелике есе на тему «Рослини біля мого дому».

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
вірна відповідь
здавати іспит
учбовий процес

ПРАВИЛЬНО
правильна відповідь
складати іспит
навчальний процес

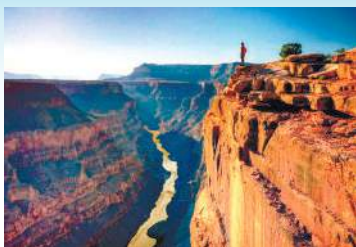

- 1.** Перепишіть речення, уставляючи на місці пропуску, де потрібно, м'який знак.

1. І досі снит..ся під горою, між вербами та над водою, білен..ка хаточ..ка (*Т. Шевченко*). 2. Зліва, при мокрій долин..ці, кін..чалис.. жита й почи..налас.. лука (*М. Коцюбинський*). 3. Солодка мліс..ть, блідесен..кий про..мін..чик, як добре жити, думати про ін..ше (*Л. Костенко*). 4. Гордо підно..сят..ся в небо дев'ят..надцят.. куполів Софії Київс..кої, яка стоїт.. понад дев'ят.. століт.. у давн..ому місті (*Р. Радішевський*). 5. В довгу, темную ніч..ку невидну не стулю ні на хвил..ку очей (*Леся Українка*). 6. Що міся..цю зірон..ки кажут.. ясенн..кі? (*П. Тичина*).

- 2.** Перепишіть слова, уставляючи на місці пропуску, де потрібно, м'який знак.

Дівчин..ці, лял..чин, сторонон..ці, цвірін..чати, перепіл..чин, він..ча..ти, жен..шен.. , долон..ці, дон..чин, план..ці, брин..чати, Тан..чин, пе..чін..ці, кишен..ці, матін..ці, закін..чити, киян..ці, ділян..ці, різ..бяр, хмарин..ці, нян..чити, дівчинон..ці, половин..ці, уман..ці.

§ 56. СПОЛУЧЕННЯ БУКВ *йо, ьо*

1. Прочитайте звуковий запис слів і виконайте завдання.

[кан'йон], [розмал'б'ўка], [серй'озно], [с'бма]

А. Запишіть прочитані слова буквами.

Б. Підкресліть літери, що позначають виділені в транскрипції звуки.

<i>йо</i>	<i>ьо</i>
сполучення букв, що стоїть на початку складу й позначає два звуки [й] та [о]: <i>йод, район, Солонийов, мільйон</i>	сполучення букв, що стоїть у середині або в кінці складу й позначає один звук [о] та м'якість попереднього приголосного: <i>сьомга, чотирьох, Лазарьович, дзьоб</i>

ОРФОГРАМА

сполучення букв *йо, ьо*

2. Перепишіть слова, ділячи їх на склади. Підкресліть орфограми *йо* та *ьо* (за зразком).

Бульйон, зарубцьований, медальйон, серйозний, крайовий, больовий, мальовничий, каньйон, знайомство, лосьйон, гостьовий, курйозний, шампінйон, батальйон, льон, Ковальов, бойовий, сеньйор, Ігорьович.

Зразок. Ра - йон.

3. Прочитайте слова та виконайте завдання.

Во..вничий, ..гурт, засмальц..ваний, опен..к, Андрі..вич, бо..вище, тін..вий, міль..н, прокл..ни, **облиц..ваний**, т..хкати, ма..ріти, брон..ваний, гіл..тина, чотир..х, ки..к, **сформул..ваний**, Журавл..в, га..вий.

А. Перепишіть слова, уставляючи, де потрібно, сполучення букв *йо* та *ьо*.

Б. Розберіть за будовою виділені слова.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Літеру **й** треба писати на місці пропуску в обох словах рядка

- А** сер..озний, Вороб..ов
- Б** компань..он, д..оготь
- В** зна..омий, прокл..они
- Г** медаль..он, ос..овий

2. Літеру **й** треба писати на місці пропуску в обох словах рядка

- А** Мурав..ов, сл..оза
- Б** шампінь..он, с..омга
- В** ма..оріти, лось..он
- Г** павіль..он, тр..ох

3. Літеру **й** треба писати на місці пропуску в обох словах рядка

- А** бад..орість, кур..озний
- Б** с..орбати, Пот..омкін
- В** с..огодні, під..омний
- Г** кол..оровий, па..ок

5. Прочитайте текст і виконайте завдання.

— А чи відомо тобі, що квіти такі самі живі істоти, як (і, й) ми, люди? — запитав Вітько. — Розумієш, нещодавно (у, в)чені (з, із) однієї країни вирішили дізнатися, чи можуть квіти щось відчувати. Вони вибрали для дослідів найкращу квітку. Одні науковці поливали її, просапували навколо, зривали прив'ялі листочки. А інші, навпаки, кололи квітку голками, щипали її, усіляко знущалися (з, із) неї... (І, Й) через місяць (у, в)сі зауважили, що коли до квітки підходили (у, в)чені, котрі доглядали за нею, то вона прямо на очах розквітала. А коли з'являлися ті, хто її мучив, квітка негайно (з, зі)щуплювалася (*В. Рутківський*).

А. Прочитайте текст, дотримуючись правил чергування **у–в, і–й, з–зі**.

- Б.** Поміркуйте над запитаннями: «Чи можуть квіти відчувати біль? Чи вірите ви в реакцію рослин на різних людей? Як треба ставитися до природи?» Підготуйте усну розгорнуту відповідь на ці запитання.

Культура слова

- Однією з ознак грамотного мовлення є чітка вимова звуків. Щоб виробити навички вправного оратора/вправної ораторки, потренуйтеся читати чистомовки.

Бурі бобри брід перебрели,
забули бобри забрати торби.

Босий хлопець сіно косить,
роса росить ноги босі.

В сіренької горлички
туркотливе горлечко.

Біля броду бусол ходить,
бусленя з собою водить.

Скриню зі скарбом
знайшли карась із крабом.

Пироги перепечені,
перцем переперчені.

Горох у городі виріс небувалий,
горобці город пограбували.

Ора́тор/ораторка — той, хто володіє мистецтвом виголошування промов.

Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Скільки років землі — і мільярд, і міль..н, а яка вона й досі ще гарна!
2. Це ще не сл..зи — це квітуча вишенька, що на світанку струшує росу (Л. Костенко). 3. Курличуть хмари, т..хкає вода, дерева казку шепчуть на світанні (А. М'ястківський). 4. Помилки друзів ми повинні виправляти або прощати, коли вони не сер..зні (Г. Сковорода). 5. Ложка д..гтю зіпсує бочку з медом. 6. Горнець котлові докоряє, а обидва засмальц..вані (Нар. тв.).

- А.** Перепишіть речення, уставляючи, де потрібно, сполучення букв **йо** та **ьо**.
- Б.** Над кожним словом третього речення надпишіть, якою частиною мови воно є.

§ 57–58. АПОСТРОФ

1. Чітко вимовте слова та виконайте завдання.

бур..**я**к

бур..**я**н

- А.** У якому із цих слів виділена буквосполука передає тверду, роздільну вимову, а в якому — м'яку, злику?
- В.** Яке із цих слів треба писати з апострофом?

Апостроф позначає **роздільну вимову твердих приголосних** із такими звукосполученнями: [йа], [йу], [йе], [йі] (на письмі — букви **я, ю, є, ї**). Порівняйте пари слів: *бюро* — *б'ю*, *пюре* — *п'ю*, *свято* — *зв'язок*.

Апостроф пишемо перед **я, ю, є, ї**

після б, п, в, м, ф	<i>б'єш, п'ю, в'ялий, сім'я, солов'ї</i>
після р при роздільній вимові (чути [й])	<i>бур'ян [бур'я́н], подвір'я, пір'їна</i>
після префіксів, що закінчуються на приголосний	<i>від'їхати, роз'яснити, АЛЕ: заїхати, пояснити</i>
після першої частини, що закінчується на приголосний (у складних словах)	<i>дит'ясла, Мін'юст</i>
у слові Лук'ян і похідних	<i>Лук'янченко, Лук'янчук, станція метро «Лук'янівська»</i>

Апостроф **не** пишемо перед **я, ю, є, ї**

після б, п, в, м, ф , якщо перед ними стоїть кореневий приголосний, крім р	<i>свято, духмянний, різьбяр, АЛЕ: зв'язок, черв'як</i>
після р при злитій (м'якій) вимові	<i>буряк [бур'а́к], рюмка</i>

Зауважте!

Перей **йо** апостроф не пишемо: *зйомка, Воробйов, серйозний*.

Також апостроф не пишемо в російських назвах міст і прізвищах після губного перед **я, ю, є** при злитій вимові: *Вязьма, Мягков, Рєпін*.

ОРФОГРАМА

апостроф

2. Доберіть до кожного слова номер правила, згідно з яким ужито апостроф.

1 — губний + я, ю, є, ї;

2 — р + я, ю, є, ї;

3 — префікс на приголосний + я, ю, є, ї;

4 — на межі двох основ.

Хом'як, перед'ювілейний, подвір'я, роз'юшити, перев'язати, чотирьох'ядерний, нез'ясований, хлоп'я, Заполяр'я, дит'ясла, Стеф'юк, Мін'юст, пір'їна, дев'ять, від'єднати.

3. Випишіть слова, у яких на місці пропуску треба поставити апостроф.

Духм..яний, тім..я, бұр..яний, об..єднання, поцв..яхований, під..єднати, об..їзний, по..яснення, лев..ячий, яструб..ятко, моркв..яний, сором..язливий, об..юшити, р..юмсати, нав..язувати, лл..ється, св..ятковий.

З перших букв вписаних слів складіть назви творів Т. Шевченка.

4. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Тішило зір ряхтіння налитих сонцем медв..яних грон (*М. Рильський*). 2. Бджоли сонячним дощем падають на духм..яний лан (*М. Стельмах*). 3. Озеро оточене зеленими, як рутв..яний вінок, берегами (*М. Олійник*). 4. Так без кохання і життя тьм..яніє, як лист осінній, піде в небуття (*Л. Костенко*). 5. Степ мов палав під тим світом, зв..ялена трава хилилася додолу (*Панас Мирний*).

А. Перепишіть речення, уставляючи, де потрібно, апостроф.

Б. Знайдіть і підкресліть слова, ужиті в переносному значенні.

5. Від поданих іменників утворіть прикметники за допомогою суфікса **-ян-** і запишіть їх за зразком.

Морква, олово, торф, дерево, буря, тьма, зоря, кров, солома, бруква.

Зразок. Різдво — різдвяний.

Бруква — городня рослина, овоч; уживають як їжу та використовують як корм для худоби.

6. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Апостроф на місці пропуску треба писати в усіх словах варіанта

А Дем..ян, роз..ятрити, обм..який

В з..явитися, сер..йозний, об..їдки

Б ув..язнений, з..йомка, Заполяр..я

Г з..єднати, р..юмсати, об..єктив

2. Апостроф на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка

- А** без..язикий, хутор..янин, в..юнкий
Б скип..ятити, вп..ястися, духм..яний
В вим..я, злопам..ятний, з..ініціювати
Г жаб..ячий, над..яскраво, зв..язківець

3. Апостроф на місці пропуску треба писати в усіх словах варіанта

- А** хлоп..ята, Св..ятослав, зап..ястя **В** В..ячеслав, кав..яр, Придунав..я
Б прислів..я, тьм..яніти, здоров..я **Г** полум..я, Лук..яненко, пор..ядок

7. Прочитайте прислів'я та виконайте завдання.

Бережи одяг, поки новий, а **здоров..я** — поки молодий.

- А.** Зробіть звуковий запис виділеного слова.
Б. Письмово розкрийте зміст цього прислів'я (*три–п'ять речень*), використавши слова *повітр..я, здоров..я, р..юмсати, в..ялий, сухом..ятка, тьм..яніти*.

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
задавати питання
залишати в спокої
відміняти рішення

ПРАВИЛЬНО
ставити запитання
давати спокій
скасовувати рішення

1. Перепишіть слова, уставляючи, де потрібно, апостроф.

Тьм..яний, м..якотілий, черв..як, розм..якшити, п..янкий, без..ава-
 рійний, лив..яр, В..ячеслав, в..їдатися, Св..ятослав, здоров..ячко,
 мавп..ячий, надхмар..я, уп..ятьох, горохв..яний, над..яскравий, різьб..яр,
 подзв..якувати, між..ярусний, верб..я.

2. Прочитайте приказки й прислів'я та виконайте завдання.

1. Гірко **заробиш** — солодко з..їси. 2. **Ранні** пташки росу п..ють, а піз-
 ні — слізки лл..ють. 3. Удар забувається, а слово пам..ятається. 4. Бур..як
 червоний, хоч і в чорній землі зростає. 5. З любов..ю скрізь простір, а з
примусом — тіснота. 6. Нащо клад, коли в сім..ї лад. 7. До св..ята готуйся,
 а будень шануй (*Нар. тв.*).

- А.** Перепишіть речення, уставляючи, де потрібно, апостроф.
Б. Розберіть за будовою виділені слова.

§ 59. ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

1. Установіть відповідність.

Тип мовлення	Особливості
1 розповідь	А інформація про розмір, колір, матеріал, властивості та ін.
2 роздум	Б розгортання подій у часовій послідовності
3 опис	В теза — доказ — висновок

2. Прочитайте тексти та визначте, до якого типу мовлення належить кожний із них.

I. Глядача вражає споруда з волосся, стрічок, пір'їн і дорогих прикрас на голові дівчинки. Воно впадає контраст між дитячістю личка, тендітністю фігурки Маргарити та її неймовірно пишним убранням дорослої панни (*І. Коваль*).

II. З усього, що людина в життєвому пориві зводить і будує, немає нічого кращого й ціннішого над мости. Вони важливіші за будинки, святіші за храми, бо спільні. Призначені однаково для всіх, корисні, поставлені завжди обдуманно, на місці, де перехрещується найбільше людських потреб, вони не слугують нічому злому або підступному (*І. Андрич*).

III. Минуло багато днів, але поряд з островом не пропливало жодне судно. Щоранку він обходив острів, шукаючи їжу. Якось під час такої мандрівки спалахнула пожежа... (*З притчі*).

Д. Веласкес. Портрет інфанти Маргарити

3. Прослухайте текст, поданий у QR-коді, і виконайте завдання.

§ 60. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБІГУ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

1. Прочитайте слова та виконайте завдання.

журавли^{ни}й ключ (журавель + -ин-) журавли^{ни}й сік (журавлина + -н-)

- А. Поміркуйте, чому по-різному пишемо слова журавли^{ни}й (ключ) і журавли^{ни}й (сік).
- Б. Як утворилися прикметники журавли^{ни}й і журавли^{ни}й? Скористайтеся підказкою, що подана в дужках.

Подвоєні букви позначають на письмі подовжені звуки (у звуковому записі подовжену вимову передають двокрапкою [:]): *віддаль* [в'ід:ал'], *осінній* [о^ус'ін':ій].

Два однакові звуки можуть збігатися на межі значущих частин слова, а саме:

префікса та кореня	<i>віддаль, беззвучний</i>
кореня та суфікса	<i>осінній, туманний, розрісся</i>
двох суфіксів	<i>письменник, родинний</i>

Однакові приголосні можуть збігатися й на межі частин складного слова: *спорттовари* (спортивні товари), *міськком* (міський комітет).

ОРФОГРАМА

подвоєні букви

Зауважте!

У словах *орлиний*, *солом'яний* немає умов для написання подвоєних букв: *орел* + -ин- = *орлиний*, *солома* + -ян- = *солом'яний*. Тож і в слові *журавлиний* одна буква **н** (*журавель* + -ин-), а в слові *журавлинний* — подвоєні букви (*журавлина* + -н-).

2. Перепишіть слова, уписуючи на місці крапок, де потрібно, пропущену літеру.

Орлин..ий, качин..ий, від..звеніти, реформен..ий, клятвен..ий, освічен..ість, від..зеркалення, буквен..ий, міськ..ом, розніс..я, воз..'єднання, істин..ий, годин..ик, від..ячити, роз..танути, перед..ень, спорт..овари, від..окремити.

3. Запишіть у три колонки слова зі збігом однакових приголосних на межі: 1) префікса й кореня; 2) кореня та суфікса; 3) частин складного слова.

Законний, відділити, щоденник, юннат, фіззарядка, беззахисний, військкомат, ранній, оббігати, відділ, віконний, пресекретар, розрісся, роззброїти.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Подвоєні літери треба писати в усіх словах, ОКРІМ слова

- А антен..ий
- Б вагон..ий
- В електрон..ий
- Г реформен..ий

2. Подвоєні літери треба писати в слові

- А орлин..ий
- Б пташин..ий
- В буквен..ий
- Г охорон..ий

3. Подвоєні літери треба писати в усіх словах рядка

- А годин..ик, перлин..ий, пораdn..ик
- Б від..уватися, міськ..ом, диван..ий
- В роз..еленітися, осін..ій, качин..ий
- Г від..яляти, охорон..ик, солов'їн..ий

5. Прочитайте текст і виконайте завдання.

З давніх-давен гриби вживають у їжу. Загальноновживані гриби є **цінним** продуктом харчування. Недарма їх називають лісовими овочами, лісовим м'ясом, лісовим хлібом. Давні народи добре розумілися на господарчих якостях грибів. Проте в ті далекі часи **вчені** ще мало знали про життя цих рослин, через що виникали різні вигадки. Так, наприклад, вважали, що раптову й рясну появу грибів викликає удар блискавки в землю або надмірне випадання роси (*І. Дудка*).

А. Прокоментуйте написання **-нн-** та **-н-** у виділених словах.

Б. Поділіться інформацією про: 1) види грибів, що ростуть у вашій місцевості; 2) страви, які з них готують; 3) застереження щодо отруйних грибів.
Підготуйте й запишіть ці відомості, а потім прочитайте їх у класі.

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати колоритні слова.
Вітівка, гармідер, горня́тко, громови́ця, дошкуля́ти.
- Значення незнайомих слів з'ясуйте за тлумачним словником.

Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Ночі **туман..і**, ночі осін..**і**, місяць та степ за селом. 2. Хто там про-
йшов по далекій **стежин..**і****, білим махнув рукавом (*М. Луків*). 3. За ран..
ім літом прийде ран..**я** осінь — осін..**я** прохолода ночі напува (*О. Радчен-
ко*). 4. Грім миттєво **доніс..**я**** до лісу й **роз..**танув**** у ньому (*О. Травневий*).
5. Хоча совість і без..**уба**, а до смерті загризти може (*Нар. тв.*).

- А.** Перепишіть речення, уписуючи, де потрібно, пропущені букви.
Б. Розберіть за будовою виділені слова.

§ 61. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДОВЖЕНИХ ПРИГОЛОСНИХ

1. Прочитайте слова та виконайте завдання.

обличчя	облич
знання	знань
суттю	честю
люття	гордістю

- А. Зверніть увагу на виділені букви. Які звуки вони позначають — голосні чи приголосні?
- Б. Яка закономірність у написанні подвоєних букв?

Подвоєні букви можуть позначати подовжені м'які приголосні [д':], [т':], [з':], [с':], [ц':], [л':], [н'] і пом'якшені приголосні [ж':], [ч':], [ш':]: *обличчя, маззю, Запоріжжя*.

Приголосні звуки подовжуються тільки між голосними в таких випадках:

в іменниках <i>середнього роду</i> на -я (окрім назв маленьких істот)	<i>обличчя, узлісся, Криворіжжя, АЛЕ: теля, маля</i>
в іменниках <i>жіночого роду</i> з основою на приголосний у формі орудного відмінка однини перед закінченням -ю	<i>річ — річчю, розкіш — розкішшю, бандероль — бандероллю</i>
у деяких іменниках <i>чоловічого й жіночого роду</i> на -я	<i>суддя, стаття, Ілля, АЛЕ: статей</i>
у прислівниках на -ння, -ннє та -нню	<i>зрання, востаннє, попідвіконню</i>
у формах дієслова <i>лити</i> та в похідних словах	<i>ллю, ллєш, зіллєш</i>
у словах, які треба запам'ятати	<i>бовван, бовваніти, овва, ссавець</i>

Губні [б], [п], [в], [м], [ф] і [р] не подовжуються: *здоров'я, подвір'я, любов'ю*.

ОРФОГРАМА
подвоєні букви

2. Уставте, де потрібно, пропущені літери.

Ріл..ею, знаряд..ям, кут..я, учен..я, качен..я, послан..ь, л..ються, стат..ей, суд..ів, Криворіж..я, мудріст..ю, кров..ю, облич.., папорот..ю, сіножат..ю, тел..я, розкіш..ю, лін..ю, упертіст..ю, корін..ям, лют..ю, мит..евість, взут..я, беззакон..я, щаст..я.

3. Випишіть слова без подвоєних літер.

Стат..ею, Іл..енко, попад..я, відкрит..ів, облич.., доручен..ь, узбіч..ями, індичен..я, виведен..я, л..итимеш, ласкавіст..ю, лют..ю, сіл..ю, піч..ю, річ..ю, ясність..ю, почут..ів.

З перших букв вписаних слів складіть назву регіону України.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Подвоєні літери НЕ ТРЕБА писати в слові

- А** весі(л/лл)я
- Б** підда(ш/шш)я
- В** перехрес(т/тт)я
- Г** роздорі(ж/жж)я

2. Подвоєні літери треба писати в обох словах рядка

- А** спресо(н/нн)я, пере(л/лл)ю
- Б** гідніс(т/тт)ю, мавпе(н/нн)я
- В** навма(н/нн)я, завда(н/нн)ь
- Г** І(л/лл)я, запопадливіс(т/тт)ю

3. Подвоєні літери треба писати в усіх словах рядка

- А** Поді(л/лл)я, Закарпа(т/тт)я, Попіль(н/нн)я
- Б** паморо(з/зз)ю, блаки(т/тт)ю, скатер(т/тт)ю
- В** навма(н/нн)я, негада(н/нн)о, спресо(н/нн)я
- Г** попідвіко(н/нн)ю, гуа(ш/шш)ю, ви(л/лл)єш

5. Прочитайте текст і виконайте завдання.

У гарячі сонячні години, коли бджоли ретельно вентилюють гніздо, розходитьс я й пливе над пасікою теплий запах меду та воску. Докучливі шукачі солодкого летять звідусіль на принадний запах вічка, через який лежить шлях до медових скарбів вулика. Полюбляють мед і куниці, собо-лі, колонки, росوماхи.

Серед любителів меду найвідоміший ведмідь. Він знаходить **бджолин..і** гнізда не за запахом меду, а за звуком, за **дзижчан..ям** бджіл у дуплі.

Коли ведмідь знайде дерево з **бджолин..им** дуплом, він зубами обгризає кору, луб, **деревин..у**, лапами розламає стінки дупла і, не зважаючи на бджіл, які обсіпають його з усіх боків, з **гарчан..ям** добирається до солодких стільників (За Й. Халіфманом).

- А.** Прокоментуйте написання **-н-** і **-нн-** у виділених словах.
- Б.** Розкажіть про одну зі згаданих у тексті тварин (де живе, які має поведки, чим харчується). Додайте до своєї розповіді короткий опис цієї тварини (усно).

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
у будь-якому випадку
поважати друг друга
потерпіти поразку

ПРАВИЛЬНО
у будь-якому разі
поважати одне одного
зазнати поразки

Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Латат..я ніжилось в озерах, хитали ряску карасі. 2. Осінь брами твої замикала вночі, погубила у небі журавлин..і ключі (Л. Костенко). 3. Безшумні сови з лісових узбіч.. на круглих і тяжких злітають крилах (П. Верлен). 4. На вікнах висіли чисті рушники, вишиті червоною заполоч..ю (П. Панч). 5. Посріблені ліси окуталися тін..ю (М. Рильський).

- А.** Перепишіть речення, уписуючи, де потрібно, пропущені букви.
- Б.** Над кожним словом першого речення надпишіть, якою частиною мови воно є.

За́полоч — кольорові бавовняні нитки для вишивання.

§ 62. ТВІР-РОЗДУМ НА ТЕМУ, ПОВ'ЯЗАНУ ІЗ ЖИТТЄВИМ ДОСВІДОМ, У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ (за колективно складеним планом)

1. Прочитайте текст і виконайте завдання.

НЕ ЗАБУДЬМО ПРО ВІКНА

Поки ми діти, земля з любов'ю стелиться нам під ноги. Ми бігаємо по ній від краю до краю і пізнаємо її очима, долонями, підшвами... З літами вибираємо собі той клопоть, на якому нам найкраще. А вибравши, шукаємо там вільну місцину, щоб поставити хату: від дощу, холоду й недобрих людей...

Муруючи стіни, перед очима завжди робимо вікна. Не тільки для того, аби знати, коли день, коли ніч, але й щоб увесь час бачити небо, сад, поле та яка пора надворі — січень чи квітень, серпень чи листопад. Бо якщо колись — не доведи, Господи — забракне сили переступити поріг, цього всього дуже не вистачатиме. І хоч би скільки нам розповідали, що діється за вікном, наша душа захоче сама все побачити й утопитися в божому світі!

Тож, муруючи стіни від злодіїв і дощів із вітрами, залишаймо перед собою вікна! Бо ми ще набудемося в суцільній темряві, бажаючи хоч тонюсенького промінця (*В. Думанський*).

- А. Який абзац відповідає на питання *чому?*, а який — на питання *що відбувається?*
- Б. Знайдіть і прочитайте слова, якими автор доводить, чому потрібні людині вікна.
- В. Який доказ, на вашу думку, найбільш переконливий?
- Г. Знайдіть і прочитайте висновок.

У роздумі висловлюють міркування про причини дій, учинків, ознак чи явищ. До роздуму можна поставити загальне питання *чому?* Роздум має таку будову:

ТЕЗА → ДОКАЗИ → ВИСНОВОК

Теза — думка, що вимагає доведення, доказів (*я вважаю, що ...*).

Докази обґрунтовують і підтверджують тезу (*тому що ...*). Щоб доказ був переконливим, його підкріплюють незаперечними фактами.
У висновку підсумовують сказане (*отже, ...*).
 Роздум із висновком називаємо **розгорнутим**, а без висновку — **стягненим**.

2. Прочитайте уривок із казки та виконайте завдання.

— Що є у світі ситніше, прудкіше та миліше над усе?

— Тату, слухайте: ситніше над усе — земля, бо вона всіх годує і напуває; прудкіше над усе — думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш; а миліше над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а він усе покидає, щоб заснути.

— Ти ба, — каже батько, — адже й справді так! Так же я і панові казатиму.

А. Чи впізнали ви казку? Як вона називається?

Б. Знайдіть в уривку тези й докази. Прочитайте їх.

В. Цей роздум стягнений чи розгорнутий?

3. Складіть розгорнуті роздуми, узявши за тезу подані нижче вислови (*усно*).

Якщо ви служите природі, вона буде служити вам (*Конфуцій*).

Дружба подвоює радощі й скорочує наполовину прикрощі (*Ф. Бекон*).

Людина є тим, що вона їсть (*Т. Лукрецій*).

4. Напишіть у художньому стилі твір-роздум на тему «Дружбу не можна ні купити, ні продати», використавши на підтвердження доказу приклад із власного життя. Скористайтеся запропонованим планом або планом, колективно складеним у класі.

План

1. Хто мої друзі? Скільки їх у мене?
2. Чи згоден / згодна я з думкою, що дружбу не можна ні купити, ні продати?
3. Який приклад зі свого життєвого досвіду я можу навести як ілюстрацію доказу?
4. Який висновок зі своїх роздумів я можу зробити?

ПОДУМАЙТЕ ТА РОЗКАЖІТЬ

- З якою орфограмою було найбільше труднощів — з м'яким знаком, апострофом чи подвоєними буквами?
- Які моменти на уроках, на яких ви вивчали орфограми, були найприємнішими?
- Що вам було цікавіше — усно переказувати художній текст чи писати твір-роздум?

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

ВИ ДІЗНАЄТЕСЯ:

- ▶ чим словосполучення від-різняється від речення;
- ▶ які бувають речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням;
- ▶ що таке головні й друго-рядні члени речення.

ВИ ПОТРЕНУЄТЕСЯ:

- ▶ розпізнавати словосполучення;
- ▶ правильно інтонувати речення залежно від мети висловлювання та емоційного забарвлення;
- ▶ визначати головні й другорядні члени речення;
- ▶ писати твір-роздум у художньому стилі (за колективно складеним планом).

§ 63. СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

1. Прочитайте записи в колонках і виконайте завдання.

вершки
тістечко
полуничка

збивати вершки
набір тістечок
три полунички

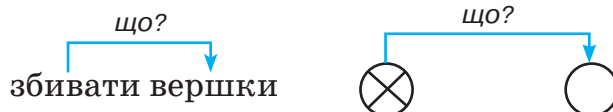
А. У якій колонці записи більш інформативні?

Б. Завдяки чому?

Словосполучення, на відміну від слова, дає більше інформації про предмет, ознаку, дію чи явище.

Словосполучення складається щонайменше з двох самостійних слів, одне з яких головне, а друге — залежне. Від головного до залежного слова можна поставити питання: *збивати (що?) вершки*.

Схематично словосполучення можна зобразити так:

Самостійними словами є іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова та прислівники. До **службових слів** належать прийменник, сполучник і частка.

На відміну від речення, словосполучення не виражає закінченої думки.

2. Визначте в поданих словосполученнях головне слово, проведіть від нього стрілку до залежного й надпишіть над нею питання (за зразком).

Уникнути покарання, стати кулінаром, багато цукру, мої звички, вишуканий смак, мамина пісня, пиріг з абрикосом, іти з другом, робити по-своєму.

яка?
↓ ⊗
Зразок. Пізня година.

Не вважають словосполученнями:

- підмет із присудком (головні члени речення): *сонце визирнуло*;
- службове слово із самостійним: *перед уроком*;
- рівноправні слова: *малина й полуниця*.

Такі поєднання називаємо **сполуками слів**.

Якщо в словосполученні більше двох самостійних слів, то воно **поширене**: *збивати свіжі вершки, набір апетитних тістечок*.

3. Випишіть лише словосполучення та виконайте завдання.

Ласувати пиріжками, шити й вишивати, сходить сонце, окрилювати успіхом, над хмарами, свій **рюкзак**, хай відпочине, **копирсаєшся** в підручнику, осінь і весна, овальне печиво, треться об шерсть, урок **завершується**, одинадцять днів, народна пісня, із-за будинку.

З перших букв словосполучень складіть ім'я літературного героя.

- А. Зробіть звуковий запис виділених слів.
- Б. Підкресліть уподібнені приголосні звуки.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Словосполучення записано в рядку

- А весняне пробудження
- Б захищати природу
- В перед світанком
- Г моя подруга

2. Лише словосполучення записано в рядку

- А прати одяг, чорний шоколад
- Б налити компоту, швидко бігати

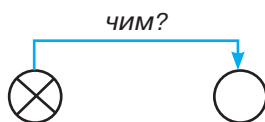
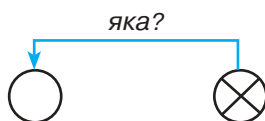
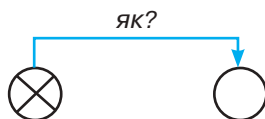
- В** сміливий учинок, усі уподобання
Г проліски розцвітають, чотири банани

3. Лише словосполучення записано в рядку

- А** бентежити уяву, земля і небо
Б засмальцювати рукави, ті м'ячі
В шити фартух, безмежна радість
Г чергова пригода, твій потенціал

5. Утворіть за схемами словосполучення й запишіть їх. Складіть із ними по одному реченню (усно).

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Поб́руга, фарту́х, чергові́й.

Прочитайте записи та виконайте завдання.

Відверта розмова, після свята, батьки хвилюються, подрібнювати ово-
 чі, надзвичайно цікаво, чорне і біле, десятий рівень, бігти підстрибуючи,
 задля успіху, відчинити вікна, мій проєкт, плавати й бігати.

- А.** Випишіть лише словосполучення. Визначте в кожному з них головне слово, проведіть від нього стрілку до залежного й надпишіть над нею питання (як у зразку вправи 2).
- Б.** Над кожним словом у виписаних словосполученнях надпишіть, якою частиною мови воно є.

§ 64–65. РЕЧЕННЯ, ЙОГО ГРАМАТИЧНА ОСНОВА

1. Прочитайте лише ті записи, що ліворуч, і виконайте завдання.

Ботаніки не вважають кавун фруктом бо він не росте на деревах а стелиться й розповзається по землі як ліана науковці відносять його до ягоди але помилкової чому ж помилкової річ у тім що в ягід оболонка їстівна а кавунову шкірку разом із м'якоттю не з'їси.

Ботаніки не вважають кавун фруктом, бо він не росте на деревах, а стелиться й розповзається по землі, як ліана. Науковці відносять його до ягоди, але помилкової. Чому ж помилкової? Річ у тім, що в ягід оболонка їстівна, а кавунову шкірку разом із м'якоттю не з'їси.

- А. На скільки речень можна поділити цей деформований текст?
- Б. Зверте свої підрахунки із текстом, що праворуч. Чи правильно ви визначили кількість речень?
- В. За яким принципом ви поділили деформований текст на речення?

Речення — це одне або кілька слів, що виражають відносно закінчену думку. За допомогою речення можна щось розповісти (*Сьогодні буде дощ...*), про щось запитати (*Коли буде дощ?*) або наказати щось зробити (*Одягни куртку!*).

В усному мовленні початок і кінець речення відтворюємо інтонацією, а між реченнями робимо паузу. На письмі в кінці речень ставимо розділовий знак (крапку, знак питання, знак оклику або три крапки). Перше слово речення записуємо з великої букви.

Слова в реченні поєднуються **за змістом** і **граматично** (за допомогою закінчень і службових слів). Порівняйте:

Спортзал, я, ходити, тато. — До спортзалу я ходжу з татом.

2. Прочитайте слова та виконайте завдання.

- Щоб, риба, з'їсти, треба, у, вода, лізти.
- Без, хмара, дощ, не, приходити.
- Язик, до, Київ, довести.

- А. Складіть із поданих слів народні вислови й запишіть їх.
- Б. Доведіть, що ці вислови є реченнями (усно).
- В. Позначте в словах закінчення й підкресліть прийменники.

Кожне речення має **граматичну основу**, що складається з головних членів — **підмета** й **присудка**: Зима крізь вії дивиться на світ (Л. Костенко).

Підмет — головний член речення, що означає предмет, про який ідеться в реченні, і відповідає на питання **хто? що?** Підмет найчастіше виражений іменником або займенником: Вітри сьогодні шаленіють. Вони дарують свіжість нам.

Присудок — головний член речення, який повідомляє, що робить підмет, що з ним відбувається, хто він такий, який він є. Найчастіше присудок виражений дієсловом, рідше — іменником або прикметником: Сонце сходить. Воно сьогодні жовтогаряче. Місяць — супутник Землі. У реченні може бути підмет і кілька присудків: Восени листя жовтіє, сохне й опadaє. А може бути кілька підметів та один присудок: Маки, ромашки й волошки тягнуться до сонця.

У реченні може бути лише один головний член: У нас брехунів не люблять. Тихий вечір.

3. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Темінь упала на місто раптово (В. Шевчук). 2. Річка дихала парою в небо (О. Автомонов). 3. У комишах ховався від хижаків і нападників поранений птах (А. Дрофань). 4. Я ходжу ранками у вишневий садок (І. Коваль). 5. Тиха вода завжди глибока (Нар. тв.). 6. В день такий на землі розцвітає весна і тремтить од солодкої муки (В. Сосюра).

- А. Визначте й підкресліть головні члени речення.
- Б. Надпишіть над ними, якими частинами мови вони виражені.

Зауважте!

Заперечна частка **не** — службова частина мови, тому вона членом речення не буває. Але її треба підкреслювати разом із самостійним словом, бо вона змінює його значення на протилежне: Андрій не ходив із нами до кінотеатру. Якщо підкреслити як присудок лише дієслово ходив, то вийде, що Андрій ходив до кінотеатру, хоча насправді він цього не робив.

4. Відновіть у реченнях пропущений підмет або присудок, скориставшись довідкою. Підкресліть граматичні основи.

1. Небо сьогодні ... по-весняному (М. Рильський). 2. У далечині показався ледве-ледве помітний ... (Ю. Збанацький). 3. Останнім часом вечори ...

(О. Травневий). 4. ... батька й матір свою (Нар. тв.). 5. Щовесни ... розцвітав ніжно-рожевими квітками (Остан Вишня).

Довідка. Вогник, оранжеві, світило, шануй, сад.

5. Доповніть кожне речення підметом або присудком і запишіть їх. Підкресліть граматичні основи.

1. У нашому дворі оселилися кіт і
2. Вони ловлять мишей, ганяють горобців і 3. Я і мій ... любимо цих бешкетників. 4. Вони кумедні й

6. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Слово *ставок* є підметом у реченні

- А** Вербове листя опадає прямо в *ставок*.
Б Ми здалеку помітили великий *ставок*.
В За старим лісом видніється *ставок*.
Г Після обіду ми з друзями ходимо на *ставок*.

2. Виділене слово є присудком у реченні

- А** Ситий *голодного* не розуміє. **В** Кожна свиня своє болото *знайде*.
Б І чорна *корова* біле молоко дає. **Г** *Скажений* пес і хазяїна кусає.

3. Один головний член має речення

- А** Дружба з вовком вилазить боком.
Б Мертвого лева й заєць скубне.
В Кожний лис свою нору любить.
Г За двома зайцями не ганяйся.

М. Павлова. Кіт і горобець

7. Прочитайте уривок. Виконайте завдання.

Посивіла від довгого життя Квакуша, котру всі в затоні називали Премудрою. Поважні старі жаби говорили, нібито у свої молоді літа Квакуша Премудра була писаною красунею. Подивитися на її вроду прибували женихи з найвіддаленіших боліт і заплав. Напевно, чутки про неї дійшли й до людей, тому що одного чудового дня на березі затону з'явився гарний на вроду молодий царевич. Цей царевич хитрощами виманив на берег довірливу красуню та відвіз у свою країну. Там він поселив її в чудовому прозорому теремі, який люди називали акваріумом. Довго, дуже довго прожи-

вала Квакуша в тому теремі. Щоранку приходив до неї слуга й подавав вишукані страви та найчистішу воду... (За В. Рутківським).

- А.** Виберіть граматичну основу, яка може бути заголовком до тексту.
- Б.** Напишіть своє продовження казки й прочитайте його однокласникам та однокласницям (п'ять–сім речень).

Культура слова

1. Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
затягувати рішення	зволікати з рішенням
підняти питання	порушити питання
приймати міри	уживати заходів

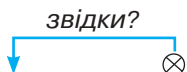
2. Запам'ятайте стійкі сполуки слів: *де Макар телят пасе* (далеко), *дірка від бублика* (нічого) і *накивати п'ятами* (утекти). Фразеологізми здебільшого можна замінити одним словом (див. у дужках), їх не вважають словосполученнями.

1. Перепишіть речення та виконайте завдання.

1. Із-за лісу, з-за туману місяць випливає (*Т. Шевченко*). 2. Хилить вітер жита понад шляхом (*В. Сосюра*). 3. Піднімається ясне сонечко. 4. З-за гори викочується його іскристе коло (*Панас Мирний*). 5. Протягом зими снігу майже не було (*Олесь Гончар*).

- А.** Підкресліть головні члени речення та надпишіть над кожним, якою частиною мови він виражений.
- Б.** Випишіть із кожного речення по одному словосполученню й позначте в них головне слово (за зразком).

Зразок. Із-за лісу випливає.

2. Відновіть приказки й прислів'я, запишіть їх і виконайте завдання.

1. Риба, гнити, з, голова. 2. Вовк, ноги, годувати. 3. Дим, без, вогонь, не, бувати. 4. У, чужий, дім, не, порядкувати. 5. Наука, в, ліс, не, вести, а, з, ліс, виводити.

- А.** Підкресліть головні члени речення.
- Б.** Письмово розкрийте значення народного вислову в другому реченні (одне-два речення).

§ 66. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ТА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Люблю квітеня за свіжі трави.	Любиш квітеня за свіжі трави?	Люби квітеня за свіжі трави.
-------------------------------	-------------------------------	------------------------------

А. Доберіть до кожного речення характеристику: а) спонукають любити; б) запитують про любов; в) розповідають про любов.

Б. За якими ознаками ви добирали характеристики?

Види речень за метою висловлювання

розповідне	питальне	спонукальне
повідомляємо про факт чи подію	запитуємо про щось або когось	даємо наказ, пораду, прохання, побажання
інтонацію понижуємо в кінці речення	інтонацію посилюємо на слові, у якому зосереджено зміст запитання	інтонацію посилюємо на дієслові-присудку
<i>Ми в серпні їдемо до моря.</i>	<i>Коли ви їдете до моря?</i>	<i>Їдьмо в серпні до моря!</i>

2. Визначте види речень за метою висловлювання та прочитайте їх із відповідною інтонацією.

1. Червону руту не шукай вечорами (В. Івасюк). 2. Великі хмари холодом нагусли (Л. Костенко). 3. Чому смуток з тобою поруч часто ходить у світлі дні? (В. Симоненко). 4. Ви чули, малята, що вітер чубатий узяв та й надумав усіх обігнати? (В. Струтинський). 5. Пливи, пливи, річко, ще й поклич сестричку, погукай струмочки, нехай дмуть в гудочки (С. Майданська). 6. Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива... (Т. Шевченко).

Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть бути як **окличними**, так і **неокличними**.

Види речень за емоційним забарвленням	
окличні	неокличні
передають різні емоції: хвилювання, радість, розпач, страх та ін.; вимовляємо із піднесеною інтонацією	вимовляємо спокійним тоном, без окличної інтонації
— <i>Хрещатик навесні прекрасний!</i> — <i>Коли поїдемо до Києва?!</i> — <i>Запитай у мамі!</i>	— <i>Хрещатик навесні прекрасний.</i> — <i>Коли поїдемо до Києва?</i> — <i>Запитай у мамі.</i>

У кінці питального окличного речення ставимо знак питання й знак оклику.

Неправильно поставлений, зайвий або пропущений розділовий знак називають **пунктуаційною помилкою**.

3. Прочитайте гумореску та виконайте завдання.

Зубрить дід англійську мову,
Хоч йому вже близько ста.
З словником казки дитячі
Помалесеньку чита.
— Пліз гет май шуз мендид, бабо! —
Раз повів він мудру річ.
Баба злиться: — Що це значить?
— Постав валянки у піч.
Вранці баба діда будить:
— Гей-окей! Шурлів-мурлів!
Дід питає: — Що це значить?
— Правий валянок згорів!

П. Глазовий

- А.** Визначте вид кожного речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням.
- Б.** Перечитайте гумореску, зважаючи на мету висловлювання та емоційне забарвлення кожного речення.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Спонукальним є речення

- А** Ти знаєш, що ти — людина?
- Б** Не зневажай душі своєї цвіту...

В Цвіте куга, цвіте пасльон при березі в тумані.

Г А фіолетово, а синьо при хаті півники цвітуть!

2. Розповідним є речення

А Хіба у травні сніг буває?

Б Питай не старого, а бувалого.

В Не кайся рано вставати, а кайся довго спати.

Г Весна в малиновій косинці мене покличе за село.

3. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А — Скільки тобі років.

Б — Скоро буде п'ять.

В — Тобі ще не можна самій ходити до магазину.

Г — Можна! Я вже доросла.

5. Попрацюйте в парах. Складіть діалог за однією з поданих ситуацій мовлення. Використайте в ньому всі види речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

- Розподіл обов'язків із чергування у школі.
- Розподіл ролей у шкільній виставі за мотивами народної казки «Мудра дівчина».
- Планування серії дописів (для шкільного сайту) про дотримання правил безпечного поводження в умовах пандемії.

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Помóвчати, стрибáти, залиші́ти.

Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. В неділю в ботанічному саду надібала я білочку руду (*Н. Кир'ян*).
2. Ви знаєте, як липа шелестить у місячні весняні ночі? (*П. Тичина*)
3. Заглядає в шибку казка сивими очима, материнська добра ласка в неї за плечима.
4. Припливайте до колиски, лебеді, як мрії, опустіться, тихі зорі, синові під вії (*В. Симоненко*).
5. Зоре моя вечірняя, зійди над горою... (*Т. Шевченко*).

А. Перепишіть речення. Після кожного з них укажіть, яке воно за метою висловлювання.

Б. Підкресліть граматичні основи.

§ 67. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ДОДАТОК

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Навколо дому ростуть квіти.

Я щодня поливаю квіти.

- А.** У якому реченні дія присудка спрямована на квіти?
- Б.** У якому реченні виділене слово можна замінити на займенник *їх*, а в якому — на займенник *вони*?

Додаток — це другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія або щодо якого ця дія відбувається, і відповідає на питання непрямих відмінків.

Непрямими є всі відмінки, крім називного та кличного.

Непрямі відмінки	Приклади
Р. (кого? чого?)	Сьогодні в обід <u>не буде води</u> .
Д. (кому? чому?)	<u>Скажи про це татові</u> .
Зн. (кого? що?)	<u>Полий квіти</u> .
Ор. (ким? чим?)	Це <u>треба зробити</u> гумовим шлангом.
М. (на кому? на чому?)	Відповідальність <u>лежить на тобі</u> .

Додаток найчастіше виражений іменником (*води, татові, квіти, шлангом*) або займенником (*на тобі*). Його підкреслюють пунктиром (.....).

Додаток залежить від присудка, тобто від присудка до додатка ставимо питання: не буде (чого?) води; скажи (кому?) татові.

Зауважте!

Прийменник не може бути членом речення, бо він є службовою частиною мови. Прийменник входить до складу другорядного члена речення, тому його треба підкреслювати разом із самостійним словом: Запитай про похід у вчительки. Ти можеш прийти з рідним братом.

2. Прочитайте приказки та виконайте завдання.

1. Діло майстра величає! 2. Без труда нема плода. 3. Хто що вміє, те й діє. 4. Від добра ніхто не тікає. 5. Там добре, де нас немає. 6. Усяка пташка своє гніздо знає. 7. З кривого дерева падає крива тінь (*Нар. тв.*).

- А.** Перепишіть речення та визначте в них додатки.
- Б.** Над кожним додатком надпишіть, якою частиною мови він виражений.

3. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Наполегливість і витривалість властиві (спортсменам, для спортсменів). 2. Не можна знущатися (над тваринами, з тварин). 3. Навчатися (мови, мові) потрібно протягом усього життя. 4. Завжди треба дякувати (людей, людям) за добрі справи. 5. Не можна зраджувати (друзям, друзів).

- А.** Перепишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку.
- Б.** Знайдіть і підкресліть додатки.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Додаток виділено в реченні

- А** Сичі в гаю перекликались, та *ясен* раз у раз скрипів.
- Б** *Ясен* використовують у меблевій промисловості.
- В** У Кримських і Карпатських горах ростуть дуб, граб, *ясен*.
- Г** *Ясен* символізує пісенну душу, а також чоловічу чистоту й скромність.

2. Прочитайте поетичні рядки.

Весна дзвенить, весна гуля,
Вкриває листом пагілля,
Весна зими не слухає,
Прозорим вітром дмухає.

Цей уривок налічує додатків

А три	В п'ять
Б чотири	Г шість

3. Додаток виражено займенником у реченні.

- В** Дуб символізує могутність і довголіття.
- Г** Його можна знайти в будь-якому регіоні України.
- В** Це дерево влітку дарує затінок.
- Г** А прохолоди в спеку всі хочуть.

Пагілля — тонке гілля.

5. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Казка — це життя, це світ. Тільки бачиш його ти не простим оком. На світ казки, на казкове життя треба оком дивитися тим, що *в тебе* в серці. Може, *хтось* подумає, ніби *казка* — неправда. Тільки той, хто думає так, сам *правди* не знає. Правда в казці, як вітер в осінньому лісі. Ніби був тільки осьде, а вже далеко шумить. Тільки ні, він не зник назавжди, знову тут, біля тебе (*В. Бичко*).

- А. Які з виділених слів є додатками? Якою частиною мови вони виражені?
- Б. Складіть невеликий усний роздум про те, чому люди люблять казку. Згадайте про свою улюблену казку.

Культура слова

- Щоб влучно й дотепно висловлювати свої думки, використовуйте фразеологізми.
- Запам'ятайте стійкі сполуки слів.

Пасти задніх (відставати);
передати куті меду (переборщити);
зробити великі очі (здивуватися).

Перепишіть речення, уставляючи пропущені букви **е** та **и**. Підкресліть головні члени речення та додатки.

1. Я проснувся рано-рано і почув пташиний спів (*В. Мордань*).
2. Л..жить натомл..на з..мля, вся динями і сонцем пахне (*В. Підпалій*).
3. Немає пласт..ліну? 4. Дістану добру глину. 5. Із неї виліплю курчат і півня-забіяку (*Т. Коломієць*).

§ 68. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ОБСТАВИНА

1. Прочитайте діалог і виконайте завдання.

- Де востаннє ви бачили Бровка?
- Біля зупинки.
- Коли це було?
- Щойно.
- Куди він побіг?
- У парк.
- Мерщій за ним!... А ось і наш Бровка!

А. Які слова допомогли знайти Бровка?

Б. На які питання відповідають ці слова?

Обста́вина — це другорядний член речення, що вказує на спосіб дії, місце, час, причину, мету й відповідає на питання **як? яким чином? де? куди? звідки? коли? доки? з якої причини? з якою метою?** Уранці над озером веселка гуляла (О. Травневий).

Обставина найчастіше виражена прислівником або іменником у непрямому відмінку з прийменником: Сіло сонце у травицю, бо в травиці м'яко спить (В. Крищенко). Обставина залежить від присудка, тобто від присудка ставимо питання до обставини.

Обставину підкреслюють штрихпунктиром (.....).

2. Прочитайте речення та знайдіть у них обставини. Визначте, якими частинами мови вони виражені (*усно*).

1. Учора набігла хмарка, та лише покропила суху землю (*М. Коцюбинський*).
2. Поволі звиває тумани вечірня зоря з висоти (*Т. Осьмачка*).
3. У голубому небі прорізались срібні зорі, і з річки зайчиком плигав тендітний і легкий вітерець (*За М. Хвильовим*).
4. Хилить вітер жита понад шляхом (*В. Сосюра*).
5. Надворі теплінь, незабаром каштани зацвітуть (*В. Бєляєв*).

3. Відновіть приказки та прислів'я, добираючи вибрані з довідки обставини. Підкресліть присудки й обставини.

1. Здоровому здається, що ... не захворіє. 2. Бідний буває багатим тільки 3. Язык ... доведе. 4. Посади свиню ..., вона й ноги 5. ... всі коти чорні (*Нар. тв.*).

Довідка: уві сні, ніколи, уночі, до Києва, за стіл, на стіл.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. НЕМАЄ обставини в реченні

- А** Угорі погідне сонце.
- Б** Десь за горами вітер.
- В** Скрізь білий килим зими.
- Г** Мороз скував широку річку.

2. Обставина, що означає місце (*де?*), наявна в реченні

- А** Температура повітря змінюється протягом доби.
- Б** Найхолодніше стає перед заходом сонця.
- В** Зранку біля річки буває досить холодно.
- Г** До полудня земля нагрівається сильніше.

3. У реченні «Птиця високо вгорі зробила коло над подвір'ям і стрімко пішла на схід» використано обставин

- А** три
- Б** чотири
- В** п'ять
- Г** шість

5. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Летить із-над Чорного моря солоний вітер, гуляє татарськими степами, козацькими шляхами, хилить високу траву. Лисніє шовком трава, біжить хвилями: не зразу й продерешся в її плутаній гущавині, — по груди людині сягає. Важко примітити в цій гущавині стежку, знайти втоптаний кінськими копитами шлях, — тільки той, хто змалечку звик мандрувати в степу, може його вгадати.

А що ж то за подорожній іде в полудневу спеку, намацує стежку в траві довгим кием? За поясом — пістоль, за плечима — бандура. Звисають на груди білі, як молоко, вуса: ста-

І. Їжакевич. Кобзар

рий кобзар-запорожець прямує кудись у дорогу. Не сам він: слідом шку-
тильгає гнідий кінь, хитає головою — теж старий, аж сивий (М. Пригара).

- А.** Знайдіть по одному прикладу різних за значенням обставин: місця (де? звідки?), часу (коли? відколи? як давно?), міри й ступеня (на-скільки? якою мірою?), способу дії (як? яким чином?).
- Б.** Перекажіть текст (усно).

Гнідий — темно-коричневий (про масть коней).

Кий — частина тонкого стовбура або грубої гілки; палиця.

Лисніти — блищати своєрідним лиском (про начищену, змащену або лаковану поверхню).

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
слідуюча зупинка	наступна зупинка
миючі засоби	мийні засоби
усі бажаючі	усі охочі

Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. У садоч..ку ходит.. виш..ня у віноч..ку (Л. Костенко). 2. Сонце ко-
тит..ся додолу, діточок зове додому (В. Крищенко). 3. За хатою буде зеле-
ний садочок, навколо із квітів ряшен..кий віночок (М. Коцюбинський).
4. Щовесни каштан розц..вітав ніжно-рожевими квітками (Остан Виш-
ня). 5. Місяц.. піднявся вгору й сипнув промін..ням на море (І. Нечуй-Ле-
вицький).

- А.** Перепишіть речення, уставляючи, де потрібно, м'який знак.
- Б.** Підкресліть обставини й надпишіть над ними, якими частинами мови вони виражені.

Зауважте!

У художніх творах письменники та письменниці використовують пер-
соніфікацію: «У садочку ходить вишня у віночку» (Л. Костенко).

Персоніфікація — це наділення неживих предметів властивостями лю-
дини: сплять гаї, танцюють сніжинки.

- Знайдіть приклади персоніфікації в домашній вправі.

§ 69. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ОЗНАЧЕННЯ

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Наш двір прикрашає *лелече* гніздо.

У дитинстві я найбільше любила казки *про лелек*.

Крила *лелеки* широкі, їхній розмах сягає двох метрів.

- А. Визначте, на яке питання — *який?* або *чий?* — відповідає кожне з виділених слів.
- Б. Якими членами речення є виділені слова?

Озна́чення — другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета й відповідає на питання *який?* *чий?* *котрій?*

Найчастіше означення виражені прикметниками й займенниками, рідше — іменником: *Наша* родина любить гуляти в *міському* парку. *Промені сонця* просочуються крізь *густі* крони дерев. Означення підкреслюють хвилястою лінією (~~~~~).

Означення може залежати від підмета, додатка й обставини.

Зауважте!

Запам'ятайте схему, яка допоможе вам правильно визначати синтаксичну роль слів у реченні.

Наприклад: Білі троянди урочисто стоять у скляній вазі й чекають свого адресата.

2. Прочитайте речення та знайдіть у них означення. Визначте, якою частиною мови кожне з них виражене (*усно*).

1. А сонце по-новому світилося у небі голубім (*М. Рильський*). 2. Тоненькі ялини розбрелися по схилах гір. 3. Праворуч розрум'янилися під врагнішим сонцем білі вершини гір (*Олесь Гончар*). 4. Гілки сосни тягнуться вгору, до неба (*І. Коваль*). 5. Усе море грає срібними хвилями (*О. Травневий*).

3. Прочитайте пари речень і виконайте завдання.

1. У гаю лунає пісня **солов'я**. У кожного **солов'я** своя пісня. 2. Мама любить **пісні про любов**. Чи кожний мріє **про любов**? 3. Прибуває потяг **із Харкова**. Хлопець **із Харкова** переміг усіх суперників.

- А.** Визначте, у якому реченні виділене слово — означення, а в якому — додаток або обставина.
Б. Перепишіть речення з виділеними означеннями й підкресліть у них головні та другорядні члени речення.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. НЕМАЄ означення в реченні

- А** Співають півні у дзвінкій ранковій тиші.
Б Слово батька для мене — закон.
В Ситий голодного не розуміє.
Г Треба буде відповідати за всі слова.

2. Означення виділено в реченні

- А** *Чергову* попросили провітрити клас.
Б Класний керівник кличе *чергову*.
В Хто підмінить *чергову* на перерві?
Г У новій серії чекайте *чергову* пригоду!

3. Прочитайте уривок із вірша.

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.
Заглядає в шибку казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.

В уривку використано означень

- А** три
Б чотири
В п'ять
Г шість

5. Прочитайте текст і виконайте завдання.

На узвишші ще й нині стоїть кам'яний будиночок, де колись жив Ашотів батько. І тепер там ростуть дві тополі, подібні до сестер-близнят. На одній щовесни обновлювали своє гніздо й виводили пташенят двоє лелек. Вони так при звичаїлись у дворі, що гралися з дітьми, собакою, котом, чалапали на довжелезних ногах між курми та відбирали в них їжу. Лелечиха висиджувала яйця, а лелека літав добувати поживу собі й подрузі. Після того як вилуплювалися пташенята, лелеки по черзі сиділи в гнізді, пильнували, щоб сокіл або гадюка не підкралися до малюків, та й самі пустуни могли повипадати з гнізда... (В. Ананян).

- А.** Визначте, до якого типу мовлення належить текст (*розповідь, роздум, опис*).
- Б.** Напишіть своє продовження історії про сім'ю лелек (*чотири–шість речень*). Використайте в ній кілька означень, підкресліть їх.

Культура слова

- Щоб влучно й дотепно висловлювати свої думки, використовуйте фразеологізми.
- Запам'ятайте стійкі сполуки слів.

П'яте через десяте (як-небудь);
прикусити язика (замовкнути);
пекти раків (червоніти).

Прочитайте приказки й прислів'я та виконайте завдання.

1. Будь господарем своєму слову. 2. Від красних слів язик не відсохне. 3. Від меча рана загоїться, а від лихого слова — ніколи. 4. Гостре словечко коле сердечко. 5. Дурний язик попереду розуму біжить (*Нар. тв.*).

- А.** Перепишіть речення та підкресліть головні й другорядні члени.
- Б.** Над означеннями надпишіть, якими частинами мови вони виражені.
- В.** Напишіть одним-двома реченнями, як ви розумієте зміст останньої приказки.

Кр́асний — гарний, приємний.

§ 70. ТВІР-РОЗДУМ ЗА КОЛЕКТИВНО СКЛАДЕНИМ ПЛАНОМ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

1. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Теза, доказ і висновок — це елементи будови

А розповіді **Б** роздуму **В** опису

2. Теза — це

А наведений приклад із життя **В** факти, що підтверджують доказ
Б думка, що вимагає доведення **Г** підсумок сказаного у творі

3. Роздум відповідає на загальне питання

А що відбувається? **Б** який? **В** чому? **Г** де?

2. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Я нещасний. Учора пів ночі не спав: у друга нова куртка. Сусід Олег спортивний і стрункий, та й новий його смартфон доводить мене до відчаю. У школі теж не все гаразд: англійська шкандибає... Але сьогодні все змінилося.

Виходжу я на вулицю, примружую очі: сонце щедро поливає золотом усе місто. За рогом бачу дівчинку, що விடுவாє мильні бульбашки, навколо неї малеча хапає блискучі кульки, вони тріскаються — і сміх заливає площу. А ось літня жінка із собакою, вона обіймає його, гладить. Біля клумби дівчина схилилася над трояндою. А он друзі радо роблять спільне селфі...

Як я цього раніше не помічав? Та й не цінував. Це ж і є щастя, а не куртка й смартфон, не мої заздрощі, не ... Щастя — це вміння цінувати кожен мить життя, радіти за друзів і рідних, дарувати тепло ближнім, тому що все це дає радість і душевний комфорт. Від самих тільки цих думок на душі стає сонячно. Спробую жити по-новому (І. Гнідко).

А. До якого типу мовлення належить цей текст?

Б. Яка тема й головна думка тексту?

В. Знайдіть у тексті тезу й доказ.

3. Напишіть твір-роздум у художньому стилі за колективно складеним планом на одну з поданих тем.

1. Що може зробити мене щасливим/щасливою?

2. Чому необхідно знати історію свого народу?

3. Чому потрібно берегти природу?

До речі...

Означення найчастіше виражені прикметниками. Їх використовують в описах. Що більше означень-прикметників ви знатимете, то легше вам буде висловлювати думки, описувати людей. Ось короткий словник прикметників. Запам'ятайте ці слова.

Деталь портрета	Означення
Обличчя	красиве, вродливе, негарне, виразне, ніжне, потворне, повне, худорляве, продовгувате, грубе, рум'яне, бліде, смагляве, біле, кров із молоком
Вираз обличчя	веселий, сумний, зосереджений, розгублений, відкритий, серйозний, привітний, безтурботний, хитрий, злий, винуватий, стурбований, чистий, вольовий, задоволений, занепокоєний, кислий, гидливий, спантелічений
Очі	великі, виразні, широко поставлені, розкосі, світлі, темні, карі, чорні, сині, вицвілі
Погляд	ясний, приємний, ніжний, теплий, привітний, відкритий, спокійний, стурбований, байдужий, лагідний, замріяний, проникливий, насторожений, затуманений, суворий, уважний, хижий, лукавий, напружений, пильний, прискіпливий
Брови	чорні, тонкі, насуплені, густі, широкі, прямі, темні, ледь помітні, дугою
Ніс	великий, маленький, кирпичний, тонкий, м'ясистий, широкий, рівний, орлиний, горбатий, з горбинкою, гострий, приплюснутий
Рот	великий, малий, невеликий, широкий, кривий, рівний, гарний, страшний, косий
Губи	тонкі, широкі, пухкі, повні, бліді, червоні, ніжні, спокусливі, безкровні, свіжі, розтулені, зімкнуті, стиснуті
Волосся	чорне, блискуче, тьмяне, світле, руде, русаве, біляве, пшеничне, каштанове, попелясте, сиве, золотисте, густе, рідке, зачесане, розкуйовджене, довге, коротке, пряме, витке, кучеряве, розпущене, заплетене, підстрижене

ПОДУМАЙТЕ ТА РОЗКАЖІТЬ

- Чому словосполучень не достатньо, щоб висловити свою думку?
- Який член речення вам найважче визначати? Із чим це пов'язано?
- Що вам легше й цікавіше писати: розповідь, роздум чи опис?

§ 71–72. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. КОМА МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Я люблю зефір, шоколад і тортки.

Я люблю зефір.

- А. У якому реченні є перелік предметів?
- Б. Чому між одними словами в переліку стоїть кома, а між іншими її немає?

Однорідні члени речення рівноправні між собою, вони відповідають на те саме питання, поставлене від одного слова: *Досвіток повертає обриси деревам і будівлям* (В. Думанський). Від присудка *повертає* ставимо до однорідних додатків деревам, будівлям те саме питання — *чому?*

Однорідні члени речення відіграють однакову синтаксичну роль. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення: *Терпіння і труд усе перетруть. Питай не старого, а бувалоного* (Нар. тв.).

У реченні можуть бути два ряди однорідних членів або більше: *Світло хвилями лється з неба, сповняє повітря, несито пожирає тіні на землі, заганяє їх під дерева, кущі, у гущину* (М. Коцюбинський).

2. Прочитайте речення. Знайдіть однорідні члени речення, поставте до них питання та визначте спільне для них слово (*усно*).

1. Узимку і влітку люди по-різному бачать кольори (*Із журналу*).
2. Пахнув дід теплою землею і трохи млином (*О. Довженко*).
3. Уважно слідкував хлопець за ходом думки гостя, услухався в заплутані фрази, але нічого не міг збагнути (*Н. Бічуя*).
4. Птиці й комахня покажуть знатнику грибні та ягідні місця.
5. Холод притлумлював біль стражденного, побитого тіла (*М. Дочинець*).

3. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Дощ нанизав краплі на чорний дріт і подався далі (*В. Думанський*).
2. На Колимі запахло чебрецем, і руто-м'ятою, і кропивою (*В. Стус*).

3. Мені сподобався і могутній ліс, і село, і широка вулиця (Ю. Збанацький). 4. То тут, то там на осонні прокльовуються пагінці картоплі, моркви, буряків, гарбузів, квасолі, динь (І. Ющук). 5. У горі й радості, у праці та відпочинку пісня розцвічує наше життя (Є. Колодійчук).

А. Перепишіть речення та підкресліть у них однорідні члени залежно від їхньої синтаксичної ролі.

Б. Побудуйте схему розташування однорідних членів у кожному реченні.

Між однорідними членами речення ставимо **кому**, якщо вони:

Умова	Схема	Приклад
без сполучників	О, О, О	<i>Радіють молодій обнові <u>берези</u>, <u>клени</u>, <u>явори</u></i> (Л. Дмитерко).
з повторюваними сполучниками <i>і, та (=і), або, чи</i>	і О, і О, і О	<i>І <u>барвінком</u>, і <u>рутою</u>, і <u>рястом</u> квітчає весна землю</i> (Т. Шевченко).
з протиставним сполучником <i>а, але, та (=але)</i>	О, але О	<i><u>Тече</u> вода в синє море, <u>та не витікає</u></i> (Т. Шевченко).
уведені парами зі сполучниками <i>і, та (=і), або, чи</i>	О і О, О і О	<i><u>Ожеледь</u> і <u>мряка</u>, <u>сніг</u> і <u>холод</u> володарюють надворі із самого ранку</i> (І. Коваль).

Якщо однорідні члени речення з'єднано неповторюваним сполучником *і (й)* або *та (=і)*, то кому між ними **не ставимо**: *Без хліба й без води погано жити* (Нар. тв.).

Зауважте!

Якщо частина однорідних членів поєднана без сполучника, а частина — за допомогою сполучників, то кому треба ставити між усіма однорідними членами, у тому числі й перед першим сполучником (О, і О, і О): *Шумить, і шепче, і тривожить зрадливий дощ із-за кутка* (М. Рильський).

4. Перепишіть речення, знайдіть у них однорідні члени та поставте, де потрібно, коми.

1. Чуття розплавлені і злиті на олово я перелив (Є. Маланюк). 2. Природа має вітер і дощ холод і жар. 3. У вимитих шибках повторюються хмари клаптики неба й шматочок синього сарафана (Н. Бічуя). 4. Чоловік теж може брати й віддавати гніватися і радіти (М. Дочинець). 5. Вислизнув Богдан із-під ковдри натягнув джинси засунув ноги в кросівки вдягнув завбачливо приготований ще з вечора темний легенький светр (А. Кокотюха).

5. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Річка біжить та із сонцем грається і відбиває небеса (*М. Чернявський*).
2. А цілу ніч надворі виє хуга плаче деренчить у віконнім склі (*І. Драч*).
3. Лунав дзвін сумно й весело задумливо чи бурхливо траурно або вогнисто (*Є. Колодійчук*).
4. Білокорі берези світилися сяяли білизною стовбурів шумували плетивом кіс (*Є. Гуцало*).
5. Умілий теж помиляється та вчасно виправляється (*Нар. тв.*).

А. Перепишіть речення, розставляючи пропущені коми між однорідними членами речення.

Б. Побудуйте схему однорідних членів у кожному реченні (за зразком).

Зразок. Любов і ласка, ненависть і гнів спалахують в рядах, як блискавиці (*В. Симоненко*). **О і О, О і О**

6. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Однорідними підметами ускладнено речення

А Треба полити гарбузи, кавуни, огірки й помідори.

Б А від тата знову пахло хмарами, небом і трохи втомою.

В Нутро дерева відгонило гіркуватим пилом, вощиною та живим яблуком.

Г До нас на подвір'я прилітають такі гарніснігурі й синички, а деколи навіть дятел!

2. Перед виділеним сполучником треба поставити кому в реченні

А Уся вулиця співала та пританцьовувала.

Б Полетіла б я до тебе та крилець не маю.

В Треба підкреслити підмети та присудки.

Г У лісі пахло листям, грибами та ожиною.

3. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А І трава, і людина скоряються рухові великого безмір'я.

Б Баба вгадувала всі мої заміри, звідки знала про всі мої денні гріхи.

В Квітка наблизилася, охопила Славка теплим вогнем, щезла.

Г Трава має розум, має слух, і пам'ять.

7. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Швидко пропливала під крильцями земля, й ось уже вся гороб'яча ватага спинилася на околиці міста. Сюди ранньою весною прилітали вони жититися комахами та гусінню на фруктових деревах. А зараз тут у кожному дворі поряд з яблунями, сливами чи грушами розлягалися кучеряві крони, на яких листя не видно — так рясно вкрили кожну гілочку темно-червоні тугі вишні. Налиті густим соком, по дві, по три, а то й по чотири

вкупі, вони, мов рубінові сережки, вигравали під ранковим сонцем. І як же не покуштувати стиглої м'якоті, не впитися прохолодним ароматним соком? І куштували горобці, смакували стиглі плоди, наклюовували то бочок, то вершечок, а то й чисто з'їдали м'якоть, залишаючи на корінцях тільки тверді рожеві кісточки (А. Шиян).

- А.** Прокоментуйте розділові знаки між однорідними членами речення.
- Б.** Розкажіть про свої спостереження за поведінкою птахів, що живуть (бувають) у вашому дворі. Використайте в розповіді однорідні члени речення.

Культура слова

- Щоб влучно й дотепно висловлювати свої думки, використовуйте фразеологізми. Запам'ятайте стійкі сполуки слів: *пасти задніх* (відставати), *передати куті меду* (переборщити) і *зробити великі очі* (здивуватися).

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Надвечірнє сонце визирнуло крізь порвані хмари й зробило з тих чистих крапель дороге намисто. 2. Воно іскрилося, тремтіло, грало веселковими кольорами, милувало й не відпускало мого зору (В. Думанський). 3. Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л. Костенко). 4. Часом присниться синій барвінок, сивий полин і сум чебрецевий (В. Стус). 5. У лісі, полях і луках ще лежить сніг (І. Ющук).

- А.** Перепишіть речення та підкресліть у них однорідні члени залежно від їхньої синтаксичної ролі.
- Б.** Побудуйте схему однорідних членів у кожному реченні.

2. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. От **якби** щодня обідати морозивом і снідати морозивом і вечеряти! (Вс. Нестайко). 2. Жовтень зривав листя з дерев укривав розцяткованою ковдрою втомлену землю готував її до зимового сну (І. Багрянний). 3. Рідна планета швидко зменшувалася губилася в космосі стала подібною до зеленкуватої блискучої вишні (О. Бердник). 4. А ріка **життя** все шумить і **піниться** і стогне (Г. Хоткевич). 5. Гори і долини поля і сади ставок і хати були залиті чистим світлом (І. Нечуй-Левицький).

- А.** Перепишіть речення, розставляючи пропущені коми між однорідними членами речення.
- Б.** Зробіть звуковий запис виділених слів.

§ 73. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО В РЕЧЕННІ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Люблю помаранчі, мандарини, абрикоси.
Люблю **всякі фрукти**: помаранчі, мандарини, абрикоси.

Помаранчі, мандарини, абрикоси люблю.
Помаранчі, мандарини, абрикоси — **усякі фрукти** люблю.

- А.** Знайдіть і визначте однорідні члени речення.
Б. Простежте, як виділені слова впливають на вибір таких розділових знаків, як двокрапка й тире.

При однорідних членах речення може бути **узагальнювальне слово**, що об'єднує за значенням всі однорідні члени. Узагальнювальними словами можуть бути:

- іменники: *Україною течуть річки: Дніпро, Дністер, Десна, Буг.*
- займенники *всі, ніхто, кожний* та ін.: *Від грому всі сховалися в нори: ховрашок, бабак і лисиця.*
- прислівники *всюди, скрізь, ніде* та ін.: *Скрізь чути вітер: у полі, у лісі, у нашому дворі.*
- словосполучення: *Люблю всякі фрукти: помаранчі, мандарини, абрикоси.*

Узагальнювальне слово є тим самим членом речення, що й однорідні члени.

Розділові знаки між узагальнювальним словом та однорідними членами речення

Умова	Схема	Приклад
після узагальнювального слова двокрапка	⊙ УС : О, О, О	<i>Усе послухало: земля, і вода, і повітря.</i>
перед узагальнювальним словом тире	О, О, О — ⊙ УС	<i>Земля, і вода, і повітря — усе послухало (М. Коцюбинський).</i>

В усному мовленні узагальнювальне слово вимовляємо з підвищеною інтонацією і робимо між ним та однорідними членами речення тривалу паузу.

2. Прочитайте речення та прокоментуйте пропущені розділові знаки між узагальнювальним словом та однорідними членами речення.

1. Усі весну люблять і люди і пташки і дерева і комахки і ніжна травиця (*П. Гай*). 2. І ліс і тіні і зоряна ніч усе було урочисто прекрасним і близьким (*М. Стельмах*). 3. Вишні черешні груші сливки-угорки тернослив терен і дерен усе росло густими купами (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Усе мене тішить ліси і садки озера річки глибокі ставки (*О. Василенко*). 5. Столиці міста містечка країни усе це тепер випало Іванові Силі побачити на власні очі (*О. Гаврош*).

3. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. І цвіт і грім і дощ і град я серцем спраглим все приємлю (*Л. Дмитерко*). 2. Згадка про рідну землю супроводить нас завжди і в щасті і в горі і у хвилини сумнівів (*М. Фурдуй*). 3. Стежка озеро стіжок усе в падолисті (*В. Скомаровський*). 4. Усе змішалося в одну мить і злилося до купи і земля і море (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Усе навколо сповнене весняної пружності дерева птахи люди (*В. Собко*).

- А.** Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.
- Б.** Підкресліть узагальнювальні слова й однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Після однорідних членів треба поставити тире в реченні (*розділові знаки пропущено*)

- А** Ми садили ліс у полі і дубочки і тополі і осику і ліщину і червону горобину.
- Б** Деревя трави квіти усе жило в очікуванні весняних сонячних дотиків.
- В** Куди не повернешся скрізь земля і згори і знизу і праворуч і ліворуч.
- Г** І заспівало все у цім краю Карпатські гори ріки і смереки.

2. Перед однорідними членами треба поставити двокрапку в реченні (*розділові знаки пропущено*)

- А** Сонце ліси поля води повітря усе це святиня яку маємо берегти.
- Б** Усі кругом сміються і Людмила Василівна і режисер й оператор.
- В** Люблю твій шум і шепіт серед поля і серцем чую силу наливну.
- Г** Ні спека дня ні бурі ні морози ніщо не вб'є любов мою живу.

3. Після однорідних членів треба поставити тире в реченні (*розділові знаки пропущено*)

А У нашому саду була розкішна флора жоржини й кропива любисток і ревень.

Б Усі весну люблять і люди і пташки і дерева і комахки і ніжна травиця.

В І ліс і фіолетові тіні і зоряна ніч усе було урочисто прекрасним і близьким.

Г У мудрості свої закони є і цвіт і злет і несходимі пущі.

Фауна — тваринний світ, сукупність усіх видів тварин певної місцевості чи країни.

Флора — сукупність усіх видів рослин, що ростуть на певній території; рослинний світ узагалі.

5. Доповніть речення однорідними членами та запишіть їх.

1. У нашому дворі ростуть різні дерева: ... і ..., ... і 2. ..., ..., ... — усі радо зустрічають весну. 3. З Україною межують різні країни: ..., ..., ..., ... та інші. 4. ..., ..., і ..., і ... — різні фрукти люблять у моїй сім'ї.

Культура слова

- Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Сóлодошчі, тістечко, куліна́рія.

Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Лози кручі висип ліс усе блищить і сяє на сонці (*О. Довженко*). 2. Синє все озера річка ліс (*В. Малишко*). 3. Все зникло місто гори поле гай (*Леся Українка*). 4. Усе горить на виставці краси і луки і ліси (*І. Гнатюк*). 5. Луки гори пишні сади усе зелене й припишкле (*Олесь Гончар*).

А. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

Б. Підкресліть узагальнювальні слова й однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

§ 74. ЗВЕРТАННЯ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ДЛЯ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЗВЕРТАНЬ

1. Прочитайте народні вислови та виконайте завдання.

На тобі небоже що мені негоже.

Заплач, Матвійку, дам копійку.

- А.** У якому реченні легше визначити, до кого звертаються? Завдяки чому?
- Б.** Яке слово треба відокремити комами в реченні, що ліворуч?

Звертання — слово (або сполучення слів), що називає особу чи предмет, до яких спрямоване мовлення: *Зоре моя вечірняя, зійди над горою* (Т. Шевченко).

Звертання відокремлюємо комами або знаком оклику.

Кома	
звертання	приклади
непоширене (одне слово)	<i>Спасибі, предки, за духовний спадок!</i> (Л. Костенко).
поширене (словосполучення)	<i>Старі дуби, спасибі вам за осінь, за відлітання радості і птиць</i> (Л. Костенко).
Знак оклику	
з окличною інтонацією	<i>Україно! Ти для мене диво!</i> (В. Симоненко).

Звертання виражається іменником у формі кличного відмінка. Воно не буває членом речення.

Займенники *ти* і *ви* звертаннями не бувають, вони відіграють роль підмета: *Ви знаєте, як липа шелестить у місячні весняні ночі?* (П. Тичина).

Звертання може бути на початку речення (*кому* ставимо після нього), у середині (відокремлюємо *комами* з обох боків) і в кінці речення (*кому* ставимо перед ним).

В усному мовленні звертання виділяємо паузами.

2. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (*В. Симоненко*). 2. Добре, учителю, що ти небокраї підняв нам людського стремління (*М. Вінграновський*). 3. Говори, говори, моя мила, твоя мова — співучий струмок (*П. Тичина*). 4. Видиш, брате мій, товаришу мій, відлітають сірим шнуром журавлі у вирій (*Б. Лепкий*). 5. Гей ви, далі ясні, безкінечні й сині, як чудесно в світі молодому жити! (*В. Сосяра*).

- А.** Знайдіть звертання та прокоментуйте розділові знаки.
- Б.** Прочитайте речення повторно, інтонаційно виділяючи звертання.

3. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Як тебе не любити Києве мій! (*Д. Луценко*). 2. Дай доле нам високої води щоб не кортіло тихий брід шукати (*І. Римарук*). 3. Широкий Дніпре мій з тобою ми в розлуці тож бур твоїх не чуть у горобину ніч (*А. Малишко*). 4. Прийми мене весно рожева слугою твоєї краси. 5. Візьміть мене братом дерева візьміть мене в прийми ліси (*Олександр Олесь*).

- А.** Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки.
- Б.** Підкресліть крапками поширені звертання.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Звертанням ускладнено речення (*розділові знаки пропущено*)

- А** Чому ж стоїш без руху ти коли весь світ співає?
- Б** Ти не дивись що буде там чи забуття чи зрада...
- В** Гетьте думи ви хмари осінні!
- Г** Ви знаєте як сплять старі гаї?

2. Поширеним звертанням ускладнено речення (*розділові знаки пропущено*)

- А** Стелися доле рушниками у цей святковий гарний час.
- Б** Нікому солодкі мої не дано пізнати до кінця істину.

В На жаль доню ти тут не можеш командувати.

Г Нехай гнеться лоза а ти дубе кріпись...

3. Двома звертаннями ускладнено речення (*розділові знаки пропущено*)

А Я люблю тебе поле простір твій широчінь твої пахощі й цвіт.

Б Через тумани лихі через великеє горе ти світиш мені моя зоре.

В Рідна мати моя ти ночей не доспала і водила мене у поля край села.

Г Припливайте до колиски лебеді як мрії опустіться тихі зорі синові під вії.

5. Складіть і запишіть п'ять речень, використавши в кожному з них по одному звертання до свого вчителя/учительки або однокласника/однокласниці. Звертання мають бути як поширені, так і непоширені. Висловте в складених реченнях побажання або прохання (*за зразком*).

Зразок. Дорога Ольго Сергіївно, бажаю Вам міцного здоров'я! Андрію, ходімо на футбол.

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
улетіти в Лондон
уїхати на море
уйшов за хлібом

ПРАВИЛЬНО
полетіти до Лондона
поїхати до моря
пішов по хліб

Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Шуми вітре шуми буйний на ліси на гори! (*М. Шашкевич*). 2. І ти людино в себе у ногах побачиш постать гордої природи (*М. Рильський*). 3. Скажи Україні скажи моя мила звідки могутність **незламна** твоя (*М. Нагнибіда*). 4. За шуми весною зелен луже теплий вітре шелести в гіллі (*А. Малишко*). 5. Пусти мене мій **батеньку** на гори де ряст **весняний** золотом жаріє (*Леся Українка*).

А. Перепишіть речення, розставляючи пропущені коми.

Б. Розберіть за будовою виділені слова.

Ряст — зелень, трава; земля, укрита зеленню, травною.

Топтати ряст — жити, ходити по землі.

§ 75–76. ВСТАВНІ СЛОВА. ВІДОКРЕМЛЕННЯ ВСТАВНИХ СЛІВ НА ПИСЬМІ КОМАМИ. ЛИСТ ДО РІДНОЇ ЛЮДИНИ З ВИКОРИСТАННЯМ ЗВЕРТАНЬ І ВСТАВНИХ СЛІВ

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Сьогодні не буде дощу.
Увечері поїдемо до моря.
А зараз прочитаємо.

Сьогодні, здається, не буде дощу.
Увечері, можливо, поїдемо до моря.
А зараз, може, прочитаємо.

А. У якій колонці речення мають відтінок невпевненості?

Б. Які слова додають реченням цей відтінок?

Вставні слова виражають особисте ставлення мовця до висловленого. Вставними можуть бути слова й сполучення слів. До них не можна поставити питання, тому вони не є членами речення: *Може, пообідаємо? До речі, котра година?*

Вставні слова на письмі відокремлюємо **комами** з обох боків, в усному мовленні їх виділяємо незначними паузами, читаємо швидше, з пониженням голосу.

Групи вставних слів і сполучень слів за значенням

упевненість чи не- впевненість	безумовно, без сумніву, здається, імовірно, справді, ясна річ, напевно, мабуть, може, можливо, очевидно, звісно
емоційна оцінка (позитивна або не- гативна)	на щастя, на диво, на радість, дякувати богу, на жаль, на сором, як на зло, соромно сказати, чого доброго
джерело інформації	кажуть, мовляв, по-моєму, по-твоєму, бачу, на мою думку, на думку ... , за висловом ...
привернення уваги	бачиш, уявіть собі, не повірите, між нами кажучи, знаєш, майте на увазі, до речі
зв'язок між думка- ми	по-перше, по-друге, наприклад, навпаки, отже, з одного боку, з іншого боку, крім того, узагалі
слова ввічливості	будь ласка, вибачте, перепрошую

Якщо опустити вставне слово чи сполучення слів, то зміст речення не зміниться — зникне лише ставлення мовця до сказаного. Порівняйте: *Я, на жаль, запізнився і Я запізнився.*

Речення, що містять вставні слова, звертання або однорідні члени, називаємо *ускладненими*.

2. Прочитайте речення та виконайте завдання (розділові знаки частково пропущено).

1. І найвища по-моєму краса — це краса вірності (*Олесь Гончар*).
2. Може то птахи приносять на крилах весну? (*М. Стельмах*). 3. Здається сама земля горить по обріях (*Олесь Гончар*). 4. Десь кажуть є гора, де не співають птиці. 5. Ріка звичайно не Егейське море, котре походить звідно від «еге» (*Л. Костенко*).

- А. Перепишіть речення, відокремлюючи вставні слова й сполучення слів.
- Б. Визначте, до якої групи за значенням належать вставні слова й сполучення слів (усно).

Зауважте!

Ті самі слова в різних реченнях можуть бути як вставними, так і членами речення. Порівняйте: *До речі, я не чув цієї пісні. Твої слова сказані до речі.* У другому реченні від присудка *сказані* до сполучення слів *до речі* можемо поставити питання *як?* Отже, це обставина.

3. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Може ти прислужишся одній людині може світові а може Богу.
2. З ножем може змагатися лише вогонь (*М. Дочинець*). 3. Дитинко не хвилюйся усе можливо на цім вередливім світі (*В. Винниченко*). 4. Несвідуче серце моє чує те чого можливо ще не бачить твій розум (*Р. Іваничук*).
5. На щастя усім мешканцям будинку вдалося врятуватися (*К. Колмикова*). 6. В американській конституції записане право людини на щастя.

- А. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки.
- Б. Позначте вставні слова й сполучення слів (підкресліть крапками) і підкресліть однозвучні слова, які є членами речення, відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

4. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Вставним словом ускладнено речення (розділові знаки пропущено)

- А Вечірнє сонце обливало тихим світом молоду щасливу пару.
- Б Весна мені багато говорила співала пісню дзвінку голосну.
- В Квіти ці прості і непримітні світяться як світлячки блакитні.
- Г Такої гарної днини цього року вже мабуть не трапиться.

2. НЕМАЄ вставного слова в реченні (*розділові знаки пропущено*)

А Такої холодної зими кажуть не було вже багато років.

Б Кажуть кропивою лікують од ревматизму.

В Мої друзі всюди й завжди кажуть правду.

Г Нещасного кажуть змія і на коні вкусить.

3. Вставним сполученням слів ускладнено речення (*розділові знаки пропущено*)

А Усякі квітки розкручували свої пуп'яночки розгортували молоді листочки свіжі гарні як личко малої дитини.

Б Увесь зелений степ і синє кругле небо заливало проміння золотого сонця гарячого сліпучого.

В Наставало тепер те найголовніше задля чого на думку Сивоока принесено всі пожертви й зусилля...

Г У карій глибочині очей загусла давня розбуркана туга притамована сплеском лагідної усмішки.

5. Ознайомтеся з матеріалом про лист як письмовий вид спілкування та виконайте завдання.

Лист — один із письмових засобів спілкування між людьми.

Листи бувають *офіційні* (вид документа) і *приватні*.

Приватний лист призначений рідним, друзям, добрим знайомим (адресатам/адресаткам).

Він має таку будову:

1. Привітання та звернення до адресата/адресатки.

2. Основна частина.

3. Питання до адресата/адресатки (про здоров'я, побутові справи та ін.).

4. Ім'я та прізвище автора/авторки листа, дата.

Дорогі мамо і тату!

Як тільки знайшлася вільна хвилинка, одразу пишу. На щастя, у спортивному таборі мені подобається майже все: кімната, ліжко, їжа (тут чотириразове харчування!), тренування та культурна програма. На останніх двох пунктах я хотів би зупинитися детальніше. Від постійних тренувань м'язи стають пружнішими, тож іще трохи — і Славка обжену. Я стараюся. Особливо подобаються заняття з плавання. Але вишенькою на торті, уявіть собі, є вечірні заходи самодіяльності: вистави, концерти, танці... Словом, тут весело.

До речі, як ви? Як ваше здоров'я? Що там із Медком? Більше не гавкає на сусіда? Сумую за вами й чекаю на зустріч! Пишіть.

Щиро ваш — Дениско.

12.06.2022

- А.** Знайдіть звертання та вставні слова. Розкажіть, яку роль вони відіграють у листі.
- Б.** Напишіть лист рідній людині (мамі, татові, бабусі, дідусю, сестрі або братові). Використайте в ньому звертання та вставні слова.

Культура слова

- Звертаючись до людей, уникайте описових форм на зразок: *«дівчино в капелюшку!», «хлопче в картатій сорочці!», «жіночко з морозивом!»* Такі звертання є порушенням етикетної норми. Якщо не знаєте, як звернутися до незнайомої людини, можете використати одну з таких форм: *«Вибачте, Ви не підкажете, як пройти...?»*, *«Якщо Ваша ласка, підкажіть...»*, *«Перепрошую, Ви будете виходити...?»*

Прочитайте речення та виконайте завдання (розділові знаки частково пропущено).

1. Кажуть юність нерозсудлива й тривожна (*Л. Забашта*). 2. Того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (*М. Рильський*). 3. Але в портреті Вашім, як на зло, світилося божественне тепло (*Л. Пастушенко*). 4. На жаль історія не зберегла імені майстра (*І. Коваль*). 5. Особистість учителя за словами Василя Сухомлинського наріжний камінь виховання (*Із статті*).

- А.** Перепишіть речення, відокремлюючи вставні слова та сполучення слів.
- Б.** Над вставними словами й сполученнями слів надпишіть, до якої групи за значенням вони належать.

§ 77–78. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ І СПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ. КОМА МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Батьки подарували мені конструктор.
Про нього я давно мріяв.

Батьки подарували мені конструктор, про який я давно мріяв.

А. Визначте граматичні основи в усіх реченнях.

Б. У якому реченні дві граматичні основи?

Складним називають речення, що має дві або більше граматичних основ: Батьки подарували мені конструктор, про який я давно мріяв. Частини складного речення можуть поєднуватися:

- без сполучників: Приказка нам говорить: праця людини годує.
- за допомогою сполучників *і, та, а, але, що, як, якби, щоб, бо, тому що* та ін.: Приказка нам говорить, що праця людини годує.

Так утворюють **безсполучникові** та **сполучникові складні речення**.

Між частинами складного речення в усному мовленні робимо паузу. А на письмі ставимо **розділовий знак** (здебільшого **кому**). У кінці першої частини складного речення голос підвищуємо, а в кінці другої — знижуємо.

До речі...

Роль сполучників можуть відігравати сполучні слова — прислівники та займенники: **як, коли, де, хто, що, який, котрий** та ін.: Хто не працює, той не їсть.

2. Прочитайте речення. Визначте в них граматичні основи. З'ясуйте, які речення прості, а які — складні (усно).

1. Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє (*Нар. тв.*). 2. Защебетав соловейко — пішла луна гаєм (*Т. Шевченко*). 3. Мій час пливе так тихо-тихо, як по ставку пливе листок сухий (*Леся Українка*). 4. Лютий кригою кує і морозу додає (*М. Щербак*). 5. Одягне ліс весняні шати, найперші квіти одцвітуть (*М. Луків*).

3. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Незнайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить. 2. Хто знання має, той мур ламає. 3. Ластівки літають низько — завтра буде дощ. 4. Він

ані у воді не тоне, ані у вогні не горить. 5. Півень хвоста волочить — буде снігопад (*Нар. тв.*).

- А.** Перепишіть речення та підкресліть у них граматичні основи.
- Б.** Укажіть у кінці речення (у дужках) вид кожного з них: просте, складне сполучникове чи складне безсполучникове.

Між частинами складного речення ставимо **кому**.

- 4.** Прочитайте речення та прокоментуйте наявність або відсутність коми перед сполучником **і (й)**.

1. На сизих луках скошено траву, і сизе літо в береги ввійшло (*М. Рильський*). 2. Вирветься крик чи іржання і знову в шумі зіллється (*П. Тичина*). 3. Листопад гойда листки і розтрушує гілки (*М. Щербак*). 4. Сонце ховається за море й забирає із собою останні промені (*О. Травневий*). 5. Вітер промчав, улігся, і надріччя взялося сивиною (*Г. Тютюнник*).

- 5.** Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Настане літо жовтий цвіт укріє липу до в..ршини (*Я. Щоголів*). 2. Орел ширяв над моєю головою і я уявив як він пр..д..вляється до мене злими очима (*Р. Іваничук*). 3. Р..ве Дніпро і лани ш..рокополі м..дами пахнуть колосом шумлять (*А. Малишко*). 4. Десна справді вже розл..лася оз..ро наше давно вийшло з б..р..гів (*Ю. Збанацький*). 5. Море невинно голубіє над стінами скель і сонце так світить ласкаво що аж каміння сміється (*М. Коцюбинський*). 6. Бл..щать ставочки в оч..р..тах з..л..ніють левади (*І. Нечуй-Левицький*).

- А.** Перепишіть речення, уставляючи пропущені букви **е** та **и** й розставляючи розділові знаки.
- Б.** Підкресліть граматичні основи.

- 6.** Виконайте завдання в тестовій формі.

- 1. Складним є речення (*розділові знаки пропущено*)

- А** Сонечко зайшло і надворі почало вже темніти.
- Б** Цвів бузок і на білі стіни падала тінь від листя.
- В** Промені сонця стають довшими й гріють уже не так тепло.
- Г** Сяйливо блима яснозорий сад і місяць тане в ночі на долоні.

- 2. Безсполучниковим складним є речення

- А** Повітря склом виблискує ламким, і тиша ніжно дзвонить над гаями.
- Б** Довкола будинку цвів бузок, і на білі стіни падала тінь від листя.
- В** Шелестить пожовкле листя по діброві, гуляють хмари, сонце спить.
- Г** Цілком у твоїх силах зробити, щоб світ довкола став трішки кращим.

- 3. Перед виділеним сполучником **і** НЕ треба ставити кому в реченні

- А** Одгоріли і погасли останні огні, облетіло жоржиною літо.
- Б** Всихає непокірне верховіття і літнє листя бронзою дзвенить.

- В** Прилинув вітер і в нічній хатині він про весняну волю заспівав.
Г Перед дощем море починає хвилюватись і набирати темної барви.

7. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Людину споконвіку цікавило, що криється за обрієм, за синім морем. Імовірно, що першу водну перешкоду вона здолала за допомогою стовбура дерева. Згодом первісна людина навчилася в'язати пліт, видовбувати зі стовбура човен, будувати його з очерету, робити зі шкур тварин. Перші письмові свідчення про історію мореплавства надійшли від давніх єгиптян: їхні вітрильники та човни з веслами ще за дві з половиною тисячі років до нашої ери плавали вздовж азіатського узбережжя Середземного моря. Проте славу найкращих мореплавців давнини міцно утримують фінікійці. Неперевершені тоді суднобудівники, вони досконально оволоділи мистецтвом управління вітрилами, розкрили таємниці навігації (*В. Пащук*).

- А.** Знайдіть і прочитайте складне безсполучникове та складне сполучникове речення.
Б. Докладно перекажіть текст. Додайте свої відомості про сучасні морські судна (*усно*).

Культура слова

- Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
не звертати увагу	не звертати уваги
ви праві	ви маєте рацію, ваша правда
зустрічаються помилки	трапляються помилки

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Життя біжить, як музика дзвенить (*Нар. тв.*). 2. Дивлюся я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч (*О. Довженко*). 3. Місяць зійшов над морем, і скелі стали ближчими (*М. Коцюбинський*). 4. Минають дні, минає літо, настала осінь, шелестить пожовкле листя (*Т. Шевченко*).

- А.** Перепишіть речення та підкресліть у них граматичні основи.
Б. У кінці речення (у дужках) укажіть вид кожного з них: просте, складне сполучникове чи складне безсполучникове.

2. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Бідний на сорочку старається а багатий і кожуха цурається (*Нар. тв.*). 2. У яру стояло ч..мале с..ло і посеред с..ла біліла нев..личка нова

церква (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Травневий день в кільці заграв на сполох бив всіма громами і блискавка н..бесні брами розчахувала навкруги (*М. Стельмах*). 4. Ніхто не відає що бідний обідає (*Нар. тв.*). 5. А за вікном лютує шторм і сльози сліплять очі (*М. Луків*).

- А.** Перепишіть речення, уставляючи пропущені букви **е** та **и** й розставляючи розділові знаки.
- Б.** Підкресліть граматичні основи.

До речі...

У віршах автори/авторки використовують як прості, так і складні речення. Прочитайте вірш і знайдіть у ньому складні речення. Визначте, які вони: сполучникові чи безсполучникові.

КІТ, ЗИМА ТА ВЕСНА

Іде кіт через лід
Чорнолапо на обід.
Коли чує він — зима
Його біла підзива:

— Ти чого йдеш через лід
І лишаєш чорний слід?

— Бо я чорний, — каже кіт, —
Я лишаю чорний слід,
Коли ж біла ти сама,
То білій тут дотемна!

І пішов кіт через лід
Чорнолапо на обід.

Стала зимонька сумна:
За котом ішла весна!

М. Вінграновський

§ 79–80. ПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ДЛЯ ОФОРМЛЕННЯ ПРЯМОЇ МОВИ

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

Степан запитав, чи збирається сестра йти на пляж, а вона відповіла, що не піде, бо холодно.

— Ти збираєшся на пляж? — запитав Степан.

— Ні, не піду, бо холодно, — відповіла сестра.

- А.** У якій колонці точно передано мовлення брата й сестри?
Б. У якому записі відчувається присутність і спілкування двох людей, а в якому лише розповідь про це спілкування?

Прямá мóва — це точно передане висловлення певної особи. У реченні *Водій тролейбуса повідомив: «Обережно! Двері зачиняються»* пряму мову взято в лапки.

Пряму мову супроводжують **слова автора**, вони вказують, кому вона належить.

Розділові знаки при прямій мові

Пряму мову записують у лапках і з великої букви. **Знак питання, знак оклику й три крапки** ставимо в кінці прямої мови перед лапками, а **крапку й кому** — після лапок. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставимо **двокрапку**.

А: «П». Олег сказав: «Завтра починаються канікули».

А: «П!» Олег радісно вигукнув: «Завтра починаються канікули!»

А: «П?» Олег запитав: «Коли почнуться канікули?»

Якщо слова автора стоять після прямої мови, то їх записують із малої букви й перед ними ставимо **тире**.

«П», — а. «Я збираюся на теніс», — повідомила Ольга.

«П!» — а. «Я збираюся на теніс!» — вигукнула Ольга.

«П?» — а. «Ти підеш зі мною на теніс?» — запитала Ольга.

2. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Цар Плаксі́й велів сердито: «Хай із ними день при дні плачуть всі в країні діти» (В. Симоненко). 2. «Саме добра пора на полювання!» — поду-

мав Лис Микита (*За І. Франком*). 3. Багатий виступає та й каже: «Ситніше, пане, над усе — Ваші кабани!» 4. «Чого Ви, тату, плачете?» — дочка запитує (*Нар. тв.*). 5. «Хочу мати з тобою твердий мир і любов», — сказав Святослав (*З літопису*).

А. Визначте слова автора та пряму мову.

Б. Прокоментуйте розділові знаки.

3. Перепишіть речення та розставте розділові знаки.

1. Викладач спитав Який сьогодні день? 2. Я відповів Дуже спекотний (*О. Скрипка*). 3. Хто це? почувся голос по той бік зачинених дверей (*Д. Загул*). 4. Бідолашний Недороль, йому таки самотньо подумала Аля (*Г. Малик*). 5. Стефа зауважила У нашому парку завелися білки (*І. Коваль*).

Діалог — це розмова двох осіб.

Діалог складається з реплік, кожна з яких записуємо з нового рядка. Перед ними ставимо **тире**.

Репліки можуть супроводжуватися словами автора. У такому разі ставимо ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але без лапок.

— Коли?! — кричав блідий Петро Лях до своєї дружини.

— Після обіду взяв лижі й пішов.

— Сам чи з вовком?

— З вовком...

— А може, він до кого зайшов? — Петро Лях кинувся назустріч товаришам-льотчикам.

— Оббігали всі будинки — немає!

— Давайте ракетниці! Швидко! — крикнув Петро Лях... (*За М. Вінграновським*).

4. Прочитайте текст і прокоментуйте розділові знаки, ужиті для оформлення діалогу.

А то якось влітку Ява сказав:

— Улаштуймо бій биків.

— Га? — не второпав я.

— Ти пам'ятаєш, ми в клубі закордонне кіно дивилися «Тореадор»?

— Ага... То й що? — перепитав Павлуша.

— Пам'ятаєш, на арені розлючений бик, а тут дядько в капелюсі, з кинджалом перед ним танцює? — зауважив Ява.

— Так-так-так...

— А потім — р-раз! Бик — беркиць! І оплески, — продовжував свою розповідь Ява.

— Ага. Здорово... Але це ж убивати треба, — обурився Павлусь.

— Тю! Що це тобі — м'ясозаготівля? Це ж видовище. Головне тут — красиво вимахувати червоною плахтою і ловко вивертатися... Уперше в історії Васюківки — бій биків (*За Вс. Нестайком*).

5. Прочитайте діалог і виконайте завдання. Зверніть увагу: за словами автора ви маєте розпізнати, коли після реплік треба ставити знак питання, знак оклику чи кому.

Ви маєте картку нашого магазину запитала касирка.
Так, ось вона відповів Іван і дістав із гаманця картку.
Вам потрібний пакет додала жінка, не підводячи очей.
Так, середнього розміру пролунало у відповідь.
Дякуємо за покупку. Приходьте ще на прощання вигукнула касирка.

А. Перепишіть діалог, розставляючи розділові знаки.

Б. Випишіть іменники за алфавітом.

6. Виконайте завдання в тестовій формі.

1. Помилку в оформленні прямої мови допущено в реченні

- А «Приступіть ближче, я вам усе розповім», — лагідно й солодко говорив Лис.
Б Гарний соковитий баритон співає по радіо — «Моя душа, немов черешня».
В «Не гальмуй, снікерсуй!» — підбадьорює мене на кожному кроці реклама.
Г Маленький принц подумав: «З такої високої гори я зразу побачу всю планету».

2. Помилку в оформленні прямої мови допущено в реченні

- А «Нікого не чекаєш?» — у Бориному голосі звучить непідробне здивування.
Б Наталочка зняковіло пролепетала: «Ви, здається, говорили про шаблю?»
В Кругловидий товариш мовив: «Казав я тобі, що справа темна».
Г «Навряд чи там є щось, крім лісу,» — засумнівався тато.

3. Помилку в оформленні діалогу допущено в рядку

- А — Гайда зі мною в басейн! — вигукнув Антон.
Б — Не хочу, бо вода холодна. — сором'язливо відповіла Надійка.
В — Вона холодна лише першу хвилину, — наполягав на своєму хлопець.
Г — Чесно? — зі здивуванням запитала дівчинка.

7. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Діти влаштували на дереві годівницю для пташок. Щодня приносили соняшникове насіння та пшеницю, а синичкам — шматочок сала.

Прийшов у садок Дмитрик. Йому дуже хотілося побачити, як снідає синичка. Прилетіла синичка, сіла біля шматочка сала та дзьобає. Дзьобне й защебече.

«Це вона дякує за сало», — думає Дмитрик.

Захотілося Дмитрикові принести синичці чогось ще смачнішого. Він дуже любив вареники із сиром. Приніс Дмитрик вареник і поклав у годівницю. Він не знав, що синички вареників не їдять (*За В. Сухомлинським*).

- А.** Знайдіть і прочитайте речення з прямою мовою. Прокоментуйте розділові знаки в ньому.
- Б.** Запишіть продовження тексту у формі діалогу між вами й Дмитриком (по дві–три репліки). Дайте хлопчику поради щодо смакових уподобань птахів, що живуть біля людей.

Культура слова

- Запам'ятайте колоритні українські слова.

Посиденьки, ремствувати, чимчикувати.

Посиде́ньки — дозвілля, яке проводять у розмовах, сидячи на вулиці чи в гостях.

Ремствува́ти — виявляти невдоволення ким- або чим-небудь; нарікати на когось, щось.

Чимчикува́ти — 1) іти швидко, поспішно, часто ступаючи; 2) іти повільно; плестися.

1. Прочитайте речення та виконайте завдання.

1. Не/лякай офіціантів і поясни все до ладу зауважила мама. 2. Миршавий зауважив Наукою доведено, що привидів не/буває. 3. Ущипніть мене за ніс! вигукнув тато, не/вірячи власним очам. 4. Чоловік раптом простогнав Я біля неї не/встою! 5. А хто доведе, що я знайшов шаблю? зухвало вигукнув миршавий чоловік (З. Мензатюк).

- А.** Перепишіть речення, знявши ризик. Розставте пропущені розділові знаки для оформлення прямої мови.
- Б.** Розкрийте значення слова *міршавий*. За потреби зверніться до тлумачного словника.

2. Прочитайте діалог і виконайте завдання.

— Алло! Привіт, Олю привіталася Оксана.

— Я вже зачекалася з обуренням відповіла подружка.

— Вибач, але я допомагала мамі, тому затрималася почула у відповідь Оля.

— Невже складно було відволіктися на хвилинку наполягала на своєму дівчинка.

— Пробач за те, що змусила тебе чекати спокійно сказала Оксана.

— Гаразд. Так ми йдемо зараз на ковзанку запитала приятелька.

— Авжеж радо вигукнула товаришка.

- А.** Перепишіть діалог, розставляючи пропущені розділові знаки. Зверніть увагу: за словами автора ви маєте розпізнати, коли після реплік треба ставити знак питання, знак оклику чи кому.
- Б.** Хто з подружок порушив етикет у спілкуванні? У чому це проявилось? Дайте письмову відповідь на ці запитання (два–три речення).

§ 81. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ, ЩО МІСТИТЬ ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Ознайомтеся з матеріалом про докладний переказ.

Докладний переказ — це повне, послідовне й близьке до тексту передавання змісту почутого або прочитаного.

У докладному переказі треба зберегти всю важливу інформацію, опускати можна лише другорядні деталі. Необов'язково передавати текст дослівно: ви можете замінювати окремі слова синонімами, спрощувати речення.

2. Виконайте завдання в тестовій формі.

НЕПРАВИЛЬНИМ є твердження про роздум

- А** у роздумі є теза й доказ
- Б** доказ здебільшого вводять за допомогою слів *тому що, адже, бо*
- В** у роздумі детально описують форму предмета чи тварини, колір та ін.
- Г** теза — положення, яке треба довести

3. Прочитайте текст і виконайте завдання.

ГҀСЕНИЦЯ

Прилипнувши до листка, гҀсениця зацікавлено спостерігала, як комахи стрибали, бігали наввипередки, літали, співали. Усе довкола перебувало в повсякчасному русі. І лише їй, нещасній, не перепало ані голосу, ані вміння літати й бігати. Незграбно пересуваючись з одного листка на інший, їй здавалося, що вона здійснює кругосвітню подорож.

І все ж вона не нарікала на долю й нікому не заздрила, адже розуміла, що кожний має дбати про своє. Їй належало навчитися ткати тонкі шовкові нитки, щоб звити собі з них міцну хатку-кокон.

— А далі що? — спитала вона.

— На все свій час! Озбройся терпінням, а потім побачиш, — почувала відповідь.

Коли настала пора й вона очуняла, то вже не була колишньою незграбною гусеницею. Спритно вивільнившись із кокона, з подивом помітила, що в неї вирости легкі крильця, щедро розфарбовані яскравими барвами.

Весело змахнувши ними, вона спурхнула з листка й полетіла, розчинившись у блакитному мареві.

На все свій час, його не варто підганяти, тому що час треба використувати мудро (*Притча*).

- А.** Знайдіть у тексті однорідні члени речення, діалог і прочитайте їх.
- Б.** Визначте елементи роздуму (орієнтуйтеся на тезу й докази, що починаються словами *адже, тому що, бо*).
- В.** Складіть і запишіть план тексту.
- Г.** Повторно прочитайте текст і напишіть докладний переказ за складеним планом. Використайте однорідні члени речення та діалог.

ПОДУМАЙТЕ ТА РОЗКАЖІТЬ

- Що найлегше, а що найважче вам розпізнавати: однорідні члени речення, вставні слова чи звертання?
- З якою темою вам ще треба попрацювати?
- Про що ви хотіли б дізнатися більше?

§ 82–85. ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 5 КЛАСІ

Лексикологія

1. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Старий дуб жив уже багато-багато років. Сто років — це ж дуже багато, а він кілька сотень років прожив. Дуб був гіллястий, міцний, поважний, з товстелезним стовбуром, і, звичайно, він був найголовніший у лісі. Ніхто з ним не сперечався, коли він шумів своїм листям. Усі дерева й пташки слухали старого дуба. І навіть вітер-суховій, який налітав із степу, угамовувався в його густому міцному гіллі. *Недарма любили старий дуб дерева і птиці і звірі. Під його охороною не страшні їм були ні вітри ні бурі. Наче на сторожі, стояв він на узліссі (О. Іваненко).*

- А. Які типи мовлення поєднано в цьому тексті? Доберіть до нього заголовок із двох-трьох слів.
- Б. Випишіть виділені речення, розставляючи розділові знаки між однорідними членами.
- В. Знайдіть і выпишіть слова, ужиті в переносному значенні.

2. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Іван **підходить** до вікна, **розчиняє** його. Хвиля пахощів весняного саду заповнює кімнату. Під будинком у затінку нічого не видно, але **далі** в саду **світліше**, між деревами видно доріжку, освітлену місяцем. **Низенькі** яблуні, укриті **ніжними**, ще липкими листочками, злегка ворушили розлогіми вітами, сповнюючи ніч сторожким, ледве відчутним шерехом. **Рівна** доріжка, освітлена місячним сяйвом, біжить помалу тобі назустріч. Уже палає нічна роса. Віти дерев, кущі, травичка понад доріжкою, мов посипані дрібними скалками товченого скла, виблискують міріадами мінливих, сліпучо-білих іскор (П. Колесник).

- А. Випишіть виділені слова, доберіть до них антоніми й запишіть їх (за зразком).

Зразок. Підходить — відходить.

- Б. Випишіть підкреслені слова, доберіть до них синоніми й запишіть їх (за зразком).

Зразок. Доріжка — стежка, стежина, плай, тропа.

3. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Понад тисячу років тому в Києві почали варити скло. Особливо великої майстерності київські скловари досягли в XI столітті, за часів Ярослава

Мудрого. Дивної краси **келихи**, намиста, браслети потрапляли з маленьких темних майстерень у високі палати багатіїв. Київ уже й тоді славився своєю красою. Дивували чужоземців розкішні князівські палати та пишний Софійський собор. Стіни собору й князівських **покоїв** прикрашали незвичайні картини. Не намальовані, а викладені з малесеньких різнокольорових шматочків скла. Такі картини називають мозаїкою, а скельця для мозаїки — смальтами. Смальти також виготовляли київські скловари (За П. Утевською).

А. Поясніть лексичне значення виділених слів.

В. Ще раз прочитайте текст, перекажіть його, доповнивши свою розповідь описом намиста, що на світлині (усно).

Будова слова

1. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Здавна славився наш край своїми садами, а українство захоплювалося садівництвом. Це відображено в народному побуті, звичаях і піснях. Хто не знає чудових пісень «Тече річка **невеличка** з вишневого саду», «Копав-копав **криниченьку** у вишневому садку». Давно став народною піснею Шевченків «Садок вишневий коло хати...». І багато назв в Україні **походять** саме від вишні — Вишеньки, Вишневе, Вишневий Яр... Бо така вона й скороспіла, і **родюча**, і мила на очі та на смак. Україна — справді вишневий край (За М. Фененком).

А. Розберіть за будовою виділені слова.

Б. Знайдіть і випишіть спільнокореневі слова, позначте в них корінь.

2. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Ранок наставав поволі. Ось угорі, над головою, зам..р..хтіло кілька жовтуватих пром..нів. Імла над водою стала голубою, потім із неї виринуло метрів п'ятсот оз..ра, з..л..нуватого, **жовтуватого**, майже голубого, **гладенького**, ще не торкнутого першим віт..рцем. Тільки над прот..лежним б..р..гом л..жала сніжно-біла хмара, пробита в окремих місцях темними в..рхівками дубів. З кожною хв..линою, з кожною миттю над озером **розгорався** л..пневий день (Є. Пуत्रамент).

А. Перепишіть текст, уставляючи пропущені букви **е** та **и**.

Б. Розберіть за будовою виділені слова.

3. Прочитайте текст і виконайте завдання.

У бурхливому **північному** морі стриміли вгору **непрístupні** скелі невеличкого острівця. На цих суворих скелях селилися тільки птахи, безліч птахів. Тут були і чистики, і гагарки, і багато інших, а найбільше — білих чайок. Вони сідали на кожний виступ скелі, і здавалося, що в тих місцях скеля вкрита снігом. Усі птахи піднімали страшенний галас. Недарма це місце називали **пташиним базаром** (В. Іваненко).

А. Випишіть і розберіть за будовою виділені слова.

Б. Знайдіть і випишіть вставне слово, зробіть його звуковий запис.

В. Опишіть птахів, що на фото (усно).

Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія

1. Прочитайте вірш і виконайте завдання.

На **дзвінкій** галяві теплим літом
Заквітчалась липка першим цвітом.

Забриніли **дзвоники** ласкаві:
«Ой же дух солодкий на галяві!»

Жовтим оком **дивиться** ромашка:
«Від такого цвіту дихать важко!»

І радіють **бджілки-міхоноші**:
«А для нас ці квітоньки — хороші!»

В лісі меду теплого наливо.
Пахне цвіт на липці.
Пахне літо!

М. Пригара

- А.** Знайдіть слова, на які падає логічний наголос, і навчіться виразно читати вірш.
 - Б.** Зробіть звуковий запис виділених слів.
- 2.** До поданих слів доберіть їхні форми або спільнокореневі слова так, щоб у них відбулося чергування голосних і/або приголосних звуків. Запишіть їх і підкресліть букви, що позначають звуки, які чергуються (за зразком).

Нога, річ, лід, сім, бігти, носити, рідний, добовий.

Зразок. Могти — міг, можливість.

- 3.** Прочитайте текст і виконайте завдання.

Міл..йони школярів у віл..ний від навчан..ня час здійснюють.. туристс...кі походи по рідному краю. Кожний похід дає нові знання й практичні навички, відкриває красу рідної природи, зміцнює здоров..я. Як цікаво, проклавши маршрут на карті, іти з р..юкзаком за плечима звивистими лісовими стежками, а то й навпростец.. через ліс до озера або річ..ки. Надовго залишит..ся в пам..яті перший вечір просто неба біля багат..тя й ночівля в туристс..кому наметі. А ранком — зарядка, сніданок, приготовлений на похідному вогнищі (*З дитячої енциклопедії*).

- А.** Перепишіть текст, уставляючи, де потрібно, м'який знак або апостроф.

- Б.** Випишіть усі іменники за алфавітом.

- В.** Напишіть коротку розповідь про свій похід.

Синтаксис і пунктуація

- 1.** Прочитайте текст і виконайте завдання.

Які тільки рослини не ростуть на Чорноморському узб..режжі Кавказу! Кошлаті стовбури пальм із високо піднесеними віями куці запашних олеандрів із рожевими та білими квітами евкаліпти із жовто-червонястими стовбурами та куч..рявою л..гкою зел..нню. Ніби пр..слухаються до чогось стрункі кипариси. Мигдаль та оливи інжир і гранат хурма з надзвичайно запашними ранніми квітами. На подвір'ях у садках на вул..цях усюди виноград прозорий золотавий з..л..нуватий сіро-зелений ч..рвонясто-синій темно-фіолетовий укритий сизим с..рпанком (*С. Приходько*).

- А.** Перепишіть текст, уписуючи пропущені букви **е** та **и** й розставляючи розділові знаки між однорідними членами речення.
- Б.** Підкресліть граматичні основи.

2. Прочитайте текст і виконайте завдання.

У години літньої спеки рибалки поводяться по-різному. Одні заганяють човен у затінок, щоб годинку подрімати на духмяному сіні. Інші беруть весло й рушають у подорож по річці. Сонце просвічує озерну воду до дна. Тремтливий підводний світ у такий час щедро розкриває свої таємниці. Човен тихо пливе вздовж берегів, і під його днищем проходять то дрімучі зарості водоростей, то покриті черепашками скати, то сірі мулисті поля (О. Никифоров).

- А.** Знайдіть складні речення. Визначте, які вони: сполучникові чи безсполучникові.
- Б.** Випишіть прості речення та підкресліть у них головні й другорядні члени речення.

3. Прочитайте вірш і виконайте завдання.

ПТАШЕЧКА

Івасик пташечку спіймав,
щасливий вбіг у хату:
— Який же гарний, ах який,
дивись, дивися, тату!
А батько глянув у кулак,
покивав головою:
— А що було би, якби так
зробив хто із тобою?
Життя на волі для усіх
над все дорожче, сину!
Івасик вибіг на поріг
і випустив пташину.

Б. Лепкий

Ф. Кричевський.
Хлопчик із пташкою

- А.** Знайдіть звертання та прочитайте їх.
- Б.** Знайдіть пряму мову (діалог) і прокоментуйте розділові знаки.

- В.** Напишіть есе про поводження з тваринами, використавши приклад із власного досвіду.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Авторство — належність твору, проекту, винаходу певному/певній автору/авторці.

Багва́ — болотісте місце.

Байра́к — ліс у яру, у долині або яр, порослий лісом чи чагарником.

Бала́ст — додатковий вантаж на судні для надання йому потрібної стійкості при недостатньому корисному вантажі, а також для регулювання висоти польоту повітроплавальних апаратів.

Бру́ква — городня рослина, овоч; уживають як їжу та використовують як корм для худоби.

Ві́вірка — те саме, що білка.

Голіна́стий — з довгими голінками.

Голі́нка — частина ноги від коліна до стопи; гомілка.

Гу́дити — виносити осуд, виражати незадоволення; ганити.

Герда́н — діал., шерстяна стьожка або ажурний комірець із бісеру, якими в Галичині, на Буковині та Закарпатті жінки прикрашають ший або голову, а чоловіки — капелюхи.

Дубля́ж — заміна текстової частини звукового фільму перекладом на іншу мову.

За́полоч — кольорові бавовняні нитки для вишивання.

Заша́рітися — почервоніти, укритися рум'янцем.

Збито́шник — бешкетник, пустун; той, хто завдає збитків.

Инциде́нт — неприємний випадок; непорозуміння.

Кепта́р — у гуцулів — верхній одяг без рукавів.

Керсе́т, корсе́т — широкий пружистий пояс, який носять під сукнею для надання стрункості фігурі; вузька безрукавка.

Кеш'ю́ — вічнозелене тропічне дерево з фруктовими плодами, насінини яких ростуть зовні плода; горіх, який отримують із серцевини насіння такого дерева.

Кра́сний — гарний, приємний.

Менестре́ль — у середньовічних Франції та Англії мандрівний поет-музикант.

Ми́слі, -ів, мн. Вівсяні пластівці з додаванням горіхів, насіння, сушених ягід, фруктів тощо.

Оа́за — родюче місце в пустелі з буйною рослинністю та прісною водою.

Озеря́вина — висохле озеро; місце, де було озеро.

Ора́тор — той, хто володіє мистецтвом виголошування промов.

Осі́ка — листяне дерево родини вербових; тополя тремтяча.

Па́гілля — тонке гілля.

Переї́жджа сва́ха — той, хто не тримається одного місця.

Песимі́зм — безнадія, зневіра.

По́вагом — не поспішаючи, не кваплячись; повільно.

Посиде́ньки — дозвілля, яке проводять у розмовах, сидячи на вулиці чи в гостях.

Прі́тча — оповідання з повчальним змістом.

Ре́мствува́ти — виявляти невдоволення ким- або чим-небудь; нарікати на когось, щось.

Рінь, -і, жі́н. 1. Зернистий пісок, гравій, галька і т. ін. 2. Берег або дно річки із зернистого піску, гравію, гальки і т. ін.

Рудиме́нт — залишок, пережиток того, що зникло.

Рудиме́нтарний — тут: який зникає, залишковий.

Смара́гд, -у, чо́л. Коштовний прозорий камінь яскраво-зеленого забарвлення.

Смара́гдовий, -а, -е. 1. Із смарагду. 2. Який має колір смарагду; яскраво-зелений.

Спесі́вець — чванько.

Спесі́вий — пихатий.

Такт — культурна поведінка, уважне ставлення до когось.

Такто́вний — той, що володіє почуттям міри й такту.

Толера́нтно — ставитися терпимо до чийхось думок, поглядів чи вчинків.

То́скно — з ту́гою, сумно.

Угі́ддя — ділянка землі або частина природних багатств, придатних для господарського використання.

Хо́лка — підвищення, горбок у місці переходу шиї тварини (коня, вола та ін.) у хребет.

Ця́мра, ця́мрина — верхня частина колодязного зрубу, складена з дерев'яних колод.

Чимчикува́ти — 1) іти швидко, поспішно, часто ступаючи; 2) іти повільно; плестися.

Ясен, ясе́нь — дерево родини маслинових із перистим листям і міцною деревиною, з якої виготовляють різні вироби.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

А

Альфа і омега — початок і кінець, основне.

Ані рудої миші — безлюдно.

Ахіллесова п'ята — слабке, вразливе місце.

Б

Байдики бити — ледарювати, нічого не робити.

Баляндраси (ляси) точити — веселі розповіді, розмови про щось незначне, несерйозне.

Бачити смаленого вовка — потрапляти в небезпечні ситуації, бути досвідченим.

Бити лихом об землю — не зважати на сумні обставини, не журитися.

Бити у хвіст і в гриву — дуже старатися, сильно діяти.

Бісики пускати — дивитися на когось грайливо, залицятися.

Брати бика за роги — діяти рішуче, енергійно.

Брати на кпини — насміхатися.

Бути на коні — мати успіх.

Бути на сьомому небі — радіти, бути задоволеним.

В

Вавилонське стовпотворіння — метушня, безладдя, сум'яття, галас.

Веремію закрутити — затіяти щось неприємне, спричинити сум'яття.

Вивести на чисту воду — викрити кого-небудь у нечесних діях.

Вилами по воді писано — невідомо, як буде.

Вискочити як Пулип із конопель — зненацька, недоречно.

Витрішки продавати — дивитися на когось (щось) із надмірною цікавістю.

Від букви до букви — від початку до кінця, дуже уважно.

Віддати пальму першості — визнати чийось перевагу.

Вітер у голові — несерйозний, легковажний.

Воду решетом носити — даремно витрачати сили.

Г

Годувати жданиками — обіцяти, але не виконувати обіцяного.

Гордіїв вузол — складне переплетіння різних обставин; заплутані питання.

Горобина ніч — темна ніч із дощем, градом, блискавицями.

Грати очима — кокетувати.

Гріти чуба — виконувати важку роботу, докладати великих зусиль.

Д

Давати відкоша — виявляти рішучу протидію, гостро заперечувати, різко відповідати.

Дамоклів меч — постійна небезпека.

Дати гарбуза — відмовити під час сватання.

Десята вода на киселі — дуже далека рідня.

Дивитися вовком — дивитися неприязно, сердитися.

Дрижаки хапати — мерзнути; перебувати в нервовому стані.

Душа в душу — жити дружно.

З

Заговорювати зуби — задурювати голову кому-небудь.

За холодну воду не братися — ледарювати.

Знову за рибу гроші — наполягати на чому-небудь, настирливо домагатися чогось, повторювати те саме.

Золота молодь — так називають молодих людей, які не хочуть працювати, розтринькують гроші, марнують життя.

Золоте правило — найкраща в усіх випадках форма поведінки.

Золоті верби ростуть — нічого путнього не виходить.

З-під ринви на дощ — потрапити з однієї неприємності в іншу, ще гіршу.

І

І в ступі не втовкти — важко, неможливо розібратися в чиїх-небудь плутаних, непослідовних діях.

Із себе вискакувати — дуже старатися.

К

Кадити фіміам — улесливо звеличувати, прославляти кого-небудь.

Кайнова печать — братовбивчий злочин.

Каліф на годину — людина, яка наділена владними повноваженнями або захопила їх на короткий час.

М

Міняти шило на швайку — робити зміни без користі.

Н

На вербі груші — нісенітниці, дурниці.

На голові ходити — пустувати, бешкетувати.

На голову вилізти — поводитися зухвало.

Накивати п'ятами — утекти.

Накрити мокрим рядном — накинутися на когось із погрозами, докорами.

Не бачити лісу за деревами — не помічати головного.

Немає кебети — не мати вміння, хисту, здібностей до чогось.

Не обібратися лиха — мати багато клопоту.

Ні за цапову душу — цілком даремно.

Ні тепер ні в четвер — ніколи, ні за яких обставин.

О

Обдерти як липку — усе забрати в кого-небудь.

Обітована земля — заповітна мета, мрія.

Останній із могикан — найстаріший, єдиний у своєму роді представник покоління.

П

Пальці знати — зробити що-небудь недбало, невміло.

Пахне смаленим — загрожує небезпека.

Пекти раків — червоніти.

Перейти Рубікон — зробити вирішальний крок, прийняти безповоротне рішення.

Порости в пір'я — змужніти, набратися сил.

Пороху не видумає — мати пересічні здібності.

По струні ходити — підкорятися, виконувати всі побажання когось.

Прикусити язика — замовкнути.

Притча во язицех — об'єкт постійних пересудів.

Прокрустове ложе — надумана мірка, під яку підганяють усі явища, різні за своєю природою, ознаками, фактами.

П'яте колесо у возі — щось зайве, непотрібне.

Р

Розбити глек — посваритися.

Руки нагріти — нажитися в нечесний спосіб.

Руки опускаються — утратити інтерес до чогось, стати бездіяльним.

Руки сверблять — дуже кортить.

Рукою сягнути — дуже близько.

Ряст топтати — жити.

С

Сидіти на двох стільцях — поділяти дві різні думки.

Сізіфова праця — виснажлива, важка й безрезультатна робота.

Сіль землі — найвидатніші представники певної суспільної групи.

Сім п'ятниць на тиждень — легко й часто змінювати погляди.

Скорчити Лазаря — прикинутися нещасним, безпомічним, безталанним.

Співати дифірамби — вихваляти.

Спіймати облизня — залишитися ні з чим.

Сходити на пси — занепадати.

У

У свинячий (собачий) голос — несвоєчасно, дуже пізно.

Х

Хома невірний — людина, яка в усьому сумнівається, нікому не вірить.

Хоч в око стрель — дуже темно.

Хоч голки збирай — ясно, добре видно.

Хоч греблю гати — дуже багато.

Хоч з лиця воду пий — дуже вродливий.

Хоч кіл на голові теши — уперта, неслухняна людина.

Хоч конем грай — дуже просторо.

Хоч мак сій — тихо.

Хоч у вухо бгай — спокійна людина з м'яким характером.

Ч

Через дорогу навприсядки — не мати прямих родинних зв'язків.

Я

Яблуко розбрату — причина сварки, ворожнечі.

Як горохом об стіну — не можна вплинути на когось через його впертість.

Як горох при дорозі — беззахисна людина.

Як за гріш маку — дуже багато; щось малокоштовне.

Як з гуски вода — ніщо не впливає, не діє на когось.

Як із рога достатку — невичерпно, у дуже великій кількості.

Як кіт наплакав — дуже мало.

Як мокре горить — дуже повільно, ледве-ледве.

Як муха в окропі — моторна, вертка людина.

Як сніг на голову — несподівано, раптово.

Як собака на снізі — ні собі, ні іншим.

Як у воду опущений — засмучений, розгублений.

З ОРФОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

алегорі́чний

алю́р, -у

анекдо́т, -у

анна́ли, -ів

анота́ція, -ї, ор. -єю

аплодисме́нти, -ів

аристокра́т, -а

арф'я́р, -а́, ор. -е́м, кл. -я́ре, мн. -і́, -і́в, д. -а́м

баро́ко, невідм., с.

бру́тто, незм.

В'єтна́м, -у

ві́рячити, -чу, -чиш; нак. -яч

висо́кий

**віше́нька, -и, д. і м. -ці, мн. віше́ньки, віше́ньо́к; ◇ дві, три, чотири
віше́ньки**

ві́лла, -и (заміський будинок)

генуе́зький

готува́тися, -у́юся, -у́єшся

де́рево, -а, мн. -е́ва, -е́в; ◇ два, три, чотири де́рева

екстер'е́р, -у

Ельбру́с, -у (гора на Кавказі)

еми́грант, -а

еми́грантський

ефе́кт, -у

і́ммігрант, -а

іскри́тися, -риться

камі́нчик, -а

контрреволю́ція, -ї, ор. -єю

красу́нчик, -а

креа́тивний

ле́в'ячий

леге́нда, -и

лежа́ти, -жу́, -жи́ш, -жимо́, -житé

ма́рево, -а

медита́ція, -ї, ор. -єю

ме́нше, *присл.*
 мимохі́ть, *присл.* (мимоволі)
 морквя́ний

нез'ясо́ваний
 не́тто, *невідм., с.*
 ня́нчити, -чу, -чиш; *нак.* няньч

об'єдна́ння, -я (дія)
 об'єднан́ня, -я, *р. мн.* -ань (організація)
 оболо́нський
 обу́рюватися, -ююся, -юєшся
 одіссе́я, -ї, *ор.* -єю (пригоди, мандри)
 одкрива́ти, -аю, -аєш
 о́зеро, -а, *мн.* -е́ра, -е́р, ◇ два, три, чотири о́зера
 олі́в'є, *незм., с.*
 оптимі́ст, -а
 оригіна́льний
 освя́чений

па́м'ять, -і, *ор.* -ттю
 пе́кар, -я, *ор.* -ем, *кл.* -ю, *мн.* -і, -ів, *д.* -ям
 пелена́, -ї, *мн.* -лени, -лен
 пилю́ка, -и, *д. і м.* -ці
 пі́ца, -и
 припоро́шений
 промі́нчик, -а

ра́лі, *невідм., с.*
 речита́тів, -у
 рі́льнийцтво, -а
 розрива́тися, -а́юся, -а́єшся
 роттерда́мський

сеньйо́ра, -и
 сніжи́нка, -и, *д. і м.* -ці, *р. мн.* -нок
 стежи́нка, -и, *д. і м.* -ці, *р. мн.* -нок

тка́цький

увертю́ра, -и
 У́манщина, -и

хвилюва́ти, -юю, -юєш
 химер́ний
 хо́бі, *невідм., с.*

КОРОТКИЙ СЛОВНИК НАГОЛОСІВ

А

адже́
алфа́віт

Б

багаторазо́вий
безпринци́пний
бе́шкет
бла́говіст
близко́кий
болоти́стий
боро́давка
босо́ніж
боя́знь
бурштино́вий
бюлетéнь

В

вантажі́вка
весня́ний
ви́года (*користь*)
виго́да (*зручність*)
видáння
визво́льний
вимо́га
ви́падок
вира́зний
ви́сити
ви́трата
виши́ваний
відвезті́
відвести́
віднести́
відо́мість (*список*)
відомі́сть (*повідомлення, дані, популярність*)
ві́рші
віршові́й
вітчи́м

Г

гальмо́, гальма́
гли́боко
гляда́ч
горощи́на
граблі́
грома́дський
гурто́житок

Д

дани́на
да́но
дециме́тр
де́щиця
джерело́
дича́вити
добові́й
добу́ток
довезті́
довести́
дові́дник
донести́
до́нька
дочка́
дро́ва

Ж

жалюзі́
живо́пис

З

завда́ння
завезті́
завести́
за́вжди
за́гадка
заіржа́влий
заіржа́вити
закі́нчити
за́кладка (*у книжці*)

за́крутка
залиши́ти
занести́
заробі́ток
за́ставка
за́стібка
зібра́ння
зобрази́ти
зо́зла
зра́ння
зру́чний
зубо́жіння

І

інду́стрія

К

ка́мбала
катало́г
кварта́л
кішка
кіломе́тр
кінчи́ти
ко́лесо
ко́лія
корі́сний
ко́сий
котри́й
крице́вий
кро́їти
кропива́
куліна́рія
ку́рятина

Л

ла́те
листопа́д
літо́пис

М

мабу́ть
мере́жа
металу́ргія
міліме́тр

Н

навча́ння
нанести́
на́чинка
нена́видіти
нена́висний
нена́висть
нести́
ні́здря
нові́й

О

оби́цянка
обра́ння
обру́ч (*іменник*)
оди́на́дцять
одно́разо́вий
озна́ка
о́лень
опто́вий
ота́ман
о́цет

П

паві́ч
парте́р
пе́карський
перевезти́
перевести́
переля́к
перенести́
пере́пад
піала́
пі́длітковий
пізна́ння
пі́тний
піце́рія
по́друга
по́значка
по́милка
помо́вчати
поня́ття
поя́рдо́вий
посере́дині

привезті́
привести́
принести́
при́чіп
про́діл
промі́жок
псевдо́нім

Р

ра́зом
ре́мінь (*пояс*)
ре́шето
рі́нковий
рі́вніна
роздрі́бний
ро́зпірка
руко́пис
русло́

С

сантиме́тр
све́рдло
сере́дина
се́ча
симетрі́я
сі́льськогоспода́рський
сі́мдесят
слі́на
со́лодощі
соломи́нка
ста́туя
стові́дсотковий
стриба́ти

Т

текстови́й
течі́я
тризу́б
ту́луб

У

украї́нський
уподо́бання

урочи́стий
усере́дині

Ф

фарту́х
фахови́й
фено́мен
фо́льга
фо́рзац

Х

ха́ос (*у міфології: стихія*)
хао́с (*безлад*)

Ц

ца́рина
це́мент
це́нтнер
ці́нник

Ч

чарі́вний
чергові́й
чита́ння
чорно́зем
чорно́слив
чоти́рна́дцять

Ш

шовко́вий

Щ

ще́лепа
щі́пці
щодо́бовий

Я

ярмарко́вий

ЗМІСТ

Від автора	3
------------------	---

ВСТУП

§ 1. Значення мови в житті людини й суспільства	4
§ 2. Українська мова — державна мова України.....	7
§ 3. Види мовленнєвої діяльності	10

ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО (ПОВТОРЕННЯ)

Повторення та узагальнення вивченого в початкових класах

§ 4–5. Текст. Заголовок тексту	13
§ 6–7. Поділ тексту на речення. Інтонація речень	18
§ 8. <i>Розвиток мовлення</i> . Особливості будови опису предмета ...	22
§ 9. Слово як компонент речення	25
§ 10. Лексичне значення слова	27
§ 11–12. Слово як частина мови.....	29
§ 13. <i>Розвиток мовлення</i> . Усний вибірковий переказ художнього тексту, що містить опис предмета, за колективно складеним простим планом.....	32

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 14. Лексичне значення слова	35
§ 15. Однозначні та багатозначні слова	38
§ 16. Використання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях	41
§ 17. Синоніми	43
§ 18. Антоніми	46
§ 19. Омоніми	49
§ 20. Пароніми	51
§ 21. Лексична помилка	53

§ 22. <i>Розвиток мовлення.</i> Докладний письмовий переказ тексту розповідного характеру з елементами опису тварини, що містить синоніми й антоніми (за самостійно складеним простим планом)	56
---	----

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 23. Основа слова. Закінчення. Незмінні й змінні слова	58
§ 24. Корінь слова. Спільнокореневі слова та форми слова	60
§ 25. Префікс	62
§ 26. Написання префіксів <i>пре-, при-, прі-</i>	64
§ 27. Суфікс.	66
§ 28. Правопис значущих частин слова	68
§ 29. <i>Розвиток мовлення.</i> Письмовий твір-опис тварини в художньому стилі	70

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 30–31. Звуки мови та звуки мовлення. Голосні й приголосні звуки	72
§ 32. Приголосні тверді, м'які й пом'якшені	75
§ 33. Приголосні дзвінкі та глухі	77
§ 34–35. Позначення звуків мовлення на письмі. Алфавіт	80
§ 36–37. Склад. Основні правила переносу	84
§ 38–39. Наголос. Орфоепічна помилка	88
§ 40. <i>Розвиток мовлення.</i> Твір-розповідь на основі власного досвіду в художньому стилі (за планом)	92

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

**Вимова голосних і приголосних звуків. Чергування звуків.
Правопис префіксів *з-* (*зі-, с-*), *роз-* (*розі-*), *без-***

§ 41. Вимова голосних звуків	94
§ 42–43. Орфограма. Орфографічна помилка	97

§ 44–45. Вимова приголосних звуків. Написання сумнівних приголосних. Уподібнення приголосних звуків	101
§ 46. Вимова та правопис префіксів <i>з-</i> (<i>зі-</i> , <i>с-</i>), <i>роз-</i> (<i>розі-</i>), <i>без-</i>	105
§ 47. Спрощення в групах приголосних	108
§ 48–49. Чергування голосних звуків	111
§ 50. Чергування приголосних звуків	114
§ 51–52. Основні випадки чергування <i>у-в</i> , <i>і-й</i> . Уживання прийменника <i>з</i>	117
§ 53. <i>Розвиток мовлення</i> . Есе	121

ОРФОГРАФІЯ

§ 54–55. Позначення м'якості приголосних на письмі. Уживання м'якого знака	123
§ 56. Сполучення букв <i>йо</i> , <i>ьо</i>	128
§ 57–58. Апостроф	131
§ 59. <i>Розвиток мовлення</i> . Докладний усний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму	134
§ 60. Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних	135
§ 61. Подвоєння букв на позначення подовжених приголосних	138
§ 62. <i>Розвиток мовлення</i> . Твір-роздум на тему, пов'язану із життєвим досвідом, у художньому стилі (за колективно складеним планом)	141

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

§ 63. Словосполучення	143
§ 64–65. Речення, його граматична основа	146
§ 66. Види речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням	150
§ 67. Другорядні члени речення. Додаток	153
§ 68. Другорядні члени речення. Обставина	156

§ 69. Другорядні члени речення. Означення	159
§ 70. <i>Розвиток мовлення.</i> Твір-роздум за колективно складеним планом у художньому стилі	162
§ 71–72. Однорідні члени речення. Кома між однорідними членами.....	164
§ 73. Узагальнювальне слово в реченні з однорідними членами.	168
§ 74. Звертання. Розділові знаки для виділення звертань	171
§ 75–76. <i>Розвиток мовлення.</i> Вставні слова. Відокремлення вставних слів на письмі комами. Лист до рідної людини з використанням звертань і вставних слів	174
§ 77–78. Складне речення з безсполучниковим і сполучниковим зв'язком. Кома між частинами складного речення.....	178
§ 79–80. Пряма мова. Діалог. Розділові знаки для оформлення прямої мови	182
§ 81. <i>Розвиток мовлення.</i> Письмовий докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму, що містить однорідні члени речення	186
§ 82–85. Повторення та узагальнення вивченого в 5 класі	188
 Тлумачний словник	 193
Короткий словник фразеологізмів	195
З орфографічного словника	199
Короткий словник наголосів	201

Навчальне видання

АВРАМЕНКО Олександр Миколайович

УКРАЇНСЬКА МОВА

**Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*В оформленні підручника використано матеріали з інтернет-видань,
що перебувають у вільному доступі.*

Редактор *Н. Забаштанська*
Художнє оформлення, макет, обкладинка *Н. Антоненко*
Художній редактор *Т. Канарська*
Технічний редактор *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *О. Руденко*
Коректори *С. Бабич, І. Барвінок*

Підписано до друку р. Формат 84×108/16.
Ум. др. арк. . Обл.-вид. арк. .
Наклад прим.
Зам. №

Видавництво «Грамота».
01033, м. Київ, вул. Паньківська, 25, оф. 15.
Електронна адреса: info@gramota.kiev.ua
www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано

Аа Бб Вв Гг Дд Ее Ёё
Аа Бб Вв Гг Дд Ее Ёё Жж Зз Ии

Аа